

5526

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԸՍՏՈՒՆԺԱՏՐԱՆՑ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՍԿԶՐԻՑ ՄԻՆԶԵՐ 1913 Թ.

Պատմութիւն ըստ հայ և օտար աղբիւրների.

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Ձ Ա Ր Դ

Ժողովրդի ընթերցանութեան համար

9(47.925)

S - 37

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Վեպերանտոս, Ելիզաւէտ. № 17.
1914.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1903 11296

CHICAGO, ILL.

1913

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1904

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1905

9(47.925)

S-37 W.

ՅԱՆՆԵԼՈՒՆԺ «ԱՐՓԻ» ՅԱՐԱԹԵԹԵՐԻԹԻ № 1.

50
215

Հայկ Տէր-Ասուածարեանց

6

20

33

125

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ

1/2 - Քորթալ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

1004
1441
1441

ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆՁԵՒ 1913 Թ.

Պատմութիւն ըստ հայ և օտար աղբիւրների.

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

Ի զրոյս ուսուցչի Եզրալեւ թերթի
հարկային հրժարման ընդհանուր
ձեւով համապատասխան.

2004

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «Էսպերանսո» Նիդաւետ. 17.

1913

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Մանկութիւնից սիրելով ազգային պատմութիւնը, ոգևորուած կարդում էի միշտ այն բոլորը, ինչ որ վերաբերում էր մեր ազգի պատմութեան:

1908 թ. ես սկսեցի տպել «Հայոց պատմութեան» դասագիրքը, որ ցայսօր երեք տպագրութեան է արժանացել և տարածուել է ամենայն արագութեամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է այս գրքին, սա տարիների աշխատանքի արդիւնք է և ես նպատակ ունիմ ստեղծել մի գիւրամատչելի, հասարակ լեզուով գրած գիրք, որ պէսզի ամեն մի մարդ կարողանայ հասկանալ:

Այս գիրքը գրուել է ժողովրդի համար և ես չեմ կասկածում որ գիրքս կարող է ունենալ մեծ պակասութիւններ, բայց պէտք է ասեմ, որ ես սա աշխարհ եմ հանում այն հասարակ պատճառով, որ ներկայումս հրապարակի վրայ չկայ աւելի լաւը, կամ աւելին ասեմ, չկայ պատմութեան ընթերցանութեան գիրք:

Ես խիստ եմ դէպի քննադատները և պէտք է յայտնեմ, որ պատրաստ եմ կանգնել ամեն մի քննադատի առաջ, միայն կը պահանջեմ, որ աւելին էլ նա չնի և ոչ թէ մրտենով գործն ու մարդուն հանգիստ խղճով հանգստանայ հայ քննադատութեան այն ծառաստանում, որտեղ գրքերը թեթև կշռով են քննուում:

Գիրքը կազմելիս օգտուել եմ բազմաթիւ աղբիւրներից և շատ անգամ թարգմանաբար մէջ եմ բերել ամբողջ հատուածներ, որովհետեւ դա միայն կարող է յաջողութեանը հասցնել:

Հայկ Տէր-Աստուածաբանց.

տեղեկութիւններ մարդկութեան կուտուրայի նախնական շրջանի մասին և ապա միայն անցնել մեր պատմութեանը, որպէսզի ընթերցողը հնարաւորութիւն ունենայ գիտենալու թէ ինչ վիճակի մէջ կարող էր լինել մեր ազգի նախահայրը կամ նախնի սերունդը:

Ե Ր Կ Ի Ր

Այն երկրագունդը, որի վրայ մենք ենք ապրում միշտ այնպէս չի եղել, ինչպէս այսօր է մեզ ներկայանում: Ա. գրքի մէջ մի գեղեցիկ աւանդութիւն կայ, որ մի ժամանակ ջրհեղեղ է եղել և աշխարհը ծածկուել է ջրով, ոչնչացրել Ադամի սերունդը, որից յետոյ երկիրը ցամաքելով մարդկութիւնը նորից սկիզբ է արել, զարգացել է: Գիտնական հետազոտութիւնները պարզապէս ապացուցում են, որ իրօք մեր երկրագունդը կամ որոշ մասերով և կամ թէ նոյնիսկ ամբողջովին փոփոխման է ենթարկուել: Այդ փոփոխութիւնը կարող էր լինել ջրհեղեղից, երկրաշարժից, հրաբուխից, և այդ յեղաշրջման ժամանակ ազգեր ու երկիրներ են ոչնչացել՝ ծածկուել հողի տակ և այսօր նոյնիսկ պատահական պեղումներ անելիս՝ հողը քանդելիս, շատ տեղերում, հողի այնպիսի շերտերում, որոնք շատ խոր են երկրի մակերևոյթից գտնւում են մարդկանց, կենդանիների, ձկների կմախքներ: Եղել են ժամանակներ, երբ երկրագնդի վրայ ապրել են հսկայ կենդանիներ՝

մամոնտ, ցուլ, եղջերու, ռնգեղջիւր, փիղ և այլն, որոնք այլևս չկան, այլ միայն կան նրանց աւելի փոքր տեսակները: Ահա այս կենդանիներն էլ երկրի փոփոխութեան և կամ թէ մի որևէ պատահարի ժամանակ բոլորովին ոչնչացել են և այսօր միայն նրանց կմախքները գտնելով համոզւում ենք նրանց գոյութեան մասին: Ուրեմն մեր երկրագունդը ունի երկու շրջան (գուցէ և աւելի, որովհետև վերջին փոփոխութիւնից առաջ նա կարող էր մի քանի անգամ փոփոխուել), այն է երկիրն իր նախնական տեսքով, որի մասին կասկածելի տեղեկութիւններ միայն ունենք, և երկիրը փոփոխութիւնից յետոյ, որի պատմութիւնը մենք թերի թէ լրիւ, յամենայն դէպս գիտենք:

ՄԱՐԴ ԵՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆ

Ի՞նչ էր մարդ արարածը. նա տկլոր աշխարհ եկաւ և տեսաւ անմշակ երկիր. առաջին անգամ նա զգաց որ քաղցած է և ստիպուած եղաւ իր համար կերակուր որոնել. յետոյ նա տեսաւ, որ ցուրտը իրեն նեղում է և սկսեց հագուստի հոգսը քաշել, ապա վայրի գաղանը յարձակուեց նրա վրայ և նա դէնքի՝ պաշտպանութեան կարիքն զգաց և այլն: Այսպիսով վայրենի մարդը կռուելով բնութեան արհաւիրքների հետ կամայ-ակամայ զարգացաւ, սկսեց գիւտեր անել, շատ բանին ինքը յարմարուեց, շատ բան

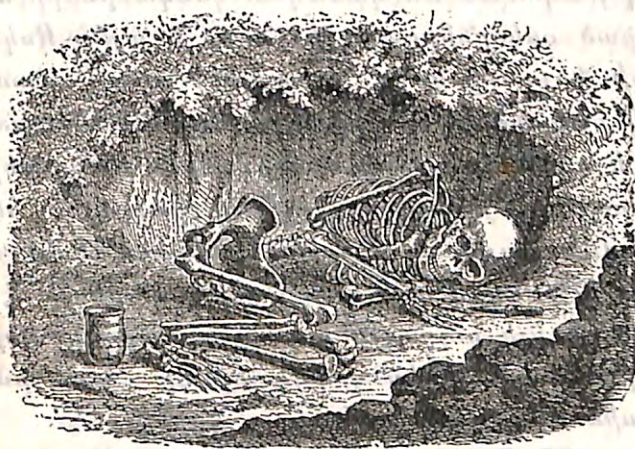
իրեն յարմարեցրեց և աշխարհ եկաւ ներկայ
դարուս մարդը: Մի ֆրանսիացի նկարիչ տես-
նելով նախնի մարդու կմախքը, կարողացել է
մօտաւորապէս նկարել այս տեղ մէջ բերած
պատկերը: Վերջին պեղումներից հանուած կը-

մախքներն ու մանաւանդ գանգերը ապացուցում
են, որ եղել են հսկայ մարդիկ, որոնք այսօր
չկան: Պէտք է նկատել, որ ներկայումս էլ կան
ազգեր՝ ցեղեր, որոնք վայրենի են և մեզ հա-

մար նախապատմական մարդու տպաւորութիւն
են թողնում:

Մարդը սկզբում ազատ թափառում էր երկ-
րի վրայ, որ ծածկուած էր խիտ ու անանցա-
նելի անտառներով և որտեղ գիշեր վրայ էր
հասնում հէնց այնտեղ էլ գիշերում էր՝ մերթ
ծառի վրայ, մերթ փոսի մէջ, երբեմն չոր տե-
րևների մէջ էր փաթաթւում և յաճախ քարան-
ձաւում, որպէսզի վայրենի գազանի յարձակու-
մից ազատ մնայ: Հին բնակարաններից ամենից
յարգին եղել է քարանձաւը, որովհետև այնտեղ
կարելի էր ազատ լինել թէ թշնամիներից և թէ
ձմրան ցրտից ու ամառուայ շոգից:

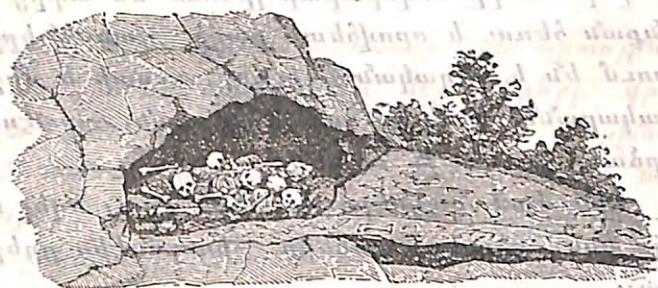

Մինչև այս օր հանուած են բազմաթիւ
քարանձաւներ, որոնք իրենց ներկայ դրութեամբ
պատմութեան էջեր են՝ ցոյց են տալիս նախնի

մարդու նիստ ու կացը: Քարանձաւներում զբոսում են թէ մի մի կմախք և թէ յաճախ ոսկորների կոյտեր: Առաջին դէպքում յաճախ կմախքի կողքին գտնուել են և ամաններ, գէնքեր և այլ կարեւոր պիտոյքներ, որոնք պարզ ցոյց են տալիս, որ քարանձաւի բնակիչը մեռել է իր տան մէջ և մնացել այդպէս մինչև այսօր, ինչպէս ցոյց են տալիս այստեղ եղած նկարը: Գտնուած քարանձաւների մուտքերին մօտ նկատելի են կրակարանների հետքեր, որտեղեւորում երկար տարիներ կրակը վառուել է, խարոյկներ են վառել և այդ տեղ ոչ միայն մոխիրն է մնացել, այլ և ածուխի մնացորդներ կան, այս ու այն տեղ թափուած են զանազան կենդանիների ածխացած ոսկորները, եղջիւրները և այլն: Ոսկորների կոյտերը ցոյց են տալիս, որ մի ժամանակ քարանձաւներն իբրև գերեզման են ծառայել և նախնի մարդիկ սովորութիւն են ունեցել թաղումից յետոյ խնջոյքներ սարքելու հէնց թաղման վայրում: Քարանձաւներում կամ այրերում մեռել թաղելը սովորական երևոյթ է եղել և աւելի ուշ դարերում, երբ արդէն մարդկութիւնն աւելի ևս զարգացել էր. այդ բանի մասին մենք գիմենք նաև ս. զրքից:

1852 թ. Ֆրանսիական Օրինեակ քաղաքի մօտերքը՝ Պիրինեան լեռների ստորոտներում մի գիւղացի ճագարի ետևից ընկնելով հասաւ մինչև այն տեղը, որտեղ ճագարը թագնուեց խիտ

մացստուտի մէջ: Գիւղացին մացառները ետ քաշեց և տեսաւ մի անցք կամ ճեղք. նա մաքրեց ճեղքի առջև եղած մացառները և նրա առջև բացուեց մի քարանձաւ, որտեղ տասնեօթը մարդու կմախք կար, այս ու այն կողմ ոսկորներ էին թափուած: Քաղաքապետը լսելով այդ և միանգամայն չը հասկանալով անձաւի ինչ լինելը, հրամայեց թաղել նրանց և այդպիսով հետազօտութեան համար եկած գիտնական Լարտէն ստիպուած եղաւ դատարկ ետ գնալու:

Այդ դարու մարդիկը կոչւում են «Քարանձաւի մարդիկ»:

Յետագայ ժամանակներում մարդս աւելի հմտացաւ և դուրս գալով քարանձաւից, իր համար սկսեց բնակարան շինել:

Հին ժամանակներում առհասարակ, իսկ ներկայումս աւելի ևս, գոյութիւն ունեցող վայրենի ազգերի մէջ սովորութիւն է վայրի կենդանիներից ու զազաններից պաշտպանուելու համար բնակարաններ շինել ջրի վրայ: Նրանց

բնակարանները սովորաբար լինում են ափից ոչ այնքան հեռու և որովհետև բացի գաղաններից լինում են և ցեղական կռիւներ, ուստի և միշտ բնակարանների վրայ հսկողներ կան, որպէսզի յարձակման առաջն առնեն:

Հին ժամանակներում ջրերի վրայ եղել են նոյն իսկ գիւղեր. տները շինում էին ցցերի վրայ:

1854 թ. Զուիցերիայի Յիւրիխ քաղաքի մօտ գտնուած լճի մի ծանծաղուտ շերտ պէտք է ցամաքացնէին: Նպատակը ի հարկէ այն է, որ ցամաք տեղերն աւելի լաւ են շահագործւում, իսկ երկրագործի համար այդպիսի հողերը երկնային տուրք են, մանաւանդ երբ երկրում հողի պահանջը մեծ է: Բանուորները ցամաքացնելիս նկատեցին լճի յատակին ինչ որ ցցեր, որոնք բաւական խոր և լաւ ամրացած էին: Բացի այդ, ջրով ծածկուած ու ցամաքացրած հողաշերտը փորելով, նկատեցին, որ հողը շաղախուած է զանազան հետաքրքիր առարկաներով. բանուորները զարմացած էին, որովհետև նրանք գտել էին թելի կծիկ, բուրդ, թուկեր, զանազան կերպասների կտորներ, որոնք իրենց կոշտ կազմութեամբ և գործուածքով ապացուցանում էին, որ հեռաւոր հնութեան են պատկանում: Գտնուած առարկաների մէջ առանձին ուշագրութեան արժանի են ոսկրէ գործիքներն ու իրերը, մինչև անգամ գէնքերը, որ

որոնք մի օր մարդուս ամենաէական պիտոյքների շարքին են պատկանել: Այդ իրերի վրայ եղած քանդակներն էլ յիշեցնում են նախնական ժամանակները: Աչքի էին ընկնում նաև փայտից շինած իրեղէններն ու գործիքները, որոնք գտնուեցան շատ մեծ քանակութեամբ և յայտնի են իրենց բազմատեսակութեամբ: Այս առարկաներից շատերն արդէն սևացել են կրակից. մասամբ ածխացել էին նաև ցցերից շատերը:

Այս բոլորից պարզ է, որ մի օր այդտեղ բնակութիւն է եղել՝ գիւղ է եղել և բնակիչների անփութութիւնից հրդեհը ոչնչացրել է և կամ թէ մի այլ գիւղ յարձակուելով՝ այրել է:

Այդպիսի գիւղեր սովորաբար հիմնւում էին անտառների մօտ և ջրի ափի հետ միանում կամ լաստերով և կամ թէ նեղ ու երկայն կամուրջներով:

Տեղական ուսուցիչը լսելով այս բանի մասին Յիւրիիսի գիտնական ընկերութիւններից մէկին ուղարկեց զանազան իրեր. այնտեղ դօկտոր Ֆերդինանդ Կէլլէր ղիտելով իրերը, անձամբ զնաց տեսնելու այդ տեղը և այդ գիւտը մեծ ծառայութիւն մատուցեց հին կուլտուրայի պատմութեան:

Պէտք է նկատել, որ գտած իրերի մէջ կային և զանազան պտուղներ, ինչպէս օր. խնձոր և տանձ, որոնք քարացած են, իսկ գլխաւորապէս գտնուած են մուրճեր, կացիներ, զանաւներ, թակոց, դաշոյն, աղորիք, կաւէ ամաններ, կթոցներ, մինչև անգամ ուռկան, ճրագ, փայտէ սանր, կարպետների մնացորդներ և այլն:

Գիտնական աշխարհը ուսումնասիրելով այդ բնակարանների ներկայումս բացուած հիմքերի դասաւորութիւնը, կազմել է միտեսակ յատակագիծ և տուել այստեղ նկարած պատկերը, որով կարող ենք իմանալ թէ հնումն ինչպիսի կազմութիւն կարող էին ունենալ այդ շինութիւնները:

Կ Ե Ր Ա Կ Ո Ի Ր

Ի՞նչով էր կերակրւում մարդը: Շատ դժուար է պատասխանել այս հարցին, որովհետև դա կարող է ասել միայն ականատեսը. նա ուսում էր ի հարկէ բուսեղէն, բայց թէ ինչ ձևով էր ուտում ահա դա է դժուարը. միայն

մենք ղիտելով ներկայումս գոյութիւն ունեցող վայրենիներին կարող ենք ասել, որ նա կերակրւում էր հում բուսեղէնով և կամ թէ մեր պապական սովորոյթներից իւրացնելով կարելի է ասել, որ աւելի ուշ ժամանակներում նրանք սկսեցին եփել և ստեղծեցին կերակուրների տեսակները:

Մարդս ուտում էր անխտիր ամեն բան և չէր զգուշացնում, որովհետև մշտական կարիքը նրան ստիպում էր այդպէս ապրել: Պտուղների, տերեւների, հատիկների արմտիքի հետ միասին մարդս ուտում էր և ձկնեղէն, որդեր, զանազան կենդանիների ու գազանների միսը:

Բայց այս բոլորը նա պատրաստ չէր գտնում, այլ որոնում էր: Մարդս նկատեց, որ տարուայ որոշ եղանակներին այս կամ այն վայրում այսինչ բոյս է հասնում և երկարամեայ փորձը ստիպեց նրան չուել պարբերաբար, որպէս զի քաղցից չը մեռնի: Այս տեղափոխութեան հետ նա ակամայից սկսեց ղիտել և պատճառները և երբ տեսաւ որ ցանելով հատիկը կարելի է ստանալ աւելի, սկսեց երկրագործութեամբ պարապել՝ սովորեց իր աշխատանքով ապրել: Հետագօտութիւնները ցոյց են տալիս, որ նախնի մարդը աւելի զբաղուել է այնպիսի բոյսեր ցանելով, որոնք և սննդաբար էին և բարեբեր. այդ կարգին են պատկանում ցորեն, գարի, բրինձ, կորեկ, սիմինտը, մախ:

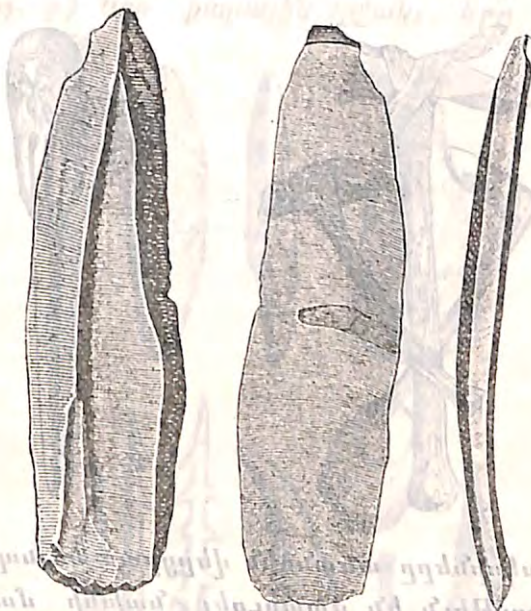
Մտի գործածութիւնն էլ վաղ սկսեց նախնի մարդը. նա որսում էր կենդանիներ և սւտում միսը. պատահում էր, որ միսն աւելանում էր և ի հարկէ փշանում. դրա առաջն էլ նա առաւ նրանով, որ սկսեց միսը արևի տակ չորացնել՝ ապուխտ դարձնել և պահել:

Կաթի գործածութիւնը շատ հին է և նա ինչպէս կարծում է գիտնական աշխարհը, մարդուս առաջին կերակուրն է եղել և դարերով իշխել:

ՔԱՐԷ ԴԱՐ

Առաջին և գլխաւոր առարկան, որ կարող էր ծառայել մարդուն, բնական է որ պէտք է լինէր բնութիւնից տուածը՝ քարը, ինչպէս այդ ցոյց են տալիս անձաներում գտնուած թէ առարկաները և թէ զէնքերը: Սկզբում մեծ գործածութեան մէջ է եղել կայծաքարը, որ իր պինդ ու ամուր կազմութեամբ մեծ ծառայութիւններ է մատուցել նախնի մարդուն: Ներկայումս էլ կայծաքարը յարգի է որոշ նպատակներին համար, իսկ հնումը նա տիրապետող է եղել: Գտնուած են բազմաթիւ ու բազմատեսակ քարէ դանակներ, կացիններ, երկրագործական բազմաթիւ գործիքներ, զէնքեր՝ նիզակի գլուխը և այլն: Քարանձաւի մարդն ահա այս միայն ունէր: Այստեղ մէջ ենք բերում այդ դանակների տեսակները:

Ժամանակի ընթացքում քարի քարի գործածութիւնն էլ ունեցել է իր յառաջադիմութեան շրջանը: Սկզբում քարը գործ էր անում իր կոպիտ ու անտաշ տեսքով, այնպէս

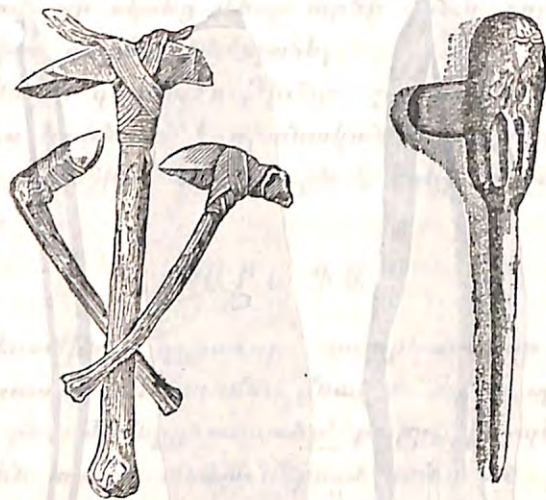

1004
17471

որ նա չէր տաշում, այլ իր սկզբնական կազմութեամբ մի կերպ կատարում իր դերը: Բայց հետզհետէ մարդը նկատեց, որ եթէ տաշէ և հարթացնէ, քարն աւելի յարմար կը լինի գործածութեան համար և մարդը շուտով գլխի ընկաւ որ այն հատիկները, որոնցով նա կերակրւում է, կարելի է աղալ. վերջեց մի հարթ քար, վրան հատիկներ անեց, սկսեց շփել մի ուրիշ քարով և այսպիսով նա երկանաքարեր

ստեղծեց: Քարի շրջանում առանձնապէս դեր են խաղացել նաև փայտ և ոսկորներ, որոնցից մարդը կոթեր էր պատրաստում: Այստեղ մէջ ենք բերում այդ շրջանի կացինները:

Ոսկորները առանձին վերցրած նոյնպէս մեծ ժառայութիւն են մատուցել նախնի մարդուն. այստեղ տալիս ենք քարէ դարի նախնի ժամանակների գործիքների մի պատկեր, որի վերևի մասում եղած երեք սրածայր նկարները քարէ դանակի և նիզակի ծայրի նմուշներ են, շինուած կայծաքարից. ներքևի շարքի երկու կողմըն էլ նոյնպէս կայծաքարից շինած դանակների տեսակներն են. երկու փշաւոր նկարները ձուկ որսալու համար ոսկրէ կարթեր են, փոքրիկ սրածայրը ոսկրէ ասեղ է շինուած ձկան ոսկրից իսկ

երկրորդ ոլորածը ձիու ականջի ոսկրից, մանեակ շարելու համար: Քարէ դարը ունեցաւ երկու մեծ շրջաններ. ա) Հին քարային շրջան, երբ գործիքները կարծր էին, միայն կոշտ ու կոպիտ, անտաշ. բ) Նոր քարային շրջան, երբ մարդս

հանք գտաւ, սկսեց տաշել քարը, հարթացրեց և յարմարութիւններ ստեղծեց: Այս շրջանի գործիքներն ու զէնքերն աւելի փափուկ էին և ոչ դիմացկուն: Քարէ դարը բաւական երկար տևեց: Ներկայումս էլ քարէ դարի ազդեցութիւնը կայ և հէնց հայոց գիւղերում էլ կպատահէք բազ-

մատեսակ գործիքներ քարից կոփած և տան համար անհրաժեշտութիւն ներկայացնող: Զարմանալի է այն հանգամանքը, որ քարէ դարում գոյութիւն ունէին հսկայ կենդանիներն ու գազանները, որոնք ամբողջ հօտերով թափառում էին երկրիս վրայ և մարդն իր հասարակ քարէ զէնքերով կարողանում էր դիմադրել ու ազատ մնալ յարձակումներից:

Մի հանգամանք էլ կայ, որ առանձին ուշադրութեան արժանի է. գտնուած մի շարք քարանձաւները պարզապէս ցոյց են տալիս, որ նախնական կեանքն էլ ունեցել է այն ազեղ կողմերը, ինչ որ դեռևս համարեան շարունակում է մի շարք վայրերի ազգերի մէջ. դա մարդակերութիւնն է և այսպէս կոչուած «խրախճանի անձաւներում գտնուած ոսկորների կոյտերն աւսում են, որ մի ժամանակ ապրել են մարդիկ, որոնք ուտելիս են եղել թէ՛ կենդանիներին, թէ՛ գազաններին և թէ՛ մարդկանց, մասնաւանդ երեսխաներին:

Այս բոլորի հետ միասին շատ հին ժամանակներից մնացել են և նկարներ՝ քարէ դարում էլ եղել են նկարիչ-քանդակագործներ և այսօր մենք ունենք քարանձաւի շրջանից մնացած արջի, եղջերուի, մամոնտի, ձկան և այլ կենդանիների բաւական յաջող կերպով փորագրած պատկերներ, ինչպէս նաև ոսկորներից շինած (առանձնապէս փղոսկրից) կենդանիների քանդակներ:

Հ Ա Գ Ո Ի Ս Տ

Մարդու մերկ մարմինը մէկ ցրտից էր նեղւում և մէկ շոգից: Միշտ տաք երկրում ապրել չէր լինում, որովհետև կեանքի աննօրմալ դրութիւնը նրան մղում էր դէպի այն երկիրները, որտեղ նա կարող էր իրեն համար ապրուստ ձարել. վերջապէս տարուայ եղանակները փոփոխւում էին և նա տեսնում էր, որ հարկաւոր է պատասպարուիլ ցրտից: Հաւանականաբար սկզբում մարդիկ բուսեղէնով էին պատասպարւում, ծառի կեղևներից ու զանազան խոտերից իրենց համար հագուստ էին պատրաստում, բայց երբ արդէն նա սկսեց կռիւ մղել գազանների ու կենդանիների դէմ՝ սկսեց որսորդութեամբ պարապել, սպանուած կենդանու ու գազանի մորթիները նրան ապահովացրին: Բացի այդ նախնի մարդը խորամանկութեամբ կարողանում էր որսալ գազաններին՝ հազնում էր սպանուած գազանի մորթին և այն վայրերում, որտեղ բուն էին դրած լինում գազանները, դարան էր մտնում և խաբելով սպանում գազանին և կամ թէ ողջ ողջ բռնում: Առանձնապէս օգնեց մարդուն կենդանու մորթին ու մազեղէնը. մինչ այդ մարդս իր համար ամեն ինչ պատրաստում էր բուսեղէնից, բայց այդ ժամանակից նա բուսեղէնի տեղ սկսեց գործ ածել մազեղէնը. սկզբում նա բուսեղէն թաղիքներ էր պատրաստում

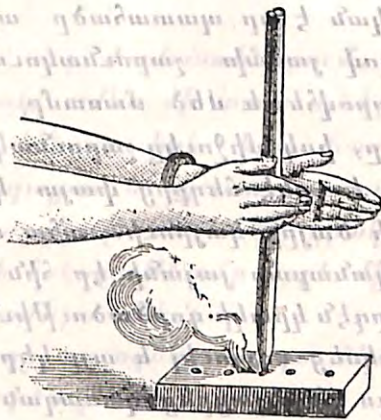
բայց այս անգամ արդէն սկսեց կռաւիտ կերպա-
մներ պատրաստել և այդպիսով ուստայնանալ թեան
արհեստն սկսուեց: Հագուստի ձևերի մասին
յայտնի է, որ մարդու առաջին հագուստն եղել
է անձև, նոյն իսկ մի կերպ ծածկել են մարմի-
նը, իսկ յետոյ սկսել են անթե շապիկներ պատ-
րաստել, մինչև որ ժամանակի ընթացքում ա-
ռաջացել է սովորական հագուստը:

Կ Ր Ա Կ

Շատ դժուար է ասել, թէ մարդս որքան
ժամանակ կարողացաւ դիմանալ առանց կրակի,
միայն որ նա ապրել է առանց կրակի, դա փաստ
է: Երբ 1841 թ. յունուար ամսին Հիւսիսային
Ամերիկական Նահանգների խաղաղովկիանոսեան
հետազոտութիւններ կատարող արշաւախումբը
դուրս եկաւ Փանուա-Լօայի ամիւր, իմացան, որ
այնտեղի բնակիչները դեռ ևս չգիտեն թէ ինչ
է կրակը. ուրեմն զարմանալի չի լինիլ ասել, որ
նախնի մարդիկ երկար ժամանակ մնացել են
առանց կեանքի մշտական ընկեր կրակի:

Պէտք է դէպքեր պատահած լինեն, երբ կայ-
ծակ զարկելուց հրդեհներ են առաջացել և այդ-
պիսի դէպք տեղի ունեցող տեղերի բնակիչները
գոռցէ և չեն հասկացել կրակի օգտակարութիւ-
նը. հէնց մի հանգամանք տալիս է մեզ իրաւունք
ասելու, որ կրակը եղել է և օգտուելու եղա-
նակն է անծանօթ եղել: Երբ վայրերի նիստ

ու կացն ուռումնասիրողները հետաքրքրուել են,
թէ ինչ կերպ են օգտուում կրակից վայրենիներ-
ըր, պարզուել է, որ նրանք չեն գիտացել, թէ
կարելի է եռ տալ ջուրը և ջրով կերակուր ե-
փել: Հին ժամանակ կրակն այն աստիճան թանգ-
արժէք մի բան էր, որ մշտապէս անշէջ էին
պահում. այդ սովորութիւնն այսօր էլ շարու-
նակում է Սկզբում կրակի անշէջ պահելը կապ
ուներ չհանգչելու հետ, որովհետեւ դժուար կա-
րելի էր նորից գտնել, բայց մեր օրերում այդ
բանը ընտանիքի բաղդի հետ են կապել և անի-
ծելիս ժողովուրդն ասում է «հանգչի ձեր օջա-
խի կրակը»:

կրակն արդէն գոյութիւն ունէր, երբ մար-
դը սկսեց միջոցներ ձեռք առնել կռուելու նրա
գոյութեան յարատեւութեան համար, որպէսզի

ստիպուած չը լինի հանգչելու դէպքում այս ու
այն կողմն ընկնելու և նա պատահածը միայն
գտաւ կրակ գոյացնելու միջոցը. դա փայտի
երկար շփումից առաջացող կրակն է, որի հի-
ման վրայ հին ժամանակներում պահում էին
նոյն իսկ գործիքներ և հարկաւոր է դէպքում
կրակ գոյացնում: Ներկայումս անտառապահնե-
րը լուծկին պակասելու դէպքում յաճախ այդ
միջոցին են դիմում:

Կրակ գոյացնելու մի այլ միջոց էլ եղել է
կայծաքարը, որ մեծ գործածութեան մէջ էր
հնում, իսկ աւելի կարելի ու հեշտ միջոցներ
էին երբեմնապէս պատահող կայծակներն ու մա-
նաւանդ հրաբուխները, որոնցից հոսում էր Լա-
ւան և բնական է որ պատահածը այրում: Լա-
ւան սառչելով յաճախ շարունակում է իր ճա-
նապարհը, որովհետեւ մեծ մասամբ սառչում է
վերևի կեղևը, իսկ միջուկը շարունակում է հոսել
և բաւական է որևէ ճեղքից փայտ կոխել՝ իս-
կոյն փայտի ծայրը կայրուի. ահա այս միջոցն
էլ հաւանականաբար յայտնի էր հին մարդկանց:

Երբ արդէն կրակի գործածութիւնը սկսուեց,
մարդն էլ սկսեց օգտուել և այլ կերպ. յայտնի
է, որ մարդս ընտելացրեց զանազան կենդանի-
ներին, որոնց մի մասը իբրև ապրուստի միջոց
էր, միւսը պաշտպան, իսկ երրորդն էլ աշխա-
տանքի ընկեր, ուստի և նա բացի իրեն պաշտ-
պանելուց, ստիպուած էր պաշտպանել և կեն-

դանիններին և դրան օգնեց կրակը, որից գա-
զանները՝ գիշերուայ ազատ իշխողները վախե-
նում են: Ծառի վրայ պաշտպանուող ու գիշե-
րող մարդն իրեն ընտանի կենդանիներին խմբում
էր հէնց ծառերի մօտ և շուրջը խորոյկներ վա-
ռելով ազատում գազանների յարձակումներից:
Բացի այդ կրակը պաշտպանում էր մարդուն
ցրտից և նրան տաք կերակուր մատակարարում:
Սկզբում մարդիկ միսը կրակի վրայ գցելով էին
խորովում, յետոյ մոխրի մէջ էին թաղում այն-
պէս խորովում, աւելի ուշ ժամանակներում սո-
վորեցին քարեր տաքացրել ու միսը նրանց վրայ
դնելով խորովել, իսկ ուշ ժամանակներում էլ
սկսուեցաւ ամանների գործածութիւնը և միս
եփելը:

Դեռ ևս ուշ ժամանակներում, ինչպէս և
հին ժամանակ, ամեն մի տուն ունէր առանձին
կրակարան — հնոց, իսկ երբ հասարակական
կեանքը զարգացաւ և հաւատքի գաղափարը ծա-
ւալուեց մարդկութեան մէջ, կրակը պահում
էր քուրմերի հսկողութեամբ իբրև մի սրբազան
տուրք-անհրաժեշտութիւն:

Կրակի գիւտը օգնեց մարդու ձեռարուեստի
կատարելագործութեանը:

Ա Մ Ա Ն Ն Ե Ր

Եթէ մարդս ամեն բանի կարիք էր զգում,
յայտնի է թէ որքան մեծ պէտք է լինէր նրա

կարիքը, եթէ նա ամաններ չունենար: Սկզբում նա սկսեց օգտուել բնութեան ստեղծած ամաններին: դրանք էին՝ փոսացած քարեր, խեցիներ, գանգեր, դղումներ, խոշոր պտուղների կճեպներ և այլն, որոնցով նա ջուր էր խմում և որովհետև ամեն ընդհանուր և ամեն տեղ չէր կարող ջուր գտնել, ուստի և նրանցով պահում էր ցանկացած ու կարելի քանակութեամբ:

Ինչպէս ամեն կերպ օգտուում էր բոյսերից, այնպէս էլ այս անգամ ուղեց օգտուել՝ վաղուց

արդէն մարդուն յայտնի էր կողովներ ու կթոցներ հիւսելու արհեստը և նա իր ազատ ժամանակը նուիրում է դրանց, որովհետև նա նպատ-

առում էր թէ պահպանութեան, թէ պահուստին և թէ մանաւանդ տեղափոխման ժամանակ օգնում մարդուն: Մարդը շուտով գլխի ընկաւ, որ եթէ կողովների ներսի կողմը սուաղէ, կարելի է նրանց մէջ և հեղուկ՝ ջուր պահել: Երբ այդ մէկը նրան յաջողուեց, այն ժամանակ նա սուաղած կողովը դրեց կրակի վրայ, որպէս զի կերակուր եփէ. կողովն այրուեց և ֆնաց կաւէ ամանը, որ թրծուելով աւելի ևս ամրացաւ: Ահա այստեղից ի հարկէ մարդը հասկացաւ, որ կարելի է ամաններ պատրաստել, թրծել և իր դրութիւնը կապահովուի: Եթէ վերցնենք ոչ թէ շատ հին ժամանակներից ֆնացած, այլ հէնց մեզնից մի քանի դար առաջ պատրաստած ամանները, դարձեալ կը տեսնենք, որ այդ ձևներկար ժամանակ տիրապետել է և ամանների վրայ պարզ երևում են կողովների փայտերից ֆնացած հետքերը. յունական ազգային երգիչ ու Տրոյիայի կորուստն երգող Հոմերոսը, որ ապրում էր Քրիստոսից էլ շատ առաջ, իր գրութեան մէջ (Ոդիսական) յիշում է հիւստեան գործած ամաններով մածոն մատակարարու մասին: Կաւէ ամանների շրջանում գոյութիւն ունէր և ամանները ձիւթով պատելու սովորութիւնը և Մովսէսի մասին էլ աստուածաշնչում ասուած է, որ նրան նետեցին ջուր զամբիւղի մէջ, որը պատած էր կաւով և ձիւթով:

Հետագայ ժամանակներում ամաններ պատ-

ըստեղծ արհեստն էլ յառաջագիմեց և արդէն կողովների շրջանն էլ անցաւ և այս անգամ մարդիկ պատրաստած ամանները դրսից զարդարում էին նկարներով, յաճախ այդ նկարները նմանեցնելով կողովի շրջանի ամաններին:

Այստեղ երկու տեսակ նկարներ ենք տալիս, որոնցից առաջինները աւելի հին շրջանին են պատկանում, իսկ երկրորդ ութը կաւէ կատարելագործուած ամանների տեսակներն են և գտնուած են Զուեցերիոյ ցցէտների գիւղերի տեղերում եղած սղմի մէջ:

Հին ժամանակներում սովորութիւն ունէին այնպիսի պատկերներ նկարելու, որոնք մի որեւէ քաջ թագաւորի ռազմական դէպքի արտայայտիչ էին լինում և կամ թէ որեւէ այլ բան արտայայտում:

ԲՐՈՆԶԻ ԵՒ ԵՐԿԱԹԷ ԴԱՐԵՐ

Քարէ դարին յաջորդեց Բրոնզէ դարը, այսինքն քարին փոխարինեց Բրոնզը և սկսեց նոյն

ծառայութիւններ մատուցանել մարդուն, ինչ որ անում էր քարը: Բրոնզը համեմատաբար ամուր ու կարծր մետաղ է քան ուրիշ մետաղները և գոյանում է պղնձի ու անագի խառնուրդից: Պէտք է չը մոռանալ, որ ոսկին ու արծաթը վաղուց կային երկրի վրայ և հէնց սկզբից նը-

րանք անցան «ազնիւ ու թանկագին» կոչուելու պատուի շրջանը, միևնոյն ժամանակ ոչ այնքան մեծ քանակութեամբ էին գտնուում, որ մարդը կարողանար ազատ օգտուել. Զուեցերիայի ցրցէգիւղերի տղմերում գտնուած են ոսկէ իրեր և զարդեր: Քարին փոխարինեց բրոնզը և մարդիկ

տեսնելով որ դա կարծր մետաղէ, սկսեցին զէնքեր ու գործիքներ պատրաստել: Այստեղ մէջ բերած նկարը ինքն է բացատրում, որ այդ բոլորն էլ զէնքեր են:

Այս դարը մեծ մասամբ կատարելագործութեան դար է և մարդս կարողացաւ պատրաստել ասեղներ, զնդասեղներ, սանրեր, բազմատեսակ կանացի զարդեր՝ մատանի, օղեր, ապարանջան, գլխազարդեր, յետագայում արգէն վահաններ և այլն:

Բրոնզին յաջորդեց երկաթէ դարը՝ մարդիկ գտան երկաթը, որով վերջացաւ բրոնզի գործածութիւնը և սկսուեց երկաթի գործածութիւնը, որով մարդս ապահովուեց ամեն կերպ: Երկաթէ դարը դեռ այսօր էլ շարունակուում է և թէպէտ կան աւելի կարծր հանքեր, բայց նրան ոչ մէկը չի կարողանում փոխարինել: Երկաթի գիւտից սկսուեց մարդու իսկական յառաջագիմութեան դարը:

ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Մարդս իր գոյութեան առաջին օրից սկսեց ամեն միջոց գործ դնել ընտելացնել կենդանիներին առանց խտրութեան, մասամբ ուտեստի պաշարն ունենալու համար, մասամբ էլ իր աշխատանքի ընկեր գտնելու նպատակով: Ընտելացրած կենդանիներին ընտելացրեց կրակին, որպէսզի չը վախենան և կարողանան օգտուել

նրա տաքութիւնից ձմրան ցուրտ գիշերներին: Կենդանիները կերակրուելով մարդու սեղանի մնացորդներով՝ ի հարկէ զգում էին որ աւելի լաւ է ապրել մարդու հետ, քան թափառել ու կերակուր որոնել: Առաջին ընտանի կենդանի, որը կարող էր մարդու հետ տանել ամեն տեսակ զրկանքներ և ուտել այն ամենը, ինչ որ մարդն է ուտում եղել է շունը: Մարդս շանը ընտելացրել է երկու նպատակով՝ նախ միսն ուտելու համար և երկրորդ, որ գլխաւորն է, շունը որսորդութեան ժամանակ մեծ ծառայութիւններ է մատուցում մարդուն և որսալով զանազան թռչ կենդանիներին, յաճախ ուտեստի հարուստ պաշար էր մատակարարում իր տիրոջ:

Շան հետ միասին կամ քիչ յետոյ ընտելացաւ և խոզը, որովհետեւ այդ կենդանին ոչ միայն ձեռնառու էր մարդուն, այլ մինչև անգամ ոչ մի հոգս չէր պատճառում իր տիրոջը, ուտում էր ինչ որ պատահէր, ինչ որ գտնուէր: Կամաց-կամաց մարդս սկսեց հարստացնել ընտանի կենդանիների տեսակները, ընտելացրեց ոչխարին, այծին, ձիուն, եղջերուին, ուղտին, եզան ու կովին, որոնցից նա հօտեր կազմեց և ժամանակի ընթացքում նրանց բաժանեց երկու կարգի՝ ուտեստի կենդանիներ և աշխատանքի ընկեր կենդանիներ:

Ուրեմն մարդու հոգսերի մէկն էլ աւելա-

ցաւ՝ խնամել ընտանի կենդանիներին, որպէսզի նրանք քաղցից չը սատկեն։ այս հանգամանքը ստիպում էր մարդուն ձմրան պաշար հաւաքել, որ այնքան էլ հեշտ չէր, ուստի և երբ ցուրտը վրայ հասնելով հատնում էր բնութիւնից տըր-ուող պաշարը՝ խոտը, մարդը հօտերին քշում էր աւելի տաք երկիրներ, որտեղ խոտ կար։ Այսպիսով մարդն սկսեց խաշնարածութեամբ զբաղուել և շարունակ թափառական կեանք էր վարում։ Այս կեանքի մասին մենք ունենք բազմատեսակ աղբիւրներ և խաշնարածութիւնը մարդու առաջին և գլխաւոր պարապմունքն է եղել բոլոր ազգերի մէջ։ Պատմութեան մէջ եղած աւանդութիւններին նայելով հայոց նահապետներն էլ եղել են հովիւ-խաշնարած։

ԽՄԻՉՔՆԵՐ

Ձուրը մարդու գոյութիւնը պահպանելու պահանջներից մէկն է և բնական է, որ առաջին օրից որպէս պահանջ սկսուեց գործածուել։ Իսկ ջրից յետոյ մարդս սկսեց կաթի գործածութիւնը։ Սկզբում կենդանիներին չէին կթում, այլ ուղղակի ծծում էին, բայց յետոյ արդէն սկսեցին կթել և գործածել զանազանակերպ։

Բնականի հետ կային արհեստական խմիչքներ, որոնք գտնուել են մեծ մասամբ պատահմամբ և արբեցնում էին մարդուն։ Նախնի մարդը չէր կարողանում հասկանալ նրանց տուած

փառք, որովհետեւ երբ նա յոգնած ու թմրած խմում էր, մի տեսակ առոյգ էր դառնում, ուժերը վերականգնւում էին և դրան հետևում էր քունը, որով մարդս կարողանում էր հանգստանալ։ Ձանազան ժողովուրդներ բազմատեսակ խմիչքներ ունէին, որոնք պատրաստւում էին բոյսերից, միայն դրական կերպով չի կարելի ասել, թէ որ խմիչքն է եղել տիրապետող նախապատմական ժամանակներում։ Յայտնի է, որ անյիշատակ ժամանակներից արդէն տարածուած է եղել մ'եղըը, որից մարդիկ ջրով քաղցը խմիչք էին պատրաստում, որը մի քանի օրից եփ էր զալիս և ստացւում էր մի տեսակ արբեցուցիչ խմիչք։ Մեղրի խմիչքը շատ յարգի էր նաև պատմական տարերում։

Ճիշտ այս կերպով սկսուել է և զարեջրի գործածութիւնը, որ առաջանում էր ալիւրի ջրի մէջ լուծելուց։ Գարեջուրը շատ ժողովրդականացած խմիչք էր Հայաստանում Քրիստոսից 6—7 դար առաջ և յոյն պատմիչների ասելով հայոց հարեան ազգերը մեծ քանակութեամբ արտահանում էին իրանց երկիրները։

Այնուհետև խմիչքների աչքն է աշխարհ գալիս՝ գինին, որը ինչպէս յայտնի է ամենքին ստացւում է խաղողի նիւթից։ Նախնի մարդն աւելի խելօք է եղել, քան այսօրուայ կուլտուրացած մարդը և հնում լաւ գիտենալով, որ գինին ներգործում է մարդու վրայ, գործ էին ածում ջրախառն։

Խմիչքների հետ զուգընթացաբար կային և քաղցր ըմպելիքներ, որոնք պատրաստուում էին կարճ ժամանակի համար, բայց դրանց անուաներից շատերը մինչև մեզ չեն հասել: Երբեմն պատմութեան մէջ զանազան նկարագիրներ կարգալով մենք գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ հին մարդը պատրաստելիս է եղել համարեա այն բոլոր խմիչքները, որոնք այսօր զանազան նորաթուխ անուաններով են հրապարակ ելնում:

ՄՈՐԹԵՐ, ԿԱՇԻՆԵՐ, ԳՈՐԾՈՒԱԾՔՆԵՐ

Վերև մենք արդէն խօսեցինք թէ մարդն ինչ եղանակով սկսեց գործածել մորթերը, միայն պէտք է աւելացնել և այն որ դրանք սովորաբար իբրև հագուստ ծառայելով, պատրաստում էին աւելի դիւրին կարերով, քան թէ այժմ են անում, միայն նրանց ստեղծած միջոցներն այսօր էլ գործ են գրւում: Եթէ կաշուց շոր կամ կօշիկ էր կարւում, մարդը հէնց կաշու երիզներով էր միացնում ձևած կտորը յաճախ կաշու երիզներին փոխարինում էին բոյսերից պատրաստած երիզները, իսկ կամաց-կամաց գործածութեան մէջ մտան բուրդից պատրաստուած կոպիտ թելերը:

Մորթերը մաքրելու ու մսից և մազից բաժանելու եղանակները եղել են զանազանակերպ զանազան երկիրներում, որ ի հարկէ մեզ այնքան էլ հետաքրքիր չէ, միայն հետաքրքիր է այն, որ

մարդն սկզբից զգաց, որ կաշին առանձին է պէտք, մազն առանձին և եթէ նա սկզբում վուշից պատրաստած թել ու թոկով էր բաւականանում, մազի գործածութեամբ նա բուսեղէն խսիրը փոխարինեց մազէ գործուածքով, նախ կոպիտ կարպետներ պատրաստելով, իսկ աւելի ուշ նուրբ գործուածքներ ստեղծելով՝ հագուստ պատրաստելու համար:

ԾՈՎԱԳՆԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մարդիկ սկզբից հետէ աշխատում էին ջրերին մօտիկ հաստատուել, որպէս զի ջրի պակասութիւն չզգան: Վաղուց արդէն նրանք նկատել էին, որ կան առարկաներ, որոնք մնում են ջրի երեսին, բայց և կան առարկաներ, որոնք սուզւում են: Երբ մարդը ջուր էր մտնում և յենւում ջրում լողացող գերանին կամ տախտակի վրայ նստում՝ ջրի երես էր բարձրանում և բնական է, որ կհամոզուէր թէ առհասարակ փայտը չի սուզւում և ահա նա մտածում է օգտուել այդ բանից: Եթէ նա մի գերան վերցնէր և նրա օգնութեամբ լող տալ սկսէր, դժուար էր և հարկաւոր էր հաւասարակշռութիւն, ուստի նա վերցնում է մի քանի հատ գերան, կապում և լաստ է պատրաստում, որի վրայ կարող է նստել և ինքը և բաւական ծանր առարկաններ կարող է տեղաւորել, այնուամենայնիւ լաստը չի սուզուիլ: Նա սկզբում պատրաստում է նաև յենա-

թի, որով կարողանում է առաջ մղել լապտը, իսկ յետոյ յենաթին ղեկի է փոխւում, որով կարելի է լաստին ուղղութիւն տալ:

Հաստը լողում է, իսկ մարդը կանգնած է և նկատում է, որ քամին խփելով նրան իրեն է հպատակեցնում ու քշում այն կողմը, ինչ ուղղութիւն որ բռնել է քամին: Բնական է որ այս բանը մարդու ուշադրութիւնից չէր կորչիլ և հէնց այդ երևոյթը դրդեց մարդուն առաջադասուհաւեր պատրաստել, որով շատ հեշտացաւ ծովագնացութիւնը: Այնուհետեւ մարդը փորձեց նաւ պատրաստել: Նա վերցնում է հաւտ գերան և փորելով միջուկը պատրաստում է նաւակ: Բայց միջուկ փորելը հեշտ բան չէ, ուստի նա սկսում է կրակի օգնութեամբ այրել միջուկը, յետոյ տաշում է, որպէս զի հաւասարակշռութիւն պահպանուի և նրանով սկսում է լողալ: Ժամանակի ընթացքում թիեր են աշխարհ գալիս և արդէն ամեն ինչ հեշտանում է:

Առաջատներն առաջ երևի ծառերի կեղևներից են պարաստուել, յետոյ արդէն թաղիքներից ու գործուած կերպաններից:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Գ Ե Ր Դ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ի Ը Ն Տ Ա Ն Ի Ք

Մարդս մենակ կամ առանձնացած ապրելով չէր կարող իր առօրեայ պէտքերը հոգալ, որովհետեւ ամեն զէպքում նրան օգնող ընկեր էր հարկաւոր. երկրագործը երկրագործի ընկեր էր դառնում, խաշնարածը խաշնարածի, ձրկնորսը ձկնորսի, որսորդը որսորդի և բերքն ու ձեռք բերածն էլ բաժանում էին հաւասար չափով: Այստեղից առաջացաւ խմբական կեանք՝ մարդիկ ապրում էին խմբուած ու յաճախ ազգակցական կապերով կապուելով գերդաստաններ էին կազմում:

Նախնի ընտանիքն այն չէր, ինչոր այժմս է միայն երբ արդէն գերդաստաններն առանձնացան, այդ տեսակ խմբակցութիւնը շարունակուեց մինչև այսօր և դեռ այսօր էլ ինչպէս բոլոր արեւելեան ազգերի, այնպէս էլ մեր մէջ կան նախնական ձևով բնակուող գերդաստաններ:

Սկզբում ամուսնութիւն գոյութիւն չուներ, այլ մարդիկ բազմակին էին, իսկ կանայք էլ

պատկանում էին ամեն մի մարդու և այդ իսկ պատճառով էլ չկար իսկական ազգակցութիւն և ընտանիք, մինչև անգամ քոյր ու եղբօր միջև ամուսնութիւն գոյութիւն ունէր, որովհետև նրանց քոյր եղբայր լինելն էլ որոշ չէր:

Կամաց-կամաց մարդկութիւնն այն համոզման եկաւ, որ ազգակցական ամուսնութիւնը փաստակար է և արդելեցին, որով և համոզուեցան, որ ոչ ազգակցական ամուսնութիւնից ծնունտածներն աւելի ուժեղ են: Այս օրէնքը պահպանելու համար սերունդների հաշիւ կար և այդ հաշիւը մասամբ փնտցել է և մեր մէջ. բաւական է եթէ յիշենք ժողովրդի ասած «օխտ պորտը», որ նշանակում է եօթը սերունդը: Սերունդը սկզբում հաշուում էր մի մօրից առաջացածների հաշուով, որդիք, թոռները, ծորները և այդ դէպքում մայրը մինչև անգամ մի տեսակ իրաւունքների տէր էր և ցեղն անգամ հնազանդւում էր: Այս բանը դեռ այսօր էլ գոյութիւն ունի շատ ժողովրդների մէջ: Այս դէպքում կինը աչքի էր ընկնում որպէս ընկեր-աշխատաւոր և դաշտերն էր մշակում, բայց երբ արդէն տղամարդը ստիպուած էր որպէս խաշնարած չուել մէկ տեղից միւսը, բնական է, որ կինն էլ ստիպուած էր թողնել դաշտը և չուել մարդու հետ և այդ դէպքում արդէն տղամարդու իրաւունքները գերազասութիւն ստացան և ամուսնանալով մի այլ ցեղից վերցրած կնոջ

հետ կազմում էին առանձին ընտանիք. նրանց որդիքն ու թոռները բոլորն էլ հպատակւում էին մէկին՝ ընտանիքի հօրը, որ կոչւում էր նահապետ, իսկ ցեղն էլ կոչւում էր նահապետական: Յեղը շուտով բազմանում էր. ճիշտ է, նրանք ունէին ընդհանուր դաշտեր, անտառներ, ջրամբարներ և ունեցածն էլ ընդհանուր էր, բայց դժուար էր մեծ հօտերի համար արօտատեղիներ գտնել, ուստի և ստիպուած էին բաժանուելու, որովհետև անվերջ կռիւներ էին տեղի ունենում: Առհասարակ բաժանւում էին եզրայրները և կազմում առանձին նահապետութիւններ, բայց եթէ դեռ չբաժանուած ընտանիքի հայր նահապետը մեռնում էր, ցեղը հպատակւում էր անդրանիկ որդուն, որ հօր մահից յետոյ ընդունւում էր որպէս լիազօր նահապետ:

Վերջին ու ամենարնգունուած ամուսնութիւնը գոյգից կազմուած ընտանիքն էր, երբ արդէն մարդիկ որոշ պայմաններով համաձայնութեան էին գալիս ու ամուսնանում:

ՍՏՐԿՈՒԹԻՒՆ

Մարդկութիւնը բազմանալով ամենից շուտ չարագործութիւն սովորեց, որովհետև դա և՛ հեշտ էր և՛ ձեռնտու: Նահապետութիւնները բազմանում են, անցնում է ժամանակ և նոր սերունդը մոռանում է նախնիքների ազգակցութիւնը, աշխատում են միմեանց գերազանցել

քաջութեամբ: Նրանք ապրում էին անհաշտ, մի ցեղ աշխատում էր ճնշել միւսին և մինչև անգամ յաղթողները յաղթուածի միտն էին ուտում, բայց երբ արդէն կեանքը փոքր ի շատէ հեշտացաւ: Այժմ նրանք ողջ ողջ բռնում էին յաղթուածներին և բերելով իրենց բնակավայրը, ծառայեցնում: Այդպիսիները կոչւում էին ըստրուկ:

ԳԻԻՂ ԵՒ ՔԱՂԱՔ

Մարդկանց խմբական բնակչութիւնը երկուսի էր բաժանւում, մի մասը ապրում էր միշտ միեւնոյն տեղը, որովհետև կապուած էր հողի հետ, ինչպէս օրինակ երկրագործները և կոշւում էին նստակեաց, իսկ միւս մասը ստիպուած էր մի տեղից միւսը գնալու, ինչպէս խաշնարածները և կոչւում էին թափառաշրջիկ: Նստակեաց ժողովրդին ենք պարտական, որ այսօր մենք այսքան յառաջագիմել ենք: Նրանք ապրելով միշտ միեւնոյն տեղը, իրենց համար բնակարաններ էին կառուցանում և այդպիսով հիմնուեցան գիւղեր, որի բնակչութիւնը աշխատում էր իրեն բարեկեցութեան համար միջոցներ որոնել և այդպիսով գիւղի հասարակութեան մէջ երևում են երկրագործներ, երկաթագործներ, կօշկակարներ, սափրիչներ և այլ արհեստաւորներ:

Գիւղը հետզհետէ մեծանում է և փոխւում

քաղաքի, որտեղ արհեստներն աւելի են զարգանում ու յառաջագիմում: Այժմ արդէն կայ երկու դասակարգ՝ գիւղացի և քաղաքացի, որոնք շարունակ գործ ունեն իրար հետ:

ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԵԻՏՈՒՐ

Գիւղում սեփականութիւնը համայնական է, ամենքն էլ աշխատում են հասարակութեան համար, մէկը ցորեն է մատակարարում, միւսը հագուստ, երրորդը զէնք ու գործիք և փոփոխում են միմեանց մէջ, որով սկիզբ է առնում փոխանակութեան առևտուրը: Փոխանակութեան առևտուրը սկսուեց այն ժամանակ, երբ արդէն մարդիկ մի տեսակ մասնաւոր սեփականատէրեր էին դարձել և այլ ևս չէին հպատակւում համայնական սեփականութեան օրէնքներին:

Այս առևտուրը կատարւում էր զին ունեցող առարկաներով, կամ կշռում էին կամ չափում: այստեղից էլ որոշ մեծութեամբ ու կըշռով մետաղի կտորներ առաջ եկան, որով հնարուեց դրամը: Դրամի ամենահին մետաղներն են բրոնզ, երկաթ, արծաթ և ոսկի:

Առևտուրը կատարւում էր երկու կերպ: Քաղաքներում կային շուկաներ, գիւղացիք իրենց բերքերից աւելորդ մասը բերում էին քաղաք վաճառելու և քաղաքը լցւում էր և որովհետև վաճառում ու գնում էին համացեղ մարդիկ, ուստի այսպիսի առևտուր կոչւում է ներ-

քին: Շուտով առաջացաւ մի նոր դասակարգ, որոնք վաճառական էին կոչուում. դրանք միջնորդի դեր էին կատարում՝ տանում էին տեղական ապրանքը և փոխանակում այլ երկրի ապրանքի հետ ու բերում իրենց երկիրը: Այսպիսի առևտուր կոչուում է արտաքին:

ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

Մասնաւոր սեփականութեան գաղափարը մարդկութեան վրայ ունեցաւ իր վատ ազդեցութիւնը. օրինակ երբ մի մարդ մեռնում էր յաճախ նրա հետ թաղում էին նաև կնոջը, բաւորակներին ու սեփականութիւնը և կամ այդ

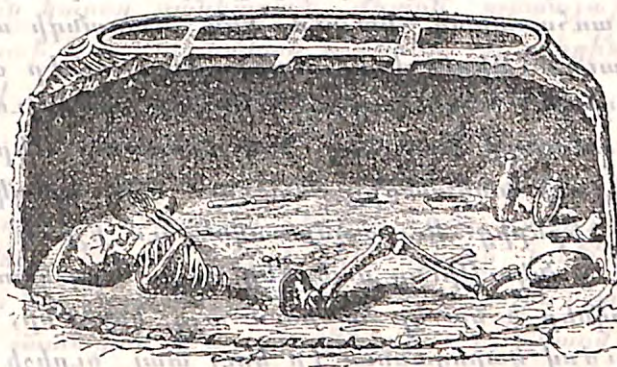

բոլորը այրում: Ներկայումս գտնուած են մի շարք գերեզմաններ (տես նկարները) որոնք առանձին բնակարանների են նմանում և այն-

տեղ ոչ միայն մարդկանց կմախքներն են թաղուած, այլև տանու իրերը՝ ջրամանը, կաթսան և այլն. ժամանակի ընթացքում մարդիկ զգացին, որ մարդու հետ թաղելով նրա սեփականութիւնը, զրկում են նրա արենակից յաջորդներին, հէնց որդոցը և որոշեցին ունեցածը թողնել ժառանգներին: Այստեղից առաջացաւ ժառանգականութիւն:

ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Կեանքի պայմանները փոխեցին մարդկանց և սկսուեց առաջնութեան պայքարը, որով ուժեղները ճնշում էին թուլերին և ցեղերը, մա-

նաւանդ նրանք, որոնք աւելի ևս նեղուած էին շրջապատողներից սկսեցին միանալ, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենան դիմադրելու թըշնա-

մուն: Յեղերի այս տեսակ միաւորումից առաջացան ազգեր և կազմուեցան պետութիւններ: Այս անգամ երկիրը դառնում է բազմացեղ ժողովրդի սեփականութիւն, որոշում են սահմանները և կառավարւում որոշ օրէնքներով: Նրանց միջև թէպէտ անվերջ պատերազմներ տեղի ունեն, բայց շարունակւում են առևտրական յարաբերութիւնները և եթէ մի մարդ մի պետութիւնից մտնում է օտար պետութեան սահմանները, նրան ընդունում են, բայց պահանջում են հպատակուել երկրի օրէնքներին:

Ինչպէս որ ցեղի գլխաւորը իշխանաւոր էր, այնպէս էլ պետութեան մէջ կար իշխանաւոր, որ կամ ժառանգաբար էր ստանում այդ կոչումը կամ թէ ժողովուրդն էր ընտրում: Հին մարդիկ առհասարակ նայում էին ժառանգի արժանաւորութեան վրայ և գոյութիւն ունէր ժողովրդական ներկայացուցչութիւն, որ կոչւում էր Համայնքի Խորհուրդ, իսկ աւելի ուշ Ծերակոյտ, որի անդամները ընտրւում էին պատկառելի ծերերից: Ուշ ժամանակներում իշխող լինելու ցանկութիւնը ստեղծեց ժողովուրդ կառավարողներ և նա էր համարւում այդ կոչմանը, ով իր ուժով կարողանում էր կուլ տալ ուրիշ իրաւունքներ:

Լ Ե Ձ Ո Ի

Բայց թէ ինչպէս էր խօսում մարդը, դրան շատ դժուարութեամբ կարելի պատասխան

ներ, միայն ներկայումս եղած վայրենիները կենդանի պատկերներ են և նրանց մէջ գեռ ևս կան լեզու չունեցողներ, որոնք խօսում են զանազան նշաններով. նոյն էին անում և նախնի մարդիկ: Նրանք սկզբում խօսում էին նշաններով և բնական է որ խմբուած մարդիկ միշտ միևնոյն նշաններով էլ հասկացնում էին միմեանց: Այդ նշաններից բաւեր առաջացան և բառերից էլ լեզուներ:

Քարէ դարեշրջանում մարդիկ աշխատում էին նկարել և գրաւոր լեզուն այդտեղից էլ սկսուեց: Ամենահին գիրը կոչւում է գաղափարադիր, այսինքն նրանք գիրը չգիտէին, այլ ուզած առարկան նկարում էին: Բայց այսպիսով չէին կարող ցանկացած միտքն արտայայտել, ուստի և պայմանական նշաններ հնարեցին, որով առարկայի գործողութիւնն էին ցոյց տալիս: Սրանից յետոյ վանկագիր հնարեցին, այնպէս էին գրում, ինչպէս այժմեան ըէբուսները՝ առարկան նկարում էին և կամ բառի որևէ վանկը, մնացածն էլ վանկի հնչիւնի նշաններով էին ներկայացնում: Վանկի հնչիւնային նշանները շատացան և այդ նշաններից էլ կազմուեց այբբէնը: Գրելու համար գործ էին ածում քար, մետաղ, կաւէ աղիւսներ և այլն:

Կ Ր Օ Ն

Վաղ ժամանակներից մարդս շրջապատի ստեղծագործութիւնը վերագրում էր հոգիներին:

և ամեն մի տեսանելի ու անտեսանելի առարկան աստուածացնում. երկրագործը վախենում էր թէ իրեն բարերարողներից և թէ վնասողներից և պաշտում էր նրանց, ինչպէս են՝ հող, երկինք, արև, կայծակ, որոտն և այլն և ի հարկէ մարդս այդպիսով երկու գաղափար էր ճանաչում՝ չար և բարի ու նրանց հաւասարապէս պաշտում:

Նախնի մարդիկ գաղափարական աստուածութիւն չէին ճանաչում, այլ ամենը առարկայական էր ու նրանց ձուլում էին, շինում, նկարում և վերջը պաշտում, իսկ հարկաւոր դէպքում շնորհակալութիւն էին յայտնում: Շնորհակալութեան ծէսը կատարում էին որոշ խումբ մարդիկ. նահապետների օրով նոյն իսկ իրենք նահապետները, իսկ յետոյ կազմուեց կախարդ մարդկանց մի դասակարգ, որոնք քուրմ էին կոչւում: Ժողովուրդը շնորհակալութիւն մատուցանելիս աստուածութիւններին պողից, բերքից, կենդանիներից նուէրներ էր բերում, որ բրմերի սեփականութիւն էր դառնում: Ոչ միայն հնում, այլ և նորումս կային և կան ժողովրդներ, որոնք մարդիկ էին զոհաբերում, բայց տիրապետող քաղաքակիրթ ազգերն արգելեցին այդ սովորութիւնը:

ՏՕԴՍ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ԵՒ

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

Հայոց ազգի պատմութիւնը սովորելու համար երկու տեսակ աղբիւրներ կան. ա) հայ մատենագիրներ, որոնք մինչև հինգերորդ դար օտար լեզուով, իսկ հինգերորդ դարից սկսած հայերէն լեզուով գրի են առել ստոյգ ու անստոյգ պատմութիւն, առասպելներն ու աւանդութիւնները խառնել են իրար և աւելի այլանդակել են ճշմարտութիւնը, քան թէ եղածը գրել: Ուշ ժամանակներում միայն հայ պատմիչները աւելի հաւաստի ու հաւատալի պատմութիւն են տալիս, քան առաջինները և բ) օտար պատմիչներ ու բեռագիր արձանագրութիւններ, որոնք աւելի ճշմարտապատում են և այս աղբիւրների հիման վրայ գիտնականները կարողացել են կազմել իսկական պատմութիւն, որ հաւատալի է և ճշմարտախօս:

Ես այստեղ կաշխատեմ ծանօթացնել ձեզ այդ պատմութեան հետ, որպէս զի դուք գիտենաք թէ երբ առաջացաւ Հայոց ազգը և որտեղից եկան նոքա այն երկիրը, որ Հայաստան է կոչուում:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐ

Երկրագնդի վրայ ապրող մարդիկ իրենց բնաւորութեամբ և մանաւանդ արտաքին տեսքով երեք մեծ խմբի են բաժանուում՝ սպիտակամորթ, դեղնամորթ և սևամորթ: Սևամորթներին պատկանում են Աֆրիկայի և Աւստրալիայի բնիկները, դեղնամորթներին՝ Ամերիկայի բնիկները, Ասիայի արևելեան, հիւսիսարևելեան և հարաւ արևելեան երկիրների բնակչութեան մեծ մասը: Սպիտակամորթները, որ երբեմն կոչուում են նաև միջերկրային, ապրում են ամեն տեղ, ամեն երկրում, բայց գլխաւորապէս Եւրոպայում: Այս ցեղը աւելի ընդունակ գտնուեց կուլտուրական յառաջագիւծութեան համար, նա էր որ երկիրը լցրեց ստեղծագործութիւններով և պատմութիւնն էլ աւելի նրանցով է զբաղուում, քան այլ ցեղերով: Սպիտակամորթները բաժանուում են երեք գլխաւոր ճիւղերի ա) արիական կամ հնդեւրոպական (յաճախ և հնդգերմանական), որին պատկանում են յոյներ, իտալական ցեղեր, ալբանացիք, կէլտեր, գերմանացիք, սլաւոններ, ին-

դուսներ, իրանցիք, ֆուլգիացիք և հայեր.
բ) Սեմա կան՝ եբրայացիք կամ հրէաներ, աս-
սուրացիք, բաբելացիք և փիւնիկացիք, գ) Քա-
մա կան՝ եգիպտացիք:

ՀՆԴԵԻՐՈՊԱՅՈՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Հայերը պատկանում են հնդեւրոպական ճիւղին և արդէն պարզուած է, որ նրանք, ինչպէս և բոլոր հնդեւրոպացիք կեանք են ստացել հինդեւրոպացոց որորանում և այդտեղից են եկել այն երկիրը, որ Ուրարտու էր կոչւում, ստեղծել են հայութեան համար սեփական հայրենիք, որ յետոյ Հայաստան կոչուեց:

Հնդեւրոպացոց որրանը կամ սկզբնական հայրենիքը, որտեղ որ նրանք առաջացան և որտեղից գաղթեցին զանազան երկիրներ, գտնւում էր Վոլգա և Դնէպր գետերի հովիտներում և Սև ծովի ափերից սկսած մինչև Կարպատեան լեռները: Այստեղից ինդուսներն ու իրանցիները Կովկասի վրայով Ասիա անցան, մտան Իւրան և Թուրքեստան, իսկ փուլգիացիք գաղթեցին Եգէյեան ծովի և կամ Բոսֆորի միջով: Հայերը որպէս առանձին հնդեւրոպացի մի ճիւղ՝ գնացին նոյն ճանապարհով, որ ընտրել էին փուլգիացիք, բայց առանձնացած էլ մնացին ու չխառնուեցան նրանց հետ:

ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԸ

Գիտնականների կարծիքով հայերը հնդեւրոպացոց հայրենիքից դուրս են եկել մօտաւորապէս Քրիստոսից 2500 տարի առաջ, բայց նրանք սկզբում բնակութիւն հաստատեցին Թեսալիայում, որտեղ Բէթէյեան լճի ափին հնում եղել է Արմէն անունով քաղաք, որ գտնւում էր Լարիսսա և Փերա քաղաքների միջև: Բայց այդ քաղաքի հայերի հիմնած լինելը դեռ ևս հաստատուն հիմք չունի, միայն այնքանը ճիշտ է, որ հայերը Քրիստոսից մօտ 900 տ. առաջ մեզնից անյայտ պատճառներով թողել են Թեսալիան և անցել Փոքր Ասիա: Ուրեմն հայերը մօտ 1500 տարի թափառել են զանազան երկիրներում, բայց գլխաւորապէս Բալկանեան թերակղզու վրայ:

Փոքր Ասիայից հայերը շարունակեցին իրենց ճանապարհը դէպի արևելք, մինչև որ մօտ 200 տարի զանգաղ առաջ գնալով Քրիստոսից 670 — 660 տարի առաջ հասան Հայաստան, որ այդ ժամանակ Ուրարտու էր կոչւում:

ՀԱՅ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մի առ ժամանակ թողնենք հայերի գաղթը և տեսնենք թէ ինչպէս հայ ենք կոչուել: Հայոց պատմութեան ամենագլխաւոր պատմիչ Մովսէս Խորենացին, որ հինգերորդ դարում և

կամ աւելի ուշ ժամանակներում զրի է առել Հայոց պատմութիւնը, ազգասիրաբար և կամ թէ չգիտենալով իրական ծագումը, հայերիս հայ կոչուելը վերագրում է Հայկ նահապետին, որ ըստ Խորենացու եղել է Հայոց ազգի նախահայր, բայց գիտնականները հերքում են նրա ասածները և հաստատում, որ հայ անունը հնդկերոպական ծագում ունի և դուրս է եկել պէտի (peti) բառից և հայերէնի մէջ պ տառը հ է դարձել, իսկ տ՝ ի, իսկ հնդկերոպացոց պէտէր (peter) կամ յունարէն ու լատիներէն պատէր (pater) փոխուել է հայր բառի։ Այս բառը հայոց մէջ մտել է պետ (pet) զրութեամբ, որ նշանակում է իշխող կամ տիրող և շատ բառերի մէջ պահպանուել է, ինչպէս օրինակ հայրապետ, զօրապետ, նահապետ և այլն։ Հայերն ուրեմն իրենց իշխողներ՝ պետ էին կոչում և այդ էլ այն պատճառով, որ բոլոր հնդկերոպացիք ուր որ գնում էին՝ տեղացիներից տարբերուելու համար այդպէս էին իրանց անուանում և երբ հայերը եկան Հայաստան, այնտեղ ապրում էին խալդէր, որ բոլորովին այլ ժողովուրդ էին և նրանց հպատակեցրին իրենց։ Երբ Քրիստոսից չորս դար առաջ պարսիկները նուաճեցին Հայոց աշխարհը, այդ օրուանից արդէն երկիրը կոչուեց Հայաստան, (ստան=երկիր, աշխարհ, կողմն) այսինքն Հայոց երկիր։

Հայաստան լեռնային երկիր է, բայց կլիման ամեն տեղ միատեսակ չէ, որովհետեւ լեռները իրենց զրութեամբ շատ տեղեր արգելք են հանդիսանում հարաւային ու արեւելեան տաքութեան՝ ջերմութեան, մինչդեռ հիւսիսային ցուրտն ազատ մուտք ունի։ Ներքին Հայաստանը կամ աւելի լաւ ասած երկրի միջնավայրը, բուսականութեամբ շատ աղքատ է, ահագին տարածութիւններ կան առանց ծառերի, ուր մնաց թէ անտառները, որոնք շատ քիչ են։ Երկրի մէջ աւելի մշակում են ցորեն, բամբակ, բրինձ, գարի, վուշ, բանջարեղէն և այլն։ Բայց կան վայրեր, որտեղ հնարաւորութիւն չկայ երկրագործութիւնն իր շաւղով առաջ տանելու, որովհետեւ լեռների վրայ հալուող ձիւնից առաջացած հեղեղներից երկիրը ծածկւում է ջրերով, գետերը դուրս են գալիս իրենց ափերից և ողողում ընդարձակ տարածութիւններ։

Դեռ այժմ բուն Հայաստանը այդ զրութեան մէջ է, որովհետեւ նրա մէջ յառաջադիմութեան ամեն տեսակ փորձերը խեղդուել են իրենց բնում, իսկ թէ ինչ է եղել նա մեզնից տասնեակ դարեր առաջ՝ անյայտ է մնում և շատ քիչ բան գիտենք, մինչև որ գիտնական աշխարհը նորանոր աղբիւրներ գտնելով կարող է այդ բոլորը։

Ամենահին Հայաստանը, որ մեզ յայտնի է, դա Եփրատ գետի ափերից սկսած մինչև Կուրի

ափերը տարածուող երկիրն է, մասամբ և Տիգրիսի վերին՝ հիւսիսային ափերը, բայց միայն Արաքսի աւազանը ամբողջովին Հայաստանին է պատկանում: Եղել են ժամանակներ երբ եղել է նաև Փոքր Հայք, որը սահմանակից է Պոնտոսին և Կապադովկիային, իսկ Հայկական Կիլիկիան հայերի ձեռքն անցաւ միջին դարերում:

Մօտաւոր սահման գծելու համար կարելի է ասել, որ Հայաստանը գտնւում էր Ալիս գետից մինչև Կուր, Եփրատ, Տիգրիս և մասամբ էլ Ճորոխ, իսկ Միջագետքում մենք շատ քիչ գործ ենք ունեցել, այն էլ միայն հիւսիսային մասերում: Առայժմ այսքան է տուել մեզ գիտնական աշխարհը, բայց ֆուտուրիստները մէջ:

ՄՈՒՏՔ ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Հայերը ժամանակի ընթացքում շատ բազմացան, որովհետև շատ ժողովուրդներ ու ցեղեր ձուլուեցան նրանց հետ, այդ պէտք է կատարուած լինի միայն այն ժամանակ, երբ հայերի առաջխաղաց խումբը հասաւ նախնի հայրենիքը՝ Ալիս գետից արևելեան կողմը գտնուած երկիրը, որ ենթադրում են Քրիստոսից 10 դար առաջ պիտի եղած լինի և հէնց այդ երկիրն է Հայոց պատմութեան մէջ յայտնի Փոքր Հայքը: Որքան մեզ յայտնի է, այդ ժամանակ հայերի գլխաւոր պարապմունքն էր խաշնարածութիւնը:

Այդ երկրում նրանք ենթարկուեցան Հաթթիկոչուած ժողովրդի ազդեցութեանը, որ մի ժամանակ մասամբ կուլտուրացած մի ժողովուրդ էր և այդ երկիրների տէր ու տիրական:

Այստեղից հայերը առաջ գնացին և մտան Ուրարտու կոչուած երկիրը, որտեղ բազմատեսակ ցեղեր էին ապրում, բայց գլխաւորապէս խալդի կոչուած ազգը կամ խալդէացիք, որոնք խաշնարած էին, ամառն անց էին կացնում լեռների վրայ կամ հովիտներում, իսկ ձմեռը՝ հողի վրայ փոքրուած խրճիթներում: Արդիւնաբերութիւնը շատ ստոր աստիճանի վրայ էր կանգնած, բայց երկրագործութիւնն ընդհանրապէս մեծ աշխոյժով յառաջագիժում էր: Քաղաքներն էլ մի առանձին բան չէին ներկայացնում, այլ մեծ գիւղերի տպաւորութիւն էին թողնում: Խալդէացիք իրենց անուանում էին Խալդիի ծառաներ՝ Խալդիի անունից, որ արևի աստուած էր: Ներկայումս կարծում են, որ խալդէացիք միևնոյն խալդիք են, իսկ Խաղդիքը երկիր է և գտնւում է Հայաստանի հիւսիսային կողմ Սև ծովի ափին:

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յայտնի չէ թէ Հայաստանը նախ քան Ուրարտուի թագաւորութիւնը ինչ էր ներկայացնում և կամ ինչպէս էր կառավարւում, միայն այսքանը յայտնի է, որ մօտ 1270 թ. Քր. առաջ

Ասորեստանի Սալմանասար Ա. թագաւորը նուաճեց այդ երկիրը և իրեն հիւսիսային կողմից ապահովեցնելու համար ասորւոյական գաղութներ հիմնեց: Ուրեմն դրանք ասորւոյների (ասորեստանցոց, չշխոթել ասորոց հետ) ցեղակիցներ էին, բայց թէ ինչ անուններ էին կրում իբրև անհատական ցեղեր, առ այժմ մեզ յայտնի չէ և գուցէ դրանից մէկն են և խալդէացիք:

Մարդկութեան պատմութիւնն ունի երկու շրջան՝ նախապատմական և պատմական: Այս մեր գրութեան վերաբերում է պատմական շրջանին և այդ շրջանը շատ հին սկիզբ ունի. առայժմ մենք գիտենք, որ դեռ Քրիստոսից 6000 տարի առաջ եղել են երկիրներ, իսկ մօտ 4000 տ. առաջ Հարաւային Միջագետքում երկու երկիր կար՝ Շումիր և Ակկադ, գոյութիւն ունէր Բաբելոն քաղաքը, որ Տին-տիր-քի էր կոչւում և 2300 թ. Ք. ա. Բաբելոնում եղած թագաւորի անունն անգամ մեզ յայտնի է: Բացի այս մենք գիտենք նաև Փրինկէի պատմութիւնը 2750 թ. Քր. ա., իսկ Ասորեստանի պատմութիւնը 2750 թուից Քր. ա.: Այս բանի հիման վրայ մենք իրաւունք ունենք ասելու, որ Ուրարտուն լինելով հարեան վերև յիշած երկիրներին, բնականապէս պէտք է ունենայ և հին պատմութիւն, աւելի հին քան յայտնի է մեզ, սակայն դեռ ևս այդ չի պարզուած և միայն այդքան գիտենք, որ մօտ 1200 թ. Քր.

ա. Ուրարտուն արդէն քաղաքակիրթ երկիր է ճանաչուում:

Ուրարտու անունի տեղ հարեան ազգերը գործ էին ածում նաև Ուշտու, Ուրաշտու և Ուրաու անունները, որ միևնոյն Արարատն է և նշանակում է բաձր երկիր (ըստ ասորեստանցոց): Ուրարտուն գտնւում էր Վանայ լճից սկսած մինչև Սևանայ լիճը, Վանայ լճի ամբողջ հիւսիսային աւազանը Ուրարտուի մէջ էր գտնւում և կամ թէ Ուրարտուն կամ նրա հարաւային մասը մի ժամանակ կոչւում էր նաև Նաիրի և ուշ ժամանակներում Ուրարտուն առանձին երկիր դարձաւ, իսկ Նաիրին էլ կառավարուեց սեփական թագաւորներով: Ուրարտուի հարաւ արեւմտեան կողմը գտնւում էր Մուսասիր, որ այժմեան Մշոյ նահանգն է, թէպէտ գիտնականներից ոմանք կարծում են, որ այդ երկիրը գտնւում էր Վանայ լճի հարաւային կողմ, բայց այդ չէ ճշտում: Ուրարտուին հարեան էին հետեւալ երկիրները. Բիա-նա՝ Վանայ ծովից արեւմտեան կողմը գտնուող նահանգը Տուսպա կամ Տուրուշպա մայրաքաղաքով (Վան, Տոսպ), Մանա կամ Մինի՝ Բիանայի և Ուրմիա լճի միջև գտնուած երկիրը, Նաիրի, որ ընդարձակ երկիր էր տարածուած Եփրատ և Տիգրիս գետերի վրայ Միջագետքից հիւսիս. Նաիրին սահմանակից էին Կիրիւսի, Կուտու, Խուբուշէ և ասոր-

րական նահանգները: Նաիրիից արևմուտք գտնուում էր Մելիք երկիրը (Մելիքինէ), որ Հայոց աշխարհի երրորդ Հայք նահանգն է, իսկ այժմեան Բարձր Հայքի՝ էրզերումի նահանգը կոչւում էր Մելիքիս:

Գիտնական աշխարհը նախնական Հայաստան ասելիս, ընդունում է հետևեալ երկիրներ՝ Ուրարտու, Մուսասիր, Նաիրի, Բիանա, Մանա, Միլիդ և Մելգիս:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐ

Հարաւային կողմից Ուրարտական նահանգներին սահմանակից էին գլխաւորապէս Ասորեստանցիք, որոնք Քրիստոսից ժ.Ն. դար առաջ զօրացան և սկսեցին աշխարհակալութեամբ ըզբաղուել: Առաջին անգամ Հայաստանը յարաբերութիւն է ունեցել Բաբելոնի զօրեղ պետութեան հետ, բայց ուշ ժամանակներում, երբ այդ երկիրն արդէն յայտնի էր Ուրարտու անուամբ, զործ ունէր միայն Ասորեստանի՝ ասսուրացիների հետ: Քրիստոսից երկու հազար տարի առաջ, ասում են գիտնականները, Ուրարտուն աւելի կուլտուրացած երկիր էր, քան այն ժամանակ, երբ հայերը նուաճեցին և հետևապէս յետոյ եղած յառաջադիմութիւնն արդէն հայերի ձեռքով է եղած:

1400 թուականին մօտ առաջին անգամ Նաիրին ենթարկուեց Ասորեստանի կամ ասսուր-

ների արշաւանքին: Յետոյ արդէն Սալմանասար Ա. շարունակեց աշխարհակալական գործը, տիրեց Միջագետքին և մտաւ Հայաստան—Նաիրի և իր տպանովութեան համար ասսուրական գաղութներ հիմնեց հարաւային Հայաստանում: Այդ ժամանակ Նաիրին բնակեցրած էր հետտիւսներով: Այնուհետև ասորեստանցոց Թիգլատ-Պալասար Ա. (1108—1080 թ.) ամբողջ Նաիրիին տիրեց, յաղթեց այդ կողմերի դաշնակից իշխաններին, որոնք գաւառների տէր էին և մի տեսակ գաւառապետներ և հաշոււ էին մօտ 60, յաղթեց նրանց և 1200 ձիու ու 2000 եղան տարեկան հարկ դրեց, իսկ իշխանների որդոց պատանդ վերցրեց ու այնպէս հեռացաւ:

Բաւական ժամանակ Նաիրին խաղաղ կերպով հպատակուեց ասորեստանցոց, սակայն միևնոյն ժամանակ պատրաստութիւն տեսաւ անկախութիւն ձեռք բերելու, որի համար 879—870 թուականներին Ասորեստանի Ասսուրնազիրպալ թագաւորը Նաիրի արշաւեց: Այդ արշաւանքները մի շանի անգամ կրկնուեցան, նա անցաւ Տիգրիս գետը, տիրեց այժմեան Սասունին ու Բիթլիս-սու գետի հովիտը և բնակիչներից բերքի հարկ վերցրեց: Միւս կողմից էլ Արբելա քաղաքից մինչև Ուրմիոյ լիճը հասաւ ու ճանապարհին եղած երկիրները նուաճեց:

ԱՐԱՄԷ 837 թ. Քր. ա.

Աստուրնազիրպալի յաջորդ Սալմանասար Բ. (860—825 թ.) շարունակեց իր հօր ծրագիրներն իրագործել և Ուրարտու արշաւեց։ Այդ ժամանակ Ուրարտուի Արամէ թագաւորը միացնելով երկրում եղած փոքր իշխանութիւնները՝ սպառնում էր աւելի զօրանալ, որ ցանկալի չէր ասորեստանցոյ։ Այդ ժամանակ նշանաւոր էր նաև Արգասիու կամ Արամալի մայրաքաղաքը (ըստ ոմանց Հայաստանի Արմաւիր քաղաքը)։ Սալմանասարը 837 թ. Ուրարտուն աւերի մատնեց, մինչև Վանայ ծովն հասաւ, զրաւեց Արգասիուն և Վանայ ծովի մօտ իր արձանը կանգնել տուաւ, իսկ Արամէն ստիպուեցաւ երկրի խորքերը նահանջել։

ՍԱՐԴՈՒՐԻ Ա. մօտ 837—825 թ.

Արամէից յետոյ Ուրարտեան իշխանութեան գլուխն անցաւ ինչ որ Լուտիպրինի որդի Սարդուրի Առաջինը (յայտնի չէ թէ ով էր Լուտիպրինը)։ 833 թ. Ասորեստանի զօրքը մօտեցաւ Արգանիաս (Արածանի) գետի ափերին, որպէս զի Սարդուրիից ետ խլեն Սուխմէ և Դայաենի երկիրները։ Այդ երկիրները դանւում էին Արգանիաս գետի աջ ափին և Սարդուրին խլել էր նրանցից և թէ ինչպէս վերջացաւ այդ պատերազմը, յայտնի չէ, միայն 829 թ. ասորեստանցիք նորից զէպի Ուրարտու արշաւեցին, մտան

Մուսասիր, աւերեցին ու կողոպտեցին այդ երկիրը, բայց Սարդուրին դիմադրեց և 828 թ. Տուրուսպա կամ Տուսպա (այժմեան Վան) քաղաքն ամրացնելով իր զահն այնտեղ փոխադրեց, իրեն էլ անուանեց աբքայից աբքայ, Բիւանայի թագաւոր և Նաիրիի իշխան, երկար ժամանակ պատերազմներ մղեց Սալմանասարի դէմ, իսկ իր գործերը հրամայեց արձանագրել ապառաժների վրայ։

Այդ օրուանից ասորեստանցոյ ազդեցութիւնը շատ ընկաւ և Ուրարտուի թագաւորները ոչ միայն իրենց երկրի պաշտպանութեամբ էին զբաղուած, այլև աշխատում էին Միջագետքն ու Ասորիքը (Սիրիա) խլել նրանցից։

ԻՍՊՈՒԻՆԻՍ մօտ 825 թ.

Սարդուրիին յաջորդեց Իսպուինիս, որի օրով Ասորեստանում թագաւորում էր Շամշի Բամման Բ. (825—812), որ իր Մուտարրիսս Ասուր զօրավարին ուղարկեց Նաիրի և Իսպուինիսը ընդհարուեց նրա հետ, բայց ասուրացիք յաղթեցին, աւերեցին երկիրը և ձիու հարկ դրին բնակիչների վրայ։ Շամշի Բամմանը քիչ յետոյ նորից Նաիրի արշաւեց, տիրեց Մանա երկրին ու անցաւ Պարսուա և Միգիա։ Նրա յաջորդ Բամման-Նիրարի Գ. (812—783 թ.) շարունակեց պատերազմները և երեք անգամ Նաիրի արշաւեց, իսկ երկու անգամ էլ Մանա, սակայն Ու-

բարտուխն բնաւ չմօտեցաւ, որով այդ երկիրն աւելի զօրեղացաւ:

ՄԻՆՈՒԱՍ մօտ 812-780 թ.

Իսպուխնիսը դեռ իր կենդանութեան ժամանակ իրեն գահակից նշանակեց իր որդի Մինուասին, որով այդ ժամանակներում եղած շինութիւնները վերագրում են հօրը և որդուն: Երբ արդէն մեռաւ Իսպուխնիսը, Մինուասին գործակից եղաւ իր մայր Թարի-րիաշը, որ երկրի խնամակալուն էր և Վանի նշանաւոր ջրմուղները շինուած են նրա հրամանով: Հայ պատմիչները և առհասարակ առասպելաբաններն այդ բոլոր շինութիւններն վերագրում են Շամիրամ անունով թագուհուն, որի համար գիտնականներն ասում են, որ այդպիսի թագուհի չէ եղել և այս զէպքում պարզ է, որ պատմիչները շփոթել են պատմութիւնը Թարի-րիաշի տեղ ստեղծել են Շամիրամ:

Մենուասի գլխաւոր գործը Նաիրին նուաճելն էր, որի պատճառով Րամման Նիրարին նուից Նաիրի մտաւ, իսկ յետոյ էլ Սալմանասար Գ. (783—773 թ.) վեց անգամ իրար ետևից Ուրարտու արշաւեց, բայց ոչինչ չկարողացաւ անել: Մինուասը խիստ զիմադրութիւն ցոյց տուեց, առաջացաւ դէպի հիւսիս արևելք և արևմուտք ու նոր քաղաքներ նուաճեց, միևնոյն

ժամանակ Լուհէնիի քաղաքը Մինուահիշիի անուանեց:

Մովսէս Խորենացին Մանաւագ անունով նահապետ է յիշում և զիտնականներից մէկը կարծում է, որ դա պէտք է եղած լինի արձանագրութիւններում յիշուած Մինուասը, իսկ Մինուահիշիին էլ Մանազկերտ:

ԱՐԳԻՍՏԻՍ Ա. մօտ 780—755 թ.

Մինուասին յաջորդ Արգիստիս Ա., որ ամենից մեծ ջանք գործ դրեց երկրի ու պետութեան սահմաններն ընդարձակելու: Սա ժամանակից էր էր Սալմանասար Գ-ին և Ասսուր-Դան Գ-ին (773—755 թ.): Այս անգամ ասսուրացիք ստիպուած էին պաշտպանուելու, որովհետև Արգիստիս Ա. յարձակողական դիրք էր բռնել և նուաճեց Փոքր Ասիայի ու Ասորիքի մէկ մասը, մինչև անգամ Ասորեստան արշաւեց, սակայն ստիպուած եղաւ ետ նահանջելու: Սա նորոգեց Արմաւիր քաղաքը և Արգիշտիինի լոռեց, իսկ Արագածն էլ իր անունով Արգիստիս կոչեց:

Ոմանց կարծիքով սա հայ պատմիչների յիշած Արմենակ նահապետն է: Վանայ ժայռերում եղած արձանագրութիւնների մէջ պատմուած են թէ ինչպէս Արգիստիսը նուաճել է Նաիրին և մինչև Մելիտինէ գտնուած գաւառները և առհասարակ յաղթող հանդիսացել:

ՍԱՐԴՈՒՐԻ Բ. մօտ 755—735 թ.

Արգիստիսի յաջորդ Սարգուրի Բ. իր գէպի Ասորիք կատարած արշաւանքով հօգի տուեց այն բոլոր մանր պետութիւններին, որոնք աշխատում էին անջատուել Ասորեստանից: Սարգուրի Բ. մինչև Կապադովկիա հասաւ ե այդ յաջողութեամբ ոգևորուած՝ մեծ զօրքով Միջագետք արշաւեց: Սարգուրին Կոլմմուխ երկրում ընդհարուեց Թիզլատ-Պալասար Գ. (745—728 թ.) թագաւորի հետ, որը նրան հալածեց մինչև Եփրատ գետի կամուրջը, որտեղ Ուրարտուն ու Ասորեստանը բաժանուում էին: Այստեղ երկու պետերը հաշուեցան, բայց Սարգուրին դաշնակցելով Փոքր Ասիոյ իշխանների հետ նորից ասորեստանցոց դէմ արշաւեց, միայն 739 թ. Թիզլատ-Պալասարը յաղթեց նրան, Նաիրիի մէկ մասին տիրեց և մտնելով Բիանա՝ պաշարեց Տուսպա բերդը: Տուսպան այդ ժամանակ երկու մասի էր բաժանուում, մէկ մասը շինուած էր հովտում ու շրջապատուած էր դալարազարդ այգիներով ու ամարանոց-ազարակներով, իսկ միւս մասը շինուած էր բարձունքի վրայ սանդուղաձև (տերրաս) ճանապարհներով: Քաղաքի այս վերջին մասը, որ անառիկ բերդ էր, այնքան լաւ էր ամրացրած, որ Թիզլատ-Պալասարը համոզուեց թէ վերցնելն անկարելի է, ուստի պաշարուածների աչքի առաջ իր պատկերով ար-

ձան կանգնեց, միացրեց Ուրարտուի հարաւային մասը Նաիրիի հետ և որպէս զի նորից արշաւանքներ տեղի չունենան, սահմաններն ուժեղացրեց ու վերադարձաւ Ասորեստան: Այս հարուածը շատ ուժեղ էր և ազդեցիկ, մանաւանդ որ հետզհետէ Ուրարաուն ողողուեց նորեկներով:

ՐՈՒՍՍ. Ա. կամ ՈՒՐՍՍ. ց 714 թ. Քր. ա.

722 թ. Ասորեստանում թագաւորեց Սարգոնը (Սարիուքէն), որ մի շարք պատերազմներից յետոյ իր գէնքը Ուրարտուի դէմ դարձրեց: Միևնոյն ժամանակներում Սարգուրի Բ-ի յաջորդ Բուսա կամ Ուրսա Ա. թագաւորը 23 մանր իշխանութիւնների տիրելով՝ երկիրն աւելի ևս ընդարձակել էր արևելեան կողմից և մտադրուել էր ազատուել ասորեստանցոց ազդեցութիւնից, որի համար նա ամեն միջոց գործ դրեց: Ուրսան դաշնակցել էր Թուրիի, Մոսոքի, Մուսասիրի, Միլդիսի, Զիքարաթուի և Ուրմիոյ շրջակայ երկիրների իշխանների հետ, միայն Մաննայի Իրանգու թագաւորը Սարգոնի դաշնակից լինելով՝ մերժեց Ուրսայի առաջարկը, որի համար Ուրսան ապստամբեցրեց Մանայի բնակիչներին Իրանգուի դէմ, իսկ Զիքարաթուի թագաւորը Մանայի երկու քաղաքները գրաւեց: Սարգոնը դաշնակցին օգնութեան հասաւ յարձակմամբ ետ խլեց Մանայի Սուանատքուլ և Տուրտուքա քաղաքները և այրեց, իսկ բնակիչներին 719 թ.

գերի վարեց Ասորիք: Միևնոյն ժամանակ մեծ ապստամբութիւն ծագեց Ասորեստանում և Սարգոնը ստիպուեաժ եղաւ վերադառնալ թողնելով Ուրսայի դէմ ծրագրած պատերազմը և 717 թուին միայն նորից եկաւ Ուրսայի դէմ: Մասայի թագաւոր Իրանգու մեռած լինելով, նրա յաջորդ Ադա սպանուել էր լեռներում, իսկ նրան յաջորդել էր իր եղբայր Ուլլուսուն, որ ստիպուեաժ եղաւ ոչ միայն հպատակուել Ուրսայի, այլև 22 ամբողջութիւններ իրենց պահանջներով նրան յանձնեց: Սարգոնին այս բանը դուր չեկաւ և Ուլլուսունի վրայ դիմեց: Ուլլուսունը իր զօրքով իր երկրի լեռնային հովիտներում ամրացաւ, բայց Սարգոնը յաղթեց, առաւ Իզիրդի, Իզիպիա և Արմիդ քաղաքները և ամրոցները, և ապա յարձակուեց Ուրարտուի վրայ, արքունի տնից 250 հոգու գերեց, 55 պարսպաւոր քաղաքներ գրաւեց, իսկ Ուլլուսունի 22 քաղաքները, որ Ուրսայի ձեռքն էին ընկել, միացրեց Ասորեստանի հետ: Ուլլուսունը այս տեսնելով, գնաց Սարգոնի մօտ և գթութիւն խնդրեց, իսկ Սարգոնը ներեց և նորից նրան թագաւոր նստեցրեց, 22 մեծամեծ քաղաքները տուեց երկու ամրոցների հետ որպէս սեփականութիւն, միևնոյն ժամանակ առանձին հոգ տարաւ այդ երկրում խաղաղութիւն պահպանելու համար և վերադարձաւ Ասորեստանում ծագած խռովութիւնները զսպելու: Այս անգամ էլ Ուրսան օգուտ քաղեց Սար-

գոնի բացակայութիւնից և Ուլլուսունին ապստամբութեան դրդեց, բայց հէնց որ Սարգոնը նորից արշաւեց, իսկոյն հնազանդեց նրան, բայց քիչ յետոյ Ուրսան Ուլլուսունից հպատակութիւն պահանջեց և նրա որդուն պատանդ վերցրեց: Այս անգամ Սարգոնը մեծ զօրքով դիմեց Ուրսայի դէմ և պատերազմեց. Ուրսան փախաւ և ամուր տեղեր ապստամբուեց, իսկ Սարգոնը իր զէնքը Մուսասիրի Ուրգանա թագաւորի դէմ ուղղեց, որովհետեւ նա չէր ուզում հպատակուել իրեն և Ուրսային էր ապաւինուել, յաղթեց նրան և Ուրգանան լեռները փախաւ, իսկ Սարգոնը առաւ Մուսասիր քաղաքը, բռնեց նրա կնոջը, որդոցն ու դուստրներին, հաւաքեց նրա անասունները, գանձն ու ստացուածքը և 2100 մարդու գերի վարեց Խալդիա և Պակապարգու աստուածների հետ: Ուրարտուի Ուրսա թագաւորը լսելով այս մանաւանդ իր Խալդիա աստուծու գերութիւնը, դաշոյնով ինքնասպան եղաւ և իր մեծամեծների բազուկների վրայ հոգին աւանդեց:

Սարգոնն իր զէնքը Ուրսայի դաշնակիցներ՝ զէմ ուղղեց, կործանեց Միլիտի թագաւորութիւնը, թագաւորին գերեց և մի ասուրացի կուսակալ նշանակեց 712 թ.:

ԱՐԳԻՍՏԻՍ Բ. 714-ից

Արգիստիս Բ. թագաւորը Ուրսայի եղբայրն էր և նախ Ասորեստանին հպատակութիւն խոս-

տացաւ, իսկ վերջը ապստամբութեան դրօշը պարզեց և Մանային տիրեց: Ինչպէս երևում է Արգիստիսը նեղ դրութեան մէջ էր ընկել, որովհետև ապստամբութիւնից քիչ յետոյ նա դեսպաններ ուղարկեց Ասորեստանի Սանքերիբ (Սենքերիբ 705—681 թ.) թագաւորի մօտ ընծաներով հաշտուելու համար: Հաւանականն այն է, որ նրա օրով Քիմմերեաններն արդէն յարձակուել էին Ուրարտուի վրայ, որի մասին քիչ յետոյ կիսուենք և նա այս անգամ ստիպուած էր Սանքերիբից օգնութիւն խնդրել:

ՔԻՄՄԵՐԵԱՆՆԵՐ. ՈՒՐՍԱ Բ.

Արգիստիս Բ-ին յաջորդեց Ուրսա Բ.: Այս ժամանակներից Ուրարտուն կամաց-կամաց ընկնում է, կորցնում իր նշանակութիւնը, որովհետև Հայաստան են մտնում Քիմմերեան ցեղերը: Այդ ցեղերն սկզբում ապրում էին Սև ծովի հիւսիսային ափերում, թափառաշրջիկ կեանք էին վարում և ձիավարժ մարդիկ էին: Սկիւթացի ցեղերը, որոնք ապրում էին զբանցից արևմուտք և նոյնպէս ձիավարժ ու թափառաշրջիկ էին, դուրս վանեցին Քիմմերեաններին իրենց բնակութեան վայրերից և նրանք ստիպուեցան գաղթել դէպի հարաւ և մտան Փոքր Ասիա: Ճանապարհին բնական է, որ նրանք կպատահէին այն բոլոր ազգերին, որոնք ճանապարհին էին գտնւում կամ որոնց մօտով անցնում էին նը-

րանք: Քիմմերեանք շատ անգութ գտնուեցան դէպի այդ ազգերը, աւեր ցին երկիրները, աւերի ու կողոպուտի մատնե հն պատահածը և դրանց մի մասը դէպի Ուրարտու գրմեց, իսկ մնացեալները դէպի հարաւ-արևմուտք առաջ զնացին: Այդ կատարւում է Սարգոնի թագաւորութեան ժամանակներից: Դրանք վերջն անցան Փոքր Ասիայի խորքերը, մօտ 650 թ. Սարգէսն աւերեցին, պաշարեցին Եփեսոս քաղաքը և քանդեցին Մազնէսիան, մինչև որ վերջապէս մօտաւորապէս 600 թ. Լիդիացոց Ալիատ Դ. թագաւորը ոչնչացրեց նրանց:

Ուրարտու մտած Քիմմերեաններին*) թէպէտ Ասորեստանցոց թագաւոր Ասսուրդանը (681—668 թ.) յաղթեց, սակայն նրանց մի մասն անցաւ դէպի Միդիա և այնտեղ հաստատուեց: Ուրարտուի թագաւորն էլ անգոր դրանուեց նրանց դէմ, երկիրն աւերուեց:

Ուրսա Բ-ի յաջորդ էրիմինայի օրով արդէն Ուրարտուն սկսեց ողողուել եկ հնդկրոպացիներով և հայերի առաջխաղաց խումբն էլ նրա օրով Հայաստան Ուրարտու մտաւ:

*) Կան կարծողներ և մինչև անգամ պնդում են, որ Քիմմերեանները հին գամիրներ-Կապադովկացիք են, որոնք յայտնի են նաև հայ պատմագիրներին: Գամիրք հին երկիրներից մէկն է և սահմանակից Հայաստանին հիւսիս-արևմտեան կողմից:

ՈՒՐՍԱ Ք.

էրմինիային յաջորդեց Ուրսա Ք. կամ Բուսսա, որ ժամանակակից էր Ասորեստանի Ասսուրդան և Ասսուրբանիպալ (668—626 թ.) թագաւորներին: Ուրսա Ք. գլխաւորապէս շինարարութեամբ զբաղուեց, որովհետեւ Քիմմերեաններն ու հայերը շատ մեծ փնտններ էին տուել, մանաւանդ որ դրանց վրայ աւելացել էին նաեւ Սկութացիք, որոնց մի մասը հիւսիսային Հաստատանում մինչեւ անգամ գաղութ էր հիմնել:

674 թ. Ուրսան դաշն կապեց Ասսուրդանի հետ և նոքա միասին գիմեցին երկու պետութիւնների սահմաններում գտնուած Պուլպրիա երկրի իշխանի դէմ, որը օգտուելով նորեկ ցեղերից առաջացած խառնակ դրութիւնից, հիւրընկալել էր Ասորեստանի և Ուրարտուի փախստականներին և աշխատում էր Քիմմերեանների օգնութեամբ հիմնել անկախ սեփական պետութիւն և այդ երկու թագաւորների պահանջներին էլ չէր ուզում զոհացում տալ: Ասսուրդանը զրաւեց այդ գաւառները, իսկ այդ իշխանը կռուի մէջ սպանուեց: Այս անգամ Ուրարտուն և Ասորեստանը միացած էին ընդհանուր թշնամու դէմ և Ասսուրդանը բռնելով Ուրարտուի փախստականներին, հրամայեց Ուրսայի մօտ ուղարկել: Միևնոյն ժամանակներում Մանա երկիրն էլ համարեա հիմնադրուած աւե-

րուեց, որովհետեւ նրանց Ախսիւրի թագաւորը ապստամբուել էր: Երկրի աւերը շատ զրգռեց Մանայի ժողովրդին և նրանք սպանեցին Ախսիւրին:

Ս. Ա. Բ. ՈՒՐ Ք.

Ուրսային յաջորդեց Սարգուրի Ք., որ Ուրարտուի վերջին թագաւորն է ճանաչուած: Նա ոչ միայն հաշտ մնաց Ասորեստանցոյ հետ, այլ և նրանց զերիշխանութիւնն ընդունելով Ասսուրբանիպալին ընծաներ ուղարկեց: Սարգուրին աւելի պալատական կեանքին էր նուիրուած և անհոգ կեանք էր վարում: Այս անգամ Հայերն արդէն սկսում էին կամաց-կամաց երկիրն տէր դառնալ, իսկ Միդիա կամ Մարաստանն էլ բաւական զօրեղացել էր: Յայտնի չէ պարզապէս թէ ով կործանեց Ուրարտուի թագաւորութիւնը, միայն այդ պէտք է վերագրել կամ Միդիացոյց և կամ հայերին, որովհետեւ այդ օրից Ուրարտուն հայերի ձեռքին է և նրանք աշխատում էին դուրս վանել Պալդիներին և երկու երեք դարուց յետոյ արդէն Հայաստանը մաքրուել էր Պալդիներից, որոնք քաշուել էին հիւսիս:

ՀԱՅՈՅ ՂԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ազգային պատմութիւնը մենք գիտենք զլիսաւորապէս այն մատենագիրներէր, որոնք դարեր առաջ գրի են առել տեսածն ու լսածը, ճիշտն ու սխալը և այդ գրքերը մնալով ու հասնելով մեզ, մեր հայրերը համախմբել են և կազմել պատմութիւնը:

Շատերն ասում են թէ պատմութիւնը պէտք է դառնի առասպելներից և այնպէս գրուի. բայց դա զեռ ևս չի լրացնում պատմութեան պակասը: Կան մատենագիր-պատմագրողներ, որոնք մի որևէ դէպքի մասին պատմելով ասում են, որ իրենց աչքով են տեսել, ականջով լսել, բայց գիտնական աշխարհը պնդում է, որ այդ այդպէս չի եղել և չէր կարող պատահել:

Ահա ձեզ երկու կրակ, որոնք կարող են այսպէս թէ այնպէս այրել. ուստի մենք մի կողմ թողնելով խորիմաստ փիլիսոփայութիւնները վառուած ժողովրդին փոքրիկ ծառայութիւն մատուցանելու բուն տենչանքով, կըտանք պատմութիւն ըստ հայ և օտար աղբիւրների, իննն դրանք դառնում թէ չըդրուած:

Հետեւելով այս հաւատամքին, մենք գիրքը դարձրում ենք այն պատկերներով, որոնք նկարուել են զանազան ժամանակներում զանազան նկարիչների ձեռքով և կամ թէ եթէ կան իրական մնացորդներ, այն կտանք, որովհետև պատմութիւնը ոգևորում է ազգի զաւակին այն ժամանակ, երբ խօսքի կողքին կայ և քաջութեան արտայայտութեան մի ուրիշ կոթոյց, որ նկարն է:

Այսպիսով մենք սկսում ենք մեր ազգի պատմութիւնը ըստ հայ և օտար մատենագիրների:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆԻԹԻՒՆԸ

Վերջին հետազօտութիւնները ցոյց են տալիս, որ ճիշտ է հայ պատմագիրների տուած այն պատմութիւնը, թէ հայութիւնը զարգացաւ Վանայ լճի մօտ գտնուած երկրում, ուրեմն և այդ երկիրը Հայաստանի սիրտն է:

Հայաստանը ըստ հայ պատմիչների բաժանւում էր երկու մեծ մասերի՝ Մեծ Հայք և Փոքր Հայք, որոնց յետագայ ժամանակներում աւելացաւ Կիլիկիան: Մեծ Հայքի սահմաններն են հիւսիսից Վրաստան, Ադուանք և Կողքիս, արևելքից՝ Կասպից Ծովը, Մարք և մասամբ Պարսկաստանը, հարաւից՝ Ասորեստանը, Միջագետքը և Ասորիքը, իսկ արևմտքից՝ Փոքր Հայքը և մասամբ Կապադովկիան: Մեծ Հայքը բաժանւում էր տասնհինգ նահանգների, որոնք կոչւում էին՝

Ա. Բարձր Հայք, որ այժմեան Կարնոյ կամ Էրզբուրումի նահանգն է և բաժանւում էր 9 գաւառների, որոնք են՝

Դարանաղի	Դերջան
Աւուծ	Սպեր
Մնձուր	Շատգոմք
Եկեղեաց	Կարին
Մանանաղի	

Բ. Զորորդ Հայք, որ գտնւում է Բարձր

Հայքի հարաւային կողմը և ունէր 8 գաւառ, որոնք են՝

Խորձէն Ծովք

Հաշտեանք Հանձիթ

Պաղնատուն Դորէք

Բալահովիտ Դէզիք

Գ. Աղձնիք, որ այժմեան Դիարբէքիւրի վիլայէթի մի մասն է և տարածւում էր մինչև Սասունը, ունէր 10 գաւառ, որոնք են՝

Արզն Արզնուաձոր

Նփրկերա Խերհեթք

Քեղ Գգեղ

Կեթիկ Սալնոյ ձոր

Տատիկ Սասուն

Գ. Տուրուքերան, որ այժմեան Մշոյ նահանգն է իր մէջ առնելով Խլաթ, Մանազկերտ և Արծկէ քաղաքները, ուրեմն վանայ լճի համարեա արեւմտեան, հիւսիսային և մասամբ հարաւային գաւառները։ Սա 16 գաւառ ունէր՝

Խոյթ Հարք

Ասպակունիք Վարաժնունիք

Տարօն Բզնունիք

Աշմունիք Երեարք

Մարգաղի Աղիովիտ

Դասնաւորք Ապահունիք

Տուարածատափ Կոր

Դալառ Խոսիսունիք

Ե. Մոկք, որ այժմեան Մոկաց գաւառն է և զբաւում է Տաւրոսի մօտ եղած լեռնագաւառները. ունէր 9 գաւառ՝

Իշայր Առանձնակ

Միւս Իշայր Մոկք

Իշոց գաւառ Արքայից գաւառ

Առուենից ձոր Արգաստովիտ

Միշայ Զերմաձոր

Զ. Կորճայք, այժմեան Կորդուայ լեռների շրջակայքը, Զահուկը և Աղբակի մի մասը, ունէր 11 գաւառ՝

Կորդուք Մոթողանք

Վերին Կորդիք Կարաթունիք

Միջին Կորդիք Որսիւրանք

Ներքին Կորդիք Ճահուկ

Այտուանք Փոքր Աղբակ

Այգաուք

Է. Պարսկահայք, այժմեան Ատրպատականի մեծ մասը, որ ունէր 9 գաւառ՝

Կուրիճան Տամբերս

Մարի Զարեհաւան

Թրափի Զարեհանդ

Ացուներս Հեր

Ըռնայ

Ը. Վասպուրական, մեծ նահանգ, որ տարածւում էր Վանայ լճի արեւելեան և հարաւա-

ընկերան կողմերում, մինչև Ագուլիսն ու Նախի-
ջևանը. ունէր 36 գաւառ՝

Ոշտունիք	Թոռնաւան
Տոսպ	Ճուաշ
Բուդունիք	Ռոտկըճունիք
Արճիշակովիտ	Մեծնունիք
Աղովիտ	Պալունիք
Կուղանովիտ	Գուկան
Առբերանի	Աղուանդոտ
Դառնի	Պատսպարունիք
Բուժունիք	Արտաշէզեան
Առնոյան	Արտաւանեան
Անձեակցիք	Բաշան
Ատրպատունիք	Գաբրիթեան
Երիթունիք	Գազրիկեան
Մարդաստան	Տանկրիայն
Շաւարշան	Վարժնունիք
կամ Արտազ	Գողթն
Ակէ	Նախիջևան
Մեծ Աղբակ	Մարանդ
Անձախաձոր	

Թ. Սիւնիք, այժմեան Ղարաբաղը, որ ունէր
12 գաւառ՝

Երնշակ	Ծղակ
Ճահուկ (միւս)	Հաբանդ
Վայոց ձոր	Բաղք
Գեղարքունիք	Ջուրք

Սոտք
Աղահէճք
Ժ. Արցախ, Սիւնիքին հարեան նահանգ,
այժմեան Զանգեզուրի մի մասը ունէր 12 գաւառ՝

Միւս Հաբանդ	Մուխանք
Վայկունիք	Պիանք
Բերդաձոր	Պանձկանք
Մեծկուանք	Սիսական ոստան
Մեծիրանք	Գուստրիփառնէս
Հարճլանք	Կողթ

ԺԱ. Փայտակարան, նահանգը գտնւում էր
կասպից ծովի և Երասխ գետի միջև, այժմեան
Բազուի շրջակայքն էլ հետը, ունէր 12 գաւառ՝

Հրաքոտպերոժ	Հանի
Վարդանակերտ	Աթլի
Եօթն փորակեան	Բագաւան
բազինք	Սպանդարանպերոժ
Ռոտրբաղա	Որմզդպերոժ
Բաղանոտ	Ալիան
Առոսպիժան	

ԺԲ. Ուտի, այժմեան Նուխու կողմերը, ու-
նէր 7 գաւառ՝

Առանոտ	Տուշ քատաք
Տոխ	Գարդման
Ռոտպաղեան	Ուտի առանձնակ
Աղուէ	

ԺԳ. Գուգարք, այժմեան Շամշադնի, Լո-
ռուայ գաւառները, Զաւախքը, Արդահանի շր-
ջանը, որ ունէր 9 գաւառ՝

Զորափոր	Կանգարք
Ծորափոր	Արտահան
Կողբափոր	Զաւաղխք
Տաշիր	Կղարջք
Թռեղք	

ԺԴ. Տայք, որ այժմեան Իմերեթիայի սահ-
մաններին կից երկիրներ են Ախալցխայից դէպի
Վրաստան ընկած գաւառները, ունէր 9 գաւառ՝

Կող	Ոքաղէ
Բերդացփոր	Աղորդ
Պարտիզացփոր	Կափոր
Ճակք	Ասեացփոր
Բուխա	

ԺԵ. Այրարատ, որ ամենաընդարձակ նա-
հանգ էր և մեր կեանքի քաղաքական զարգաց-
ման որրանը, ունէր քսան գաւառ, որոնց անուն-
ներից կարելի է որոշել թէ որտեղ էր գտ-
նուում նա. գաւառներն են՝

Բասեն	Ծաղկոտն
Գաբեղեանք	Շիրակ
Աբեղեանք	Վանանդ
Վահեռնիք	Արագածոտն
Արշարսունիք	Ճակատք
Բագրեանդ	Մասեացոտն

Կողովիա	Մաղաղ
Աշոցք	Վարաժնունիք
Նիզ	Ոստան
Կոտայք	Դուին

Փոքր Հայքը սահմանակից էր Մեծ Հայքին
և ընկնում էր Ասորիքի Կիլիկիոյ, Կապատով-
կիոյ և Պոնտոսի միջև, այժմեան Սիվաքը, Կե-
սարիան, Եւդոկիան և շրջակայ գաւառները:

Փ. Հայքը բաժանուում էր երեք նահանգի,
որոնք կոչւում էին՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ
Հայք, Երրորդ Հայք և Կապադովկիա, որոց գա-
ւառական բաժանումը մեզ առայժմ յայտնի չէ:

ԿԼԻՄԱՆ, ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՀԱՆՔԵՐԸ

Հայաստանը լեռնային երկիր է, բայց կլի-
ման ամեն տեղ միատեսակ չէ, որովհետև լեռ-
ներն իրենց գրութեամբ ինչպէս պատուարներ
հարաւային և արևելեան ջերմութեան արգելք
են հանդիսանում, մինչդեռ հիւսիսային ցուրտն
ազատ մուտք ունի: Ներքին Հայաստանը կամ
աւելի լաւ ասած երկրի միջավայրը բուսակա-
նութիւնից շատ աղքատ է, մինչև անգամ զուրկ
է և հազդին տարածութիւններ են պատահում
առանց ծառերի և տեղացիները մինչև անգամ
գաղափար չունեն անտառների մասին: Երկրի

մէջ մշակուում են ցորեն, գարի, բամբակ, բրինձ, վուշ և զանազան բանջարներ: Կան և այնպիսի վայրեր, որտեղ հնարաւորութիւն չկայ երկրագործութեամբ պարապելու, որովհետեւ լեռների վրայ հալուող ձիւնից գոյացող ջրերից հեղեղներ են առաջանում, գաշտերը ծածկւում ջրով, գետերը վաքարած դուրս են դալիս ավերից և ողողում ընդարձակ տարածութիւններ:

Հայաստանը հարուստ է և հանքերով, բայց նրանք մեծ մասամբ մնացել են անմշակ: Մեր մատենագիրները յիշում են հանքեր, որոնց մեծ մասը կայ և ներկայումս, միայն մեծ մասամբ տեղացիներն են օգտւում և միայն նահապետական միջոցներով հանում և գործ ածում. յիշւում են հետեւեալները՝ աղ, նաւթ, երկաթ, պղինձ, զարիկ, կաւ Հայկեան, որ իբրեւ գեղ է գործ ածւում, ոսկի, արծաթ, մարմար, բիւրեղ, զիւամբրիս, շափիւղայ, գմրուխտ, լալիդիս, ադամանդ, ձիւթ, կապար, պաղլեղ: Բացի այս մեր երկիրը հարուստ է նաև հանքային ջրերով և ջերմուկներով, կան տեղեր, որտեղ առողջարար աղաջրեր են ստացւում և օգտուած են նաև բնական գազով:

ԳԵՏԵՐ, ԼՃԵՐ, ԼԵՌՆԵՐ.

Հայաստանը հարուստ է նաև ջրերով, որին նպաստում է լեռների շատութիւնը: Գլխաւոր գետերն են՝ Արաքս, որ սկիզբն է առնում հին

Բարձր Հայքում և բազմաթիւ վտակներ ընդունելով, ինչպէս են, Ախուրեան, Քասաղ, Հրազդան, Տղմուտ և Կարմիր գետակներ, միանում է Կուր գետի հետ և թափւում Կասպից ծովը. Ճորոխ, որ հին Պոնտոսի սահմաններով անցնելով մտնում է Բարձր Հայք և մի շարք վտակներ ընդունելով թափւում է Սև ծովը. Տիգրիս, որ սկսւում է Ծովք լճից և եփրատ, որ նոյնպէս սկսւում է բարձր Հայքից, իր մէջ ընդունում Արածանի գետը և միանալով Տիգրիսի հետ անցնում է ընդարձակ անապատներով ու թափւում Պարսից ծովը. Ալիս գետ, որ Փոքր Ասիայի սեփականութիւն է և նրա միջին ընթացքը միայն վերաբերում է մեր երկրին: Կիլիկիայում նոյնպէս կան գետեր, որոնք մի ժամանակ պատկանել են մեր երկրին, բայց նրանք այնքան էլ յայտնի չեն պատմութեան մէջ. զրանք են Պիւրամոս, Սարոս, Թարսիս և այլն: Լճերից նշանաւոր են Գեղամայ ծովը կամ Սևանայ լիճը, Վանայ լիճը, որ Բզնունեաց ծով էլ է կոչւում, Ուրմիոյ լիճը, որի հիւսիսային մասն է ընկնում մեր երկրին: Փոքր լճեր, բազմաթիւ են և զրբանք առանձին գեր չեն խաղացել մեր կեանքում բացի Ծովք լճից:

Լեռներից նշանաւոր են Մեծ և Փոքր Մասիս, Սուկաւ, Սեպուհ, Արագած, Նպատ, Գեղ, Սիմ, Կորդուաց լեռնաշղթան, Տաւրոսի մի մասը, Անտիտաւրոս և այլն:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻՓ

ԾԱԳՈՒՄՆ ՀԱՅ ԱԶԳԻ

(Ըստ հայ պատմիչների)

Երբ մարդկութիւնը բազմացաւ, չարութիւնն էլ շատացաւ. Աստուած տեսաւ, որ իր ստեղծածներն իրեն մոռացան, ուստի և նրանց պատժեց ջրհեղեղով և բացի Նոյ նահապետից, որը Աստուծոյ հրամանով մի տապան շինեց և իր ընտանիքով ու իրեն հետ վերցրած կենդանիներով ազատուեց, բոլորին ոչնչացրեց:

Նոյ նահապետից առաջացան նոր մարդիկ, որոնք փոքր ժամանակում բազմացան և աւանդաբար լսելով, որ Աստուած ջրհեղեղով է պատժել իրենց նախահայրերին, մտածեցին ապաղախում գալիք պատժից ազատուելու համար Բաբելոնի մօտ մի բարձր աշտարակ շինել և այնտեղ ապաստանուել: Աշտարակաշինութիւնն երկար չըտևեց, որովհետև Աստուած բարկացաւ մարդկանց յանդգնութեան վրայ և նրանց լեզուները խառնակեց, այնպէս որ մէկը միւսին չէր հասկանում: Այսպիսով մարդկանց մէջ անհա-

Հ ա յ կ լ

մաճայնութիւն ծագեց, ուժեղն սկսեց ճնշել թույլին և մարդիկ սկսեցին ցրուել այս ու այն կողմը: Բաբելոնում ամենից զօրեղ գտնուեց Բել կամ Նեբրովթ անունով մի հսկայ մարդ և ցանկացաւ բոլորին իրեն հպատակացնել: Լեզուների խառնակութիւնը ստիպեց մի տեսակ լեզու

խօսողներին միասին խմբուել, որով ազգեր առաջացան և դրանք սկսեցին մարտնչել Բէլի խմբի դէմ: Բէլը շատերին յաղթեց, զօրացաւ և սկսեց հալածել չը հսկատակողներին: Ապստամբներից մէկն էր և Հայկ անուանով մի հսկայ մարդ, որ մի դիւցազն էր, գեղեցիկ, զանգուր մազերով, խայտալի, բարձրահասակ, զօրեղ բազուկներով, լաւ աղեղնաւոր՝ գէնքը լաւ գործածող, քաջ, ուշիմ և խոհեմ: Նա հաւաքեց իր բոլոր ընտանիքը, ծառաներին, ունեցած-չունեցածը և մօտ երեք հարիւր մարդով դիմեց գէպի հիւսիս և գնալով բնակուեց մի լեռնոտ երկրում: Այդտեղ նա պատահեց երկրի նախկին բնակիչներին, որոնց հնազանդեցրեց իրեն և մի դաստակերտ շինելով յանձնեց իր Արմենակ որդու որդի Կադմոսին, որպէսզի նա կառավարէ, իսկ ինքը իր մարդկանցով ճանապարհ ընկաւ գէպի հիւսիս-արեւմուտք և գնալով բնակուեց մի բարձրաւանդակ դաշտում, որի անունը դրեց Հարք, որով ուղղում էր յիշեցնել իր սերունդներին, որ նրանց հայրերն այդտեղ բնակուեցան: Շինեց նաև մի տաւն, որի անունը դրեց Հայկաշէն: Այս կողմերումն էլ կային տեղացիներ, որոնք նոյնպէս հնազանդուեցան նրան: Մինչ Հայկն իր երկրի բարեկարգութեամբ էր զբաղուած Բէլն իմացաւ, որ նա գնացել է Բաբելոնից, ուստի իր որդոցից մէկին հաւատարիմ մարդկանց հետ պատգամով Հայկի մօտ ուղարկեց ասելով թէ՝

գնացիր-բնակուեցար հիւսիսային սառնամանիքներում, մեղմիր քո բարքի սառն հպարտութիւնը, արի և խաղաղութեամբ բնակուիր իմ երկրում, որտեղ և կամենաս: Հայկը բարկացաւ և պատասխանեց. «շուն ես և շների երամակից դու և քո ժողովուրդը և հէնց այսօր իմ կապարճիս նետերը քեզ վրայ կը թափեմ»:

Ասելով այս Բէլը՝ բարկացաւ, մեծ զօրք հաւաքեց և գնալով հասաւ Կադմոսի երկրի սահմաններին: Կադմոսը վախեցած հաւաքեց իր մարդկանց և փախաւ Հայկի մօտ, բայց նախքան գնալը պատգամ ուղարկեց նրան թէ՛ յայտնի լինի, ասում է, մեծիդ դիւցազանց, որ Բէլը գալիս է քեզ վրայ բազմաթիւ հսկաներով և քաջերով. երբ ես լսեցի, որ նա մօտեցել է իմ երկրի սահմաններին, ուղարկեցի մարդոցս որ քեզ յայտնեն:

Բէլը վստահանալով իր հետ եղած հսկաների բազմութեանը, ինչպէս ջրի խիստ յորձանք դիմեց գէպի Հայկի երկիրը: Հայկն էլ հաւաքեց իր որդոցը, թոռներին ու բոլոր քաջերին, որոնք թուով շատ աւելի քիչ էին, քան եկող թշնամին և առաջ գնաց գէպի իր երկրին մօտ գտնուող աղի ծովը. դա Վանայ ծովն է: Ծովի մօտ բանակ դրեց նա և իւր զօրքին ոգևորեց հետևեալ խօսքերով՝ «երբ մենք հանդիպենք Բէլի գնդին, ղիմենք գէպի այն կողմը, որտեղ ինքը կը լինի և մեր մատները յաջողութիւնը ցոյց տալով

յարձակուենք, սպանենք նրան, ցրուենք նրա թիկնապահներին և մենք կը յաղթենք, իսկ եթէ մեզ այդ չի յաջողուի, այն ժամանակ մեռնենք քաջութեամբ և թող մեր ունեցած չունեցածը նրան մնայ»: Յետոյ նորից առաջ գնացին և նկատեցին, որ գալիս է թշնամու զօրքը, որ իր շատութեամբ ծածկել էր շրջակայ լեռներն ու ձորերը և դաշտերը. զօրքի առաջից գալիս էր Բէլը հսկաներով շրջապատուած, նա գլխին սաղաւարտ ունէր, կուրծքն ու կողերը, ձեռներըն ու ոտի բարձունքները ծածկել էր պղնձէ տախտակներով, երկսայրի սրով, աջ ձեռքին նիզակ, իսկ ձախ ձեռքին վահան: Հայկը տես-

նելով այս, զօրքին եռանկիւնի ձևով կանգնացրեց, աջ թևը յանձնեց իր որդի Արմենակին և իր միւս երկու որդոց, ձախ թևը Կադմոսին, որին օգնական տուեց իր միւս երկու որդիներին, իսկ մէջ տեղը բռնեց ինքն իր քաջերով: Հէնց որ երկու կողմերը մօտեցան իրար, բարձրացաւ մեծ աղմուկ, շառաչեցին զէնքերը և շատ հսկաներ ընկան: Այս տեսնելով Բէլը, ուզեց ետ նահանջել, բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր, որպէսզի կարգի բերէ իր զօրքը և նորից յարձակուի, բայց Հայկը հասկացաւ նրա ծրագիրը, յարձակուեցաւ և քաշեց իր աղեղը ու խփեց երեքթևեան նետը, որ ծածկելով Բէլի կրծքի տախտակները անցաւ նրա մարմնի միջով և նա ընկաւ:

Հայկը պատերազմի վայրը անուանեց Հայք, որ յետոյ Հայոց ձոր կոչուեցաւ, Բէլի ընկած տեղն էլ կոչեց Գերեզմանք, իսկ նրա զիակը զմռսել տալով ուղարկեց Հարք և մի բարձր տեղում թաղել տուեց, որպէսզի իր յաջորդները տեսնեն և յիշեն նրա քաջութիւնը: Պատերազմից վերցրած աւարից Հայկը բաժին հանեց Կադմոսին և ուղարկեց իրեն յանձնած երկիրը, իսկ ինքը վերադարձաւ իր բնակավայրը:

Աւանդութիւնը պատմում է, որ Հայկը աստուածապաշտ էր և պատերազմեց Աստուծոյ համար:

Հայկին մենք անուանում ենք հայոց ազգի

նահապետ, նրանից մենք կոչուեցանք Հայ, իսկ մեր երկիրը Հայաստան: Շատ անգամ մեզ անուանում են նաև Թորգոմեան, որովհետև ըստ աւանդութեան նա Թորգոմի որդի էր, իսկ Թորգոմը Յարէթի Թոռան Թոռը: Հայկն ունեցել է և եղբայրներ, որոնցից զանազան ազգեր են առաջացել՝ Քարթլոս, որից առաջացան վրացիք և նրանց աւանդական պատմութիւնն էլ ընդունում է այդ, Լեկոս, որից առաջացան Լեկացիք կամ Ղեկացիք և կամ թէ այժմեան Լեզգիները. Եգեր, որից եգերացիք, որոնց անունը շարունակ յիշուում է մեր պատմութեան մէջ. Կովկաս, որից Կովկասեան մի շարք ազգեր առաջացան:

ՀԱՅԿԻ ՅԱՁՈՐԴՆԵՐԸ

Հայկին յաջորդեց իր որդի Արմենակը, որ իր Խոռ ու Մանաւազ եղբայրներին Հարքում թողնելով. վերցրեց իր որդիներին ու ընդոճիններին և գնաց դէպի հիւսիս-արևելք ու կանգ առաւ բարձրագագաթ լեռներով շրջապատուած մի դաշտում. նա իր համար բնակութեան տեղ շինեց, սօսիւնների անտառ տնկեց, լեռն իր անունով Արագած անուանեց, իսկ գաւառը Արագածոտն: Երկար ժամանակ բնակուեց նա այնտեղ և իշխանութիւնը յանձնելով իր որդի Արամայիսին մեռաւ:

Մանաւազը ֆնաց իր գաւառում, նրա սե-

րունդն էլ բազմացաւ և նա մի քաղաք շինեց Մանաւազակերտ անունով (որ յետագայում Մանազկերտ կոչուեց): Սորա որդի Բազը իր համար բնակութեան տեղ ընտրեց մօտակայ ծովակի ափը և ծովն անուանեց Բզնունեաց, գաւառն էլ շէնցրեց: Սոցանցից առաջացան Բզնունիք, Խոռխոռունիք և Մանաւազեանք:

Աւանդութիւնը պատմում է, որ Արմենակն ունեցել է շատ եղբայրներ և քոյրեր և իբր թէ հայոց ամիսների անունները այդ քոյրերի անուններից են վերցրած:

Արամայիսն էլ շինարարութեամբ զբաղուեց ու իր գաւառում մի բլրի վրայ կոփած քարերից մի քաղաք շինեց ու իր անունով Արամախր անուանեց. այդ քաղաքը մեծ դեր խաղաց Հայկազունեաց հարստութեան օրերում իբրև մայրաքաղաք: Արամայիսն իր գաւառով անցող գետն էլ կոչեց Երասխ (Արաքս) իր որդի Երաստի անունով:

Սա շատ որդիք ունէր, որոնցից մէկն էր Շարայ, որ շատ որդիք ունէր և շատակեր մարդ էր, ուստի և հայրը նրան տուեց մօտակայ արգաւանդ երկիրը բնակութեան համար, որի անունով երկիրը Շիրակ կոչուեց: Շարայի շատակերութիւնը ժողովրդի բերնում առակ էր դառել և շատակերներին ասում էին՝ «եթէ որկորդ Շարային է, մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»:

Արամայիսին յաջորդեց իր Ամասիա որդին, որ երեք որդի ունեցաւ՝ Գեղամ, Փառոխ և Յուլակ, որոնց հետ նա զնաց զէպի հաբաւ և մի բարձր լեռան ստորոտում բխող աղբիւրների մօտ կանգ առաւ, լեռն իր անունով Մասիս անուանեց, և երկու քաղաք շինեց ու յանձնեց Փառոխին ու Յուլակին, որոնց անունով քաղաքները կոչուեցան Փառախոտ և Յուլակերտ:

Ամասիային յաջորդեց Գեղամ որդին, որ իր Հարմա որդուն թողեց Արմաւիրում, իսկ ինքը զնաց զէպի հիւսիս-արեւելք ու մի լճի մօտ բնակութիւն հաստատեց, գաւառն իր անունով Գեղարքունիք անուանեց, մօտերքում գտնուած լեռը Գեղամ անուանեց, որից ծովն էլ կոչուեց Գեղամայ: Գեղամն իրեն գաւառը յանձնեց իր Սիսակ քաջ որդուն, որի անունով գաւառի մի մասը Սիսական կոչուեց: Սիսակն իր երկիրը ընդարձակեց և շէնքրեց և ըստ աւանդութեան նրա յաջորդները մինչև Կասպից ծովը հասան, ու նրա «Աղու» մականունով ծովափնեայ երկիրը Աղուանք կոչուեց. նրան անուանում էին «Աղու» իր քաղցրաբարոյ լինելու համար:

Գեղամն էլ իր համար մի քաղաք շինեց Գեղամայ կամ Սեանայ ծովի մօտերքը և իր անունով Գեղամէ անուանեց, որ յետոյ Գառնի կոչուեց:

Հարման նորոգեց Արմաւիրը, պարսպով պա-

տեց և 31 տարի իշխելով մեռաւ իշխանութիւնը թողնելով իր որդի Արամին:

ԱՐՄՄ, 1300 թ. Գ. ա.

Արամի իշխանութեան կամ աւելի լաւ ասած նահապետութեան օրով հայերն արդէն բազմացել էին և ցանցապատել ամբողջ հայ երկիրը, որով և հարեան՝ ոչ հայ ազգերը նախանձով լքեցուած աշխատում էին ձնշէլ նրանց և խլել գրաւած երկիրները: Արամն իր խելացի ու մըտածուած կառավարութեամբ կարողացաւ համախմբել բոլոր հայ նահապետներին, որոնք մի տեսակ գաւառակալներ էին և իշխում էին իբրեւ փոքրիկ միապետներ:

Նահապետներն այնքան էլ չէին հոգում

զինուորական կեանքը զարգացնելու, որովհետև նրանք երկրագործ էին և խաշնարած և իրենց հօտերի համար արօտատեղիներ գտնելով էին զբաղուած: Բայց այս անգամ նրանք զգացին գէնքի կարիքը և Արամն այդ պակասը լրացնելով զբաղուեց: Մեզ հասած տեղեկութիւններից գիտենք, որ հնում հայկական զօրքը հետեւալ կարգ ու կանոնի էր ենթակայ—կային զօրաբաժիններ, որոնք ունէին անուաններ ձիաւոր, աղեղնաւոր, պարսաւոր, սուսերաւոր և խաղաղ ժամանակ ազատ էին ծառայութիւնից. մշտապէս ծառայում էր արքայագունդը, որ զբաղւում էր մայրաքաղաքում թագաւորի և կամ նահապետի մօտ: Զօրքի կարեւորութեան դէպքում հայ նախարարները պարտաւոր էին օգնութեան գալ իրենց զօրքով և այդպիսով բանակ էր կազմւում ու պատերազմելու գնում: Պատերազմի ժամանակ զօրքը սովորաբար երեք մասի էր բաժանւում՝ աջ և սհեակ թեւ և միջին գունդ, իսկ ճանապարհ գնալիս կային նաև առաջապահ, վերջապահ և կողմնապահ գնդեր: Զինուորները սովորաբար գլխին սաղաւարտ էին ծածկում, հագնւում էին լանջապահ, բազպան, գանգապան, իսկ ձիաւորները գլխից ոտը զրահաւորւում էին:

Զօրքի մէջ կային զանազան անուն կրող վաշտեր ու զօրագնդեր, որոնցից նշանաւոր էր Ազատագունդը, որ կազմւած էր յատկապէս

նախարարների ու իշխանների որդոցից, Այրարատեան զունդ՝ այրարատեան բնակիչներից, Մատենիկ զունդ, որ անուանի քաջերից էր հաւաքւում: Բացի այս կային նաև գնդեր, որոնք կոչւում էին նախարարութիւնների անունով, ինչպէս օրինակ Մարգարտաւանը, որ Մարգարտունի ցեղից էր հաւաքւում և այլն: Պաշտօնէութիւնն էլ կազմւած էր արևելեան ազգերի օրինակով և բուն հայկական անուններով նրանք կոչւում էին զօրագլուխ կամ միագլխապետ, սպարապետ, հազարապետ, հարիւրապետ, յիսնապետ և տասնապետ:

Արամը կանոնաւոր զօրք հաւաքեց բոլոր նահապետներից և երկրի սահմանները մաքրելու ետևից ընկաւ:

✓ Մարաց Նիւբար Մագէս իշխանը դեռ Հարմայի օրով մտել էր մեր երկիր և նուաճելով երկրի մի մասը հարկ էր վերցնում հայերից, ուստի և Արամն իր յիսուն հազարի չափ զօրքով նրա դէմ գնաց ու յանկարծ արևածագին մօտ յարձակուեցաւ նրա զօրքի վրայ, լաւ ջարդ տուեց և իրեն՝ Նիւբարին բռնելով բերեց Արմաւիր ու մի աշտարակի վրայ մեխեց ճակատից, որպէսզի անցորդները տեսնեն, իսկ մինչև Զարասպ լեռը նուաճած երկիրները յանձնեց Սիսակեան ցեղին:

Հայաստանի հարաւային երկրներն էլ օտարին հարկատու էին դարձել. որովհետև Բաբե-

լացոց երկրից մի ինչ որ Բարշամ անունով իշխան նախ յարձակուեցաւ ասորեստանցոց Արթել Բ. Թագաւորի վրայ, յաղթեց նրան և ապա մտաւ Հայաստան ու իր 40,000-ի չափ հետեակ և մօտ 5,000 հեծելազօրքով ողողեց հարաւային գաւառները: Արամը յարձակուեց նրա վրայ, Կորդուաց երկրում լաւ ջարդելուց յետոյ նրանց մինչև ասորեստանցոց երկիրը հալածեց, բռնեց Բարշամին ու սպանեց, իսկ երկիրը յանձնեց Կադմեան ցեղին: Սրանից յետոյ նա ղիմեց դէպի արևմուտք, Կապադովկիա, որովհետև Քամի ցեղից Պայապիս անունով մի իշխան ասպատակի էր մատնել Սև ու Միջերկրական ծովերի մէջ եղած երկիրները: Արամը հանդիպելով նրա զօրքին, մեծ կոտորած արեց, իսկ իրեն հալածեց ու Պայապիսը փախաւ Միջերկրական ծովում եղած կղզիներից մէկը: Նուաճած երկիրները Արամը յանձնեց Մշակ անունով մէկին, նրան 10,000-ի չափ զօրք տուեց և հրամայեց, որ նուաճած ազգերը հայերէն խօսեն, իսկ ինքը վերադարձաւ Հայաստան: Նրա քաջութիւնների համար օտար ազգերը մեզ արմէն անուանեցին, իսկ մեր երկիրն էլ Արմենիա:

Մշակ մարգապանը մի քաղաք շինեց իր երկրում և իր անունով Մշակ անուանեց, բայց երկրի բնակիչները չկարողանալով ուղիղ արտասանել Մաժաք էին ասում, որ յետոյ կոչուեցաւ Ղայսերի քաղաք և կամ Կեսարիա:

Նոյն այդ երկիրը կոչուեցաւ Առաջին Հայք, իսկ յետոյ սահմաններն ընդարձակելով կազմուեցան և երկրորդ և երրորդ Հայք գաւառները:

Նոյն ժամանակներում շատ զօրացաւ ասորեստանցոց Նինոս Թագաւորը և բազմաթիւ երկիրներին տիրելուց յետոյ ուղեց յարձակուել Հայաստանի վրայ իր նախահայր Բէլի վրէժը լուծելու, բայց լսելով Արամի քաջութիւնները, խաղաղութեան դաշն կապեց, նրան իր երկրորդի պատիւը տուեց և մարդարտագարդ վարսակալ ուղարկեց:

Արամը մօտ 48 տարի իշխեց և մեռաւ:

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

Արամի յաջորդ որդի Արայ իր գեղանի դէմքի համար Գեղեցիկ կոչուեցաւ և իր երկրի բերեկարգութեամբ զբաղուեց: Նինոսը շատ սիրեց նրան և պատուեց, իսկ Նինոսի մահից յետոյ նա ազատօրէն տիրելով իր երկրին բնագաւառը նրա անունով Արարատեան անուն ստացաւ:

Նինոսին յաջորդեց իր կին Շամիրամը, որի մասին բազմաթիւ առասպելներ են պատմում, մանաւանդ նրա կառուցած շինութիւնների մասին: Սա շատ վաւաշոտ կին էր և լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, ցանկացաւ ամուսնանալ նրա հետ և պատգամաւորներ ուղարկեց, որով հրաւիրում էր նրան գալ Ասորեստան և ամուսնանալ իր հետ և այնտեղ Թագաւորել և կամ թէ իր ցանկութիւնը կատարելով ետ դառնալ առատ

պարզեներով: Արան մերժեց այդ, ասելով որ ինքը կին ունի Նուարդ անունով, որից ծնունել էր Կարգոս որդին: Շամիրամը զայրացաւ և բազմաթիւ զօրք հաւաքելով մտաւ Հայաստան: Պա-

Արայ

տերագմը տեղի ունեցաւ Այրարատեան դաշտում, հայերը յաղթուեցան և Արայ սպանուեց: Շամիրամը լսելով այս, սուգ մտաւ, հրամայեց որոնել Արայի դիակը և սպահնով տեղ զննել, որպէս-

զի դիւթութեամբ գտնէ կենդանացնէ նրան: Երբ տեսաւ որ հայերն աւելի զրգոյւած ուզումեն նորից պատերազմել և մանաւանդ որ Արայի

դիակն էլ նեխել է, հրամայեց մի մեծ վհի մէջ թաղել և նրա փոխարէն իր հոմանիներից մէկին հագցրեց նրա շորերը և ցոյց տալով հայերին համբաւ հանեց թէ աստուածները լիզելով նրան

կենդանացրին և ի հաստատութիւն մի արձան կանգնեց և շնորհակալութեան զոհ մատուցեց. հայերը տեսնելով այս, հանգստացան և ցրուեցան իրենց տեղերը:

Այնուհետեւ Շամիրամն ի պատիւ Արայի նրա որդի Կարգոսին յանձնեց իշխանութիւնը, իսկ ինքը բնակուեց Հայաստանում, որովհետեւ նրա օգն ու ջուրը շատ հաւանեց: Նա Վանայ լճի ափին մեծամեծ շինութիւններ կառուցեց, շինեց մի մեծ ամբարտակ և իրեն համար իբրեւ ամարանոց հիմնեց Շամիրամակերտ անունով քաղաք:

Կարգոսը մի որդի ունեցաւ. Անուշաւան անունով, որին Սօսեաց անտառին նուիրեց, որովհետեւ հայերն այդ անտառը սուրբ էին համարում, այնտեղ հմայում էին և հաւատացած էին, որ անտառին նուիրած երեխան դիւցազն է դառնալու: Քիչ ժամանակից յետոյ Շամիրամի և նրա որդոց մէջ խռովութիւն ընկաւ և մայրը սպանել տալով իր որդիներին, միայն Նինուասին կենդանի թողեց, որը զօրքով դուրս եկաւ մօր դէմ: Շամիրամը Կարգոսի հետ միացած պատերազմեց, բայց նրանք յաղթուեցան և սպանուեցան:

Կարգոսից յետոյ իշխեց Անուշաւանը, որ Նինուասի մօտ գերի լինելով մեղմեց նրա սիրտը և գալով հայրենի երկիր խաղաղութեամբ իշխեց ու մեռաւ անորդի: Պարէտ անունով մի Հայկազունի անցաւ իշխանութեան գլուխը: Պա-

րէտից յետոյ իշխեցին հետեւեալ նահապետները՝

Արբակ,

Զաւան,

Փառնաս, որի օրով քանանացիք Յեսուից յաղթուելով ստիպուած եղան փախչելու հայրենիքից և նրանցից Քանանիդէս անունով իշխանը եկաւ Հայաստանում բնակուեց: Նրանից է սեռուել Գնթունեաց նախարարութիւնը:

Յետոյ իշխել են՝

Սուր,

Հաւանակ,

Վաշտակ,

Հայկակ,

Ամպակ,

Առնակ,

Շաւարշ,

Նորայր,

Վստասկար,

Գոռակ,

Հրանտ,

Ընձակ,

Գղակ,

Հօրոյ,

Զարմայր, որի օրով տեղի ունեցաւ Տրոյայի պատերազմը: Տրոյիացոց թագաւորի որդի Պարիսը յափշտակեց յունաց Մենելաոս թագաւորի կնոջ գեղեցիկ Հեղինէին, որի համար պատերազմ ծագեց: Տրոյիայի Պրիամոս թագաւորը նեղուելով՝ Զարմայրին և այլ հարեան թագաւորներին օգնութեան կանչեց: Զարմայրը հայ և ասորեստանցի զօրքերի գլուխն անցած գնաց Տրօյա, որտեղ ընդհարուելով յունաց քաջ Աքիլէասի հետ՝ սպանուեցաւ:

Զարմայրից յետոյ իշխեցին՝

Պերճ, Արբուն, Պերճ երկրորդ, Բագուն, Հոյ
Յուսակ, Կայպակ Փարնաւազ, Փառնակ երկրորդ:
Փառնակից յետոյ Հայաստանին տէր դար-
ցաւ Սկայորդի, որը նորից միացրեց հայերին և
17 տարի իշխեց:

ՊԱՐՈՅՐ ԹԱԳԱԿԻՐ 620 թ. Ք. ա.

Սկայորդուն յաջորդեց քաջ և իմաստուն

Պարոյր որդին, որի օրով ասորեստանցոց թա-
գաւորն էր Սարդանապալը, որ մի անհոգ մարդ
էր և իր ամբողջ կեանքը զեղխութեան մէջ էր
անցկացնում: Մարաց Կիաքսար ա. թագաւորը
լսելով, որ թագաւորը ոչ միայն կանանցով է
զբաղուած, այլ մինչև անգամ կանացի շորեր է
հագնում, մտադրուեց օգտուել հանգամանքից
և պատերազմ հրատարակելով հայոց Պարոյր
իշխանին էլ օգնութեան կանչեց, խոստանա-
լով, որ նրան թագաւոր կը պսակէ: Պարոյրն էլ
օգտուեց հանգամանքից, որպէսզի վերջնակա-
նապէս ազատուի ասորեստանցոց լուծից և միա-
ցաւ Կիաքսարի հետ: Սարդանապալը յաղթուե-
լով, և տեսնելով, որ թշնամու ձեռքն է ընկնե-
լու, մեծ փայտակոյտ դնել տուեց և ինքն իր
հոմանիւների հետ այրուեց: Քաղաքն առնուե-
ցաւ և Կիաքսարն ըստ իր խոստման Պարոյրին
թագով պսակեց, որով սկսուեց մեր մէջ թա-
գաւորութիւն: Պարոյրի օրով Հայաստան եկան
Ադրամելիք և Սանասար իշխանները, որոնք իրենց
հօրը՝ Սենեքերիմին սպանելով փախել էին ասո-
րեստանից: Պարոյրն ընդունեց նրանց և տուեց
բնակութեան տեղ, որտեղ նրանք բազմացան և
նրանց երկիրն էլ կոչուեց Սասուն: Սրանք ժա-
մանակի ընթացքում այնքան զօրացան, որ եր-
կու նախարարութեան բաժանուեցան՝ Արծրու-
նի և Գնունի:

ՊԱՐՈՅՐԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Պարոյրի մահից յետոյ թագաւորեց Հրա-
չեան, որ պայծառ երեսով ու գեղեցիկ աչքե-
րով մի մարդ էր: Սորա օրով բաբելացոց Նաբու-
գոդոնոսոր թագաւորը Երուսաղէմն առաւ և
հրէաներին գերի վերցրեց: Դրանցից մի իշխան
Շամբաթ (Սմբատ) անունով եկաւ Հայաստան
և հիւսիսային կողմերում՝ Այրարատում բնա-
կութիւն հաստատեց: Նրանից առաջացաւ Բագ-
րատունի նախարարութիւնը, որ յետոյ թագա-
ւորական հարստութեան էլ փոխուեց:

Հրաչեային յաջորդեցին Փառնուաս, Պա-
ճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ թագաւորները,
որոնց անուններն են միայն յայտնի:

Հայկակին յաջորդեց Երուանդ Ա. որ կար-
ճատեւ կեանք ունենալու համար սակաւակեաց
կոչուեց: Երուանդը իր քրոջ կնութեան տուեց
Վարդգէս անունով մի իշխանի, որ Քասաղ գե-
տի ափին Արարիմէդ քաղաքի տեղում մի ձե-
ռակերտ շինեց, որ կոչուեց Վարդգէսի աւան,
որ յետոյ Վաղարշապատ կոչուեց. Այս Վարդ-
գէսի համար երգում էին՝

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս
մանուկ 'ի Մուրհաց գաւառէն
եկեալ նստաւ զՇրէշբլրով՝ զԱրարի-
մէդ քաղաքաւ՝ զՔասաղ գետով,
կռել կռփել զդուռն Երուանդայ
արքային»:

ՏԻԳՐԱՆ Ա. 520 Թ. Դ. ա.

Տիգրանը յաջորդելով իր հայր Երուանդին,
ամենքից խելացի գանուեց: Նա գեղեցիկ և վա-
յելահասակ, վեհանձն և հզօր, արդարակորով և
խելացի, քաղցրաբարոյ և առաքինի մարդ էր և
երկիրը վերակենդանացրեց և տեսնելով, որ իբր
երկիրը նեղուած է չորս կողմի թշնամիներէից,

առաջին քայլից ձեռնամուխ եղաւ զօրքը կանոնաւորելու, ձիաւոր զնդերի թիւն աւալացրեց և բոլոր հարկան ազգերին սարսափեցրեց:

Տիգրանը մեծ ուշադրութիւն դարձրեց հայոց ներքին կեանքի վրայ, մինչև անգամ շորերի և կերակրի մէջ բազմազանութիւն մտցրեց և հարկան ազգերին օրինակ դարձաւ: Նա հրամայեց, որ ազատ դաշտերը մշակեն, որպէսզի երկրում անմշակ տեղ չմնայ. երկրագործութիւնն ու արհեստները յառաջագիմեցին, գետերի մէջ նաւագնացութիւն սկսուեց և հայերն սկսեցին առևտուր, որ կատարւում էր փոխանակութեամբ շրջակայ ազգերի հետ: Այսպիսով հայերը դուրս էին գալիս իրենց երկրի սահմաններից, գնում էին Քանանացոց երկիր, տանում էին երկաթ, պողպատ, նժոյգներ, զարեջուր, իսկ այնտեղից բերում որդան կարմիրը, մորթիներ և այլն: Վաճառականութիւնն այն աստիճան զարգացաւ, որ Հայաստան էին գալիս Փիւնիկեցի վաճառականների քարաւանները:

Գլխաւոր առևտուրը կատարւում էր ջրերի վրայ, լաստերով: Լաստերը շինւում էին փքած տկերով, որոնց վրայ գնում էին ուռենու ճիւղերից գործած յատակը, որ շրջապատուած էր լինում դարձեալ ճիւղերով՝ զամբիւղաձև ու պատած մորթիներով, այնպէս որ մի տեսակ սենեակների տպաւորութիւն էր թողնում, որի մի մասում ապրանք էին դարսում, իսկ միւս

մասում տեղաւորում էին իրենք ու իրենց անասունները՝ էշերը: Լողալով ջրի հոսանքով, դուրս էին գալիս ափը, մտնում վաճառաշահ քաղաքներ, փոխանակում էին իրենց ապրանքը նրանց հետ և տեղական ապրանքը, տկերն ու լաստի մորթիները բարձելով էշերին ջրի ափերով հայրենիք էին վերադառնում:

Տիգրանի օրով առանձնապէս զարգացան արհեստները, ոստայնականութիւնը, դարբնութիւնը և զինագործութիւնը:

Հայոց երգիչներն երկար ժամանակ ու դարեր շարունակ գովում էին Տիգրանին իրենց երգերում իբրև երկրի բարերարի:

Տիգրանի օրով Պարսկաստանում թագաւորեց Կիւրոս, որ բարեկամացաւ Տիգրանի հետ:

Մարաց Աթահակ թագաւորը դեռ գահաժառանգ եղած ժամանակ տեսել էր երազներ, որոնց բացատրութիւն տուողներն ասում էին, որ իր թոռը պէտք է խլէ իր թագաւորութիւնը: Նա իր աղջկան ամուսնացրեց պարսիկ Կամբիւս անունով մէկի հետ, որից ծնուեց Կիւրոսը, որի համար Աթահակը հրամայեց իր մտերիմ Արբակ իշխանին ծածուկ սպանել մանկան, բայց իշխանը տարաւ և հովուին տուեց, որը որդեգրեց Կիւրոսին: Երբ Կիւրոսը մեծացաւ Աթահակն իմացաւ որ Արբակը չի սպանել նրան և հրամայեց իր մօտ բերել Կիւրոսին և իբրև վրէժ գաղտնի մորթել տալով Արբակի որդուն միսը ուտացրեց

հօրը: Արբակը չըմբոստացաւ և մտքումը դրեց վրէժը լուծել, իսկ Կիւրոսին յանձնեցին հօրը: Կիւրոսը մեծանալով մեծ անուն հանեց և Արբակը լսելով այս, խորհուրդ տուեց նրան ապստամբուիլ, ինքն էլ միացաւ նրա հետ, որոնց դաշնակից դուրս եկաւ Տիգրանը:

Աժդահակը լսելով, որ իր դէմ պատրաստութիւններ են տեսնում, մտածմունքի մէջ ընկաւ և մի օր երազ տեսաւ ու կանչեց մոգերին ու խորհրդականներին, որ մեկնեն, նա պատմեց. «Երազում ես գտնում էի անծանօթ երկրում մի լեռան մօտ, որի գագաթը սառուցով էր պատած. երբ ես նայեցի լեռան, տեսայ նրա գագաթին ծիրանագգեստ և բարձրահասակ մի կին, որ երկունքով էր բռնուած. յանկարծ այդ կինը երեք հասակաւոր դիւցազներ ծնեց, որոնցից մէկը առիւծի վրայ նստած արեմուտք սլացաւ, երկրորդը ընձի վրայ նստած դէպի հիւսիս գնաց, իսկ երրորդը՝ ամենից հզօրը վիշապի վրայ նրստած յարձակուեց մեր տէրութեան վրայ և ուզում էր մեր բազինները կործանել. ես նրա հետ կռուի բռնուեցայ և մենք նիզակներով միմեանց վիրաւորելով արեան վտակներ հոսեցին, բայց կռուի վերջն այն եղաւ, որ ես յաղթուեցայ: Ինձ թուում է, որ մեզ վրայ եկողը Տիգրանն էր»: Մոգերը հաստատեցին նրա կասկածը և խորհուրդ տուին մեծ զօրք հաւաքել և պատերազմիլ Տիգրանի ու Կիւրոսի հետ, բայց Աժդահակը

չհամաձայնուեց և ասաց, որ լաւ կըլինի Տիգրանի հետ բարեկամանալ և ամուսնանալ նրա քոյր Տիգրանուհու հետ, իսկ յետոյ օգնութեան կանչել Լիւդացոց Կրեսոս թագաւորին և դիմել Կիւրոսի վրայ: Անմիջապէս ուղարկեց դեսպաններ Տիգրանի մօտ, յայտնելով որ ուզում է բարեկամանալ և խնդրեց Տիգրանուհուն իրեն կնութեան տալ: Տիգրանը ոչինչ չըկասկածելով, իր քրոջը մեծ պատիւներով ու ընծաներով ուղարկեց Աժդահակին, որը նրան թագուհիների թագուհի նշանակեց ու հրամայեց որ բոլորը նրան հնազանդին, որպէս զի գոնէ քրոջ միջոցով սպանել տայ եղբօրը: Վերջապէս մի օր խօսելով իր կնոջ հետ, ասաց թէ Տիգրանի կին Չարուհին նախանձելով, որ չու տիկնանց տիկին ես, գրգռել է եղբօրդ և նա գալիս է Կիւրոսի հետ և ուզում է թագաւորել մարաց վրայ, իսկ Չարուհուն էլ ուզում է տիկնանց տիկին նշանակել. այժմ քեզ մնում է մի կերպ սպանել տալ եղբօրդ, որպէս զի թէ դու և թէ ես չըկորցնենք մեր արժանիքը: Տիգրանուհին երեսանց համաձայնուելով նրա հետ, գաղտնի իմաց տուեց եղբօրը Աժդահակի նենգութեան մասին:

Քիչ յետոյ Աժդահակը պատգամաւորներին միջոցով իր երկրի սահմանները հրաւիրեց Տիգրանին իբր թէ երկրի գործերի մասին խորհրդակցելու, սակայն Տիգրանը զօրքով գնաց և պատերազմ յայտարարեց, որը հինգ ամիս քա-

շեց, մինչև որ Տիգրանուհին փախաւ — եկաւ եղբոր մօտ և Կիւրոսն էլ իր զօրքով օգնութեան եկաւ։ Պատերազմի ժամանակ Տիգրանը իր ձեռքով սպանեց Աթդահակին և նիզակով նրա փորոտիքը հանեց ու մօտ 10,000 գերիներով վերադարձաւ, իր հետ բերելով և Աթդահակի Անոյշ կնոջը, որին իր ժողովրդի հետ Մասիսի լանջերում բնակեցրեց։ Սրանք կոչւում էին Վիշապագունք, որովհետև Աթդահակ նշանակում է վիշապ։ Սրանցից առաջացաւ Մուրացան նախարարութիւնը։ Տիգրանուհուն էլ իբրև բնակութեան տեղ տուեց Տիգրանակերտն իր շրջակայքով։ սրա ժառանգներից էլ առաջացաւ Ոստանիկ կամ Արքայի-տուն նախարարութիւնը։

Այնուհետև Տիգրանն և Կիւրոսը գնացին լիւգացոց Կրեսոս թագաւորի դէմ, որովհետև նա Աթդահակի կանանցից մէկի եղբայր լինելով ուզում էր դաշնակից թագաւորներից վրէժը լուծել։ Նրանք նրան էլ յաղթեցին և Տիգրան վերադարձաւ իր երկիրը, իսկ Կիւրոսը համարեա ամբողջ Փոքր Ասիային տիրեց։

ՏԱԳՐԱՆԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Տիգրանի մահից յետոյ մնացին նրա երեք որդիները՝ Բաբ, Տիրան և Վահագն, որը եղբայրներից քաջ գտնուեց և թագաւորեց։

Վահագնի քաջութիւնները գողթան երգիչ-

ները շարունակ երգում էին. նրա ծնունդ էլ երգւում էր՝

Երկնէր երկին և երկիր,

Երկնէր և ծիրանի ծով։

Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն,
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր։

եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր:
 Նա հուր հեր ունէր,
 Ապա բոց ունէր մօրուսն
 եւ աչքունքն էին արեգակունք:
 Նրան աստուածացրին և արձան կանգնելով
 պաշտում էին ու զոհ մատուցանում: Վահագնից
 առաջացան Վահունիք, որոնք մինչև քրիստոնէութեան
 երևալը քուրմերի պաշտօններն էին կատարում:

Վահագնից յետոյ թագաւորեց նրա կրտսեր
 որդի Առաւանը, որից առաջացաւ Առաւենեան
 նախարարութիւնը: Նրան յաջորդեց Ներսէս, սրան
 Զարեհ, որից Զարեհաւանեան նախարարութիւնը
 ծագեց: Ապա թագաւորեցին Արմոզ, Բայգամ,
 Վան, որ նորոգեց Շամիրամ թագուհու շինած
 Շամիրամակերտ քաղաքը և իր անունով Վան
 անուանեց, սրան էլ յաջորդեց Վահէ, որ զօրա-
 նալով հայերի թշնամիների դէմ դուրս եկաւ:
 Նա միանալով պարսից Դարեհ թագաւորի հետ
 4000 հետևակ և 7000 հեծելազօր զօրքով զնաց
 Աղէքսանդր Մակեդոնացու դէմ, որը մի շարք
 թագաւորութիւններ ոչընչացնելով հասել էր
 պարսից սահմաններին. պատերազմում սպա-
 նուեց Վահէն, իսկ նրա զօրք ցիրուցան եղաւ
 331 թ. Ք. ա.:

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

331 թ. սկսած հայոց պատմիչները ընդու-
 նում են, որ Հայաստանի թագաւորութիւնը վեր-
 ջացել է, բայց օտար պատմիչների ժողովրդին
 նայելով Հայաստանն ուրիշ կերպ է կառավա-
 րուել:

ՍԿԻԹԱՅԻՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայերը տիրեցին Ուրարտուին, բայց երկիրը
 կարգի չբերած հիւսիսային երկիրներից Հայաս-
 տան մօտան Սկիւթացիք: Այդ ժամանակ Աստուր-
 բանիպալ թագաւորը ստիպուեց հայերի փոխա-
 րէն կռիւ մղել, որովհետեւ վախենում էր, որ
 նրանք կարող էին մտնել Ասորեստան. նա յաղ-
 թելով սկիւթացիներին, դուրս քշեց երկրի սահ-
 մաններից: Բայց նրանք 20 տարի յետոյ նորից
 սկսեցին առաջ շարժուել և 635 թ. մօտան Հայա-
 ստան: Այս անգամ Ասորեստանը ուժասպառ էր
 եղել և Մէդացոց կիաքսար թագաւորը զօրանա-
 լով պաշարել էր Նինուէ քաղաքը, բայց վախե-

նալով սկիւթացիք կարող են մտնել նաև իր երկիրը, դուրս եկաւ պատերազմելու և թէպէտ սկզբում յաղթուեց, սակայն մեծ զօրքով դիմեց նրանց վրայ և յաղթելով դուրս քշեց բոլորովին թէ իր երկրից և թէ Հայաստանի սահմաններից:

Մէդացիք այն աստիճան զօրացան, որ իրենց ձեռք գցեցին մինչև Ալիս գետը և Լիդիա տարածուած երկիրները և հարկատու դարձրին: Ասուրացիք բոլորովին թուլացել էին և քաշուել Բաբելոն, որտեղ փոքրիկ թագաւորութիւն էին հաստատել:

ԿԻՒՐՈՍ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴ

Միևնոյն ժամանակներում յեղափոխութիւն ծագեց Մեդացոց երկրում և 550 թ. Քր. ա. պարսիկ Աքեմենեան Կիւրոս իշխանը յաղթելով մեդացիներին, գերի բռնեց նրանց Աստիազ (Աժդահակ) թագաւորին և երկրի սահմանները մինչև Լիդիա հասցրեց: Այս անգամ նրան օգնեցին հպատակ ազգերը և նա Հայոց, Մանա ու Աշկուզա երկիրների բնակիչների օգնութեամբ դիմեց Բաբելոնի վրայ և կործանեց այդ թագաւորութիւնը: Յոյն պատմիչների ասելով այդ ժամանակ Հայաստանում իշխում էր Երուանդ թագաւորը, որ իբր թէ պատերազմել է մէդացոց Աստիազ թագաւորի հետ, յաղթուել և հարկատու դարձել: Վերջը Երուանդն ապստամբւում է, բայց Կիւրոսը բռնում է նրան և իրեն

հպատակեցնում: Այստեղից Երուանդն ու Կիւրոսը բարեկամանում են: Երուանդի յաջորդն եղել է Տիգրան:

ՊԱՐՍԻԿ ԿՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐ

Հայաստանը 519—515 թուականներից սկսած պարսից պետութեան մի կուսակալութիւն էր և թէպէտ երկիրը նրանց ձեռքին էր, այնուամենայնիւ Երասխ գետի հովիտներում կար սեփական ազգային կեանք՝ ազգային տէրութիւն: Պարսից թագաւորները կուսակալներով էին կառավարում Հայաստանը: Կուսակալները արքայաւայել կեանք էին վարում, ունէին սեփական արքունիք: Կուսակալի մօտ կային նաև արքունի քարտուղար և զօրապետ, որ իր ձեռքի տակ ունէր կանոնաւոր զօրք և տեղացիներից կազմած ժամանակաւոր զնւեր: Այս երեք պաշտօնեաները սովորաբար մէկ մէկու թշնամի էին և երբէք համարեա հաշտ-համերաշխ չէին ապրում: Պարսից թագաւորը ելեմտից հաշիւը քննելու համար յաճախ պաշտօնեաներ էր ուղարկում և հաշուի մաքուր լինելուց էր կախում պաշտօնում մնալը:

Կուսակալներն առհասարակ աշխատում էին երկիրը ծաղկած վիճակի մէջ պահել, որպէս զի առանց դժուարութիւնների կարողանային ժողովել երկրից տրուելիք հարկերը, որոնք շատ մեծ էին ժամանակի հետ համեմատած:

Արտաքսերքսես Ա. թագաւորի օրով մինչև Սև ծովի ափերը ապրող բնակչութիւնը վճարում էր 400 տաղանդ հարկ (ըստ պարսից հաշուի մօտ 680,000 ըուբլի): Երկիրը կուլտուրապէս ծաղկում էր, որովհետև կուսակալներն աշխատում էին վերջ տալ աւազակախմբերին, կառավարում էին խաղաղ և որոշ օրէնքներով, բնակիչների մէջ ծագած անհամաձայնութիւնները վերջացնում էին հաշտութեամբ, հաղորդակցութեան ձանապարհներ էին բաց անում և որ գըլխաւորն է, աշխատում էին բարելաւել երկրի տնտեսական դրութիւնը:

Քսենոֆոն յոյն պատմիչը նկարագրել է այդ ժամանակուայ հայոց տունը. նրա ասելով հայերի տները գետնափոր էին և երկու դուռ (մուտք) ունէին՝ մէկը նեղ՝ մարդկանց համար, իսկ միւսը ընտանի կենդանիների: Ձմեռը 15—20 անգամից բաղկացած ընտանիքը տեղաւորւում էր այդ փոքրիկ բնակարաններում անասունների հետ, մինչդեռ ամառը նրանք անց էին կացնում բացօդեայ՝ լեռներում և դաշտերում: Միևնոյն տան մէջ էին պահւում նաև ուտեստի պաշարեղէնները, որ հին հայերը պատրաստում էին շատ մեծ քանակութեամբ և մինչև անգամ արտահանում էին երկրից դուրսը:

Դ Ա Ր Ե Հ Ա.

Հայերի պարսից տիրապետութեան ժամա-

նակ խաղացած դերն էլ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև նրանք ձգտում էին անկախութիւն ձեռք բերելու, որի համար էլ բազմաթիւ պատերազմներ մղեցին պարսից Դարեհ Ա.-ի (521—485 թ.) հետ: Դարեհը ստիպուեց զօրք ուղարկելու հայերի դէմ Դադարշիս զօրավարի հետ և առաջին պատերազմը տեղի ունեցաւ Հայաստանի Զոօլու (յայտնի չէ տեղը, գիտնական պ. Բասմաջեանը կարծում է, որ Սասունը պիտի եղած լինի) տեղում 520 կամ 519 թ.: Հայերն երկրորդ անգամ Տիգրա (նոյն գիտնականի կարծիքով Տիգրանակերտ) տեղում պատերազմ եղաւ, որտեղ հայերից 540 հոգի սպանուեցան, իսկ 520 էլ զերի ընկան: Հայերն երրորդ անգամ ապստամբեցան և Հայաստանի Ունյամա (տեղը յայտնի չէ) բերդի մօտ պատերազմ եղաւ, հայերը մեծ ջարդ կրեցին, բայց երևում է որ պարսիկները չկարողացան զսպել նրանց և Դարեհը Վաւրիսա պարսիկին ուղարկեց նրանց դէմ, բայց հայերը նրան պատերազմի դուրս կանչեցին և այս անգամ Ասորեստանի Իզիդու (տեղը յայտնի չէ) վայրում պատերազմ եղաւ և հայերից 2024 մարդ սպանուեց: Այս էլ չօգնեց և 519 թ. Աւտիյարա (տեղը անյայտ) վայրում, Հայաստանում, պատերազմ եղաւ, որտեղ հայերից 2045 հոգի չարդուեցան, իսկ 559 հոգի էլ զերի ընկան: Այնուհետև Արախա անունով մի հայ Բաբելոնի թա-

գաւոր հռչակուեց, բայց նրան պատերազմի ժամանակ բռնեցին և Բաբելոնում իր զօրավար-գործակիցների հետ խաչեցին, մօտ 515 թ.:

Դարեհին յաջորդեց Քսերքսէս (485—465 թ.), որի օրով Հայոց երկիրը հպատակ ֆնաց նրան, բայց հաւանական է, որ կային առանձին հայ իշխողներ՝ թագաւորներ կամ իշխաններ և նրանք կախումն ունէին պարսիկ պետութիւնից:

ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՔ

Մի շարք թագաւորներից յետոյ Պարսկաստանում թագաւորեց Դարեհ Գ. Կողոմանէ (336—330 թ.), որի օրով Հայաստանի բաղդը վճռուեց: Դարեհի օրով շատ զօրացաւ Ալէքսանդր Մակեդոնացի նշանաւոր թագաւոր-զօրավարը և Փոքր Ասիային տիրելով հասաւ Պարսից սահմանները: 331 թ. հոկտեմբերի 1-ին Արբելա քաղաքի մօտ պատերազմ տեղի ունեցաւ Ալէքսանդր Մակեդոնացու և Դարեհի միջև, Դարեհը յաղթուեց և այդպիսով վերջացաւ Պարսից Աքեմենեան հարստութիւնը, Հայաստանն էլ ընկաւ մակեդոնացոց ձեռքը և երկրի մարդպան կամ կուսակալ նշանակուեց Միհրան անունով մի նշանաւոր պարսիկ իշխան, որ առաջ Սարգէս քաղաքի պետ էր եղել և միացել էր մակեդոնացոց հետ: Երկիրը կառավարւում էր պարսիկներից որոշուած օրէնքներով:

Ալէքսանդր Մակեդոնացու մահից յետոյ 323 թ. նրա նուաճած երկիրները բաժանուեցան նրա

զօրավարների մէջ և Հայաստանը բաժին ընկաւ Սելևկացիներին:

Սելևկը մակեդոնացի իշխան էր և Ալէքսանդր Մակեդոնացու հետ Ասիա գնալով նրա մահից յետոյ առանձին թագաւորութիւն հիմնեց, բայց Տիգրան Բ-ի օրով այդ թագաւորութիւնը կործանեցին:

ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Հայերը չթողին իրենց ըմբոստ բարքը և ինչպէս որ պարսից տիրապետութեան ժամանակ էին ձգտում անկախութիւն ձեռք բերելու, այնպէս էլ Սելևկացոց օրով սկսեցին շարժուել, բայց նրանք այնքան միայն կարողացան անել, որ 317 թ. Փրատապար կամ Հրահատ անունով հայ իշխանը Հայաստանի կուսակալ նշանակուեց: Նա իր երկրում ազատ իշխան էր, ինքնագլուխ կառավարւում էր և մինչև անգամ ինքնակամ մի պատերազմ էլ մղեց Պոնտոսի դէմ:

Նրա յաջորդ Արդուարտէսը Հրահատի ազգականներիցն էր և աւելի պատուապահանջ գրտնուեց քան իր նախորդը՝ 301 թ. Քր. ա. բացարձակապէս ապստամբութեան դրօշը պարզեց, սակայն Սելևկը ճնշեց այդ ապստամբութիւնը: Այնուհետեւ Հայաստանը երկու կուսակալութեան բաժանուեց:

ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Հայոց Արտաւազդ կուսակալի որդի Արտաշէսը 190 թ. Քր. ա. յաջորդեց իր հօրը և Սո-

Ֆենի Չարեն կուսակալի հետ դաշնակցելով ապստամբուեց, որովհետև Սելեկացիք պարտուել

ՉԱՐԻԱՆԻ ԴՐԱՄԵՆ

ու թուլացել էին: Չնայած Արտաշեսին գահազուրկ արին, բայց նա օգտուեց Սելեկացոց խառնակ գրութիւնից և ինքնագլուխ պետութիւն հիմնեց: Այստեղից սկսուեց Հայաստանի առաջին կանոնաւոր հարստութիւնը, որ կոչոււմ է Արտաշիսեան: Այս թագաւորութեան մէջ էին մտնում Երասխի հովիտը, Կովկասի մի մասը, Վանայ լճի աւազանը, Եփրատի վերջին մասերը, իսկ արեւմուտքից սահմանակից էր Փոքր Հայքը: Փոքր Հայքը ինքնավար երկիր էր և Պոնտոսի թագաւորութեան հետ բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանում և այդ էր պատճառը, որ 112 թ. Քր. ա. նա միացաւ Պոնտոսի հետ: Արտաշեսը մեռաւ 169 թ. Քր. ա.:

Արտաշեսին յաջորդեց Արտաւազդ Բ. (159—149), որի օրով պարթևներն սկսել էին արդէն իրենց աշխարհակալական գործը:

Պարթևները աշխարհ եկան մօտ 350 թ.

Քր. ա.: Բակտրիայի սահմաններում ապրող Պարսիա թափառական ցեղի Արշակ և Տիրիդատ իշխանները դէպի արեւմուտք առաջանալով Սելեկացիներից խեցին Ասաաբեն նահանգը և ապա ներս խուժեցին նախնի Պարսկաստանի նահանգները որտեղ և աւերացան: Սելեկ Բ. թագաւորը շատ աշխատեց հեռացնել Արշակին իր երկրից, բայց չկարողացաւ և այդպիսով սկիզբ առաւ Պարսկաստանի պարթևների թագաւորութիւնը, որ վերջացաւ 226 թ. Քր. յետոյ: Այս ցեղից էին Հայոց Արշակունի թագաւորները:

Այստեղից Հայոց պատմութիւնը շատ խառն է և Արտաւազդին յաջորդող թագաւորներից յիշոււմ է միայն Արտաւազդիս, որ թագաւորեց 123—95 թ. Քր. ա. և երկար պատերազմներ մղեց Պոնտոսի Միհրդատ Բ. թագաւորի դէմ:

Նրան յաջորդեց Տիգրան Մեծը (94—56), որի օրով Հայոց երկիրը փառքի գագաթնակէտին հասաւ:

ՆԱԽՆԻ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԸ

Ինչպէս բոլոր ազգերը, այնպէս էլ նախնի հայերը եղել են սկզբում բազմաստուածեան և հեթանոս: Մարդս իր ծնած օրից ընտելացաւ երկու գաղափարի՝ չարի և ըարւոյ և որովհետև երկուսից էլ հաւասար վախենում էր, երկուսին էլ աստուածացրեց:

Մարդկութեան առաջին կրօնը քննադատութիւնն էր, հետեապէս հայերն էլ որպէս մի հին ազգ նոյն էին պաշտում, այդպիսով մարդիկ աստուածացնում էին բնութեան երևելի և աներևոյթ առարկաներն ու գաղափարները՝ կրակ, ջուր, լեռներ, օդ, հողմ, պաշտում էին ծառեր (սօսի, կաղնի, լոշտակ, բարտի և այլն) և կամ թէ կենդանիներին, գաղաններին, նոյն իսկ սողուններին էին աստուածացնում առիւծ, վարազ, օձ և այլն):

Սրանից յետոյ հայերը ընդունեցին Բաղդէացոց կրօնը. Քաղդէացիք աստղագէտ ազգ էին և պաշտում էին երկնային մարմինները՝ երկինք, մթնոլորտ, արեգակ, լուսին, աստղեր, մոլորակ և այլն: Միևնոյն ժամանակ թէ բնապաշտութեան և թէ քաղդէականութեան շրջանում հայոց մէջ բուն էր դրել ոգեպաշտութիւնը, որով նրանք ընդունում էին զանազան չար և բարի ոգիների գոյութիւնը և ակնածելով վերաբերւում դէպի այդ աներևոյթ ու անգոյ ոգիները. այդպիսիք էին՝ Բաջք, որ ապրում էին լեռներում և ժայռերում, Ուրու (երևի հուրի), մեռելոց հոգիները, Աղէգ կամ Յառաղէգ, որոնք ռազմաշներ էին և պատերազմի դաշտում ընկած կտրիճների վերքերը լիզելով՝ բուժում էին: Կային նաև այլ ոգիներ՝ Սպառք, Նհանգք, Յաւերժահարսք և այլն:

Քրիստոսից 6 դար առաջ Զրադաշտ անունով մոգը Պարսից և Մարաց մէջ, ըստ ոմանց

նաև Հայաստանի Պարսկահայք նահանգում, նոր կրօն քարոզեց, գրեց մի օրէնագիրք, որ Աւեստա կոչուեց, որը յետոյ ընդարձակուեց և կոչուեց Զանդ կամ Զէնդ-Աւեստա: Այդ կրօնը շուտով պետական կրօն դարձաւ և կոչուեց Զրադաշտականութիւն կամ Մազդէականութիւն: Այդ կրօնը ընդունում էր, որ Զրուանը ծնաւ Որմիզդ և Արհմն. Որմիզդը որ բնակւում էր արքայութեան մէջ, ստեղծեց երկինք, երկիր, լոյս, մարդկանց և բոլոր բարի հոգիներին. իսկ Արհմն, որ բնակւում էր դժոխքում՝ այն ամենը, ինչ որ չար է: Այս դաւանութեան պաշտօնեաները կոչւում էին մոգ, որոնց գլխաւորն էր մոգպետը, իսկ սրանց գլխաւորն էլ կոչւում էր մոգպետաց մոգպետ: Այս պաշտօնեաները մարդկանց և աստուածների մէջ միջնորդի պաշտօն ունէին, գուշակութիւններ էին անում և ժողովրդից յարգուած էին: Այս կրօնը ընդունում էր նաև տարրապաշտութիւն, բայց մի աստուած էր ճանաչում՝ Որմիզդ:

Քրիստոսից 5 դար առաջ հայերն արդէն ընդունել էին այդ կրօնը, բայց 331 թ. Քր. ա., երբ արդէն յունաց և սելևկեանց ազդեցութիւնը մեծացաւ, նրանց բազմաստուածութեան գաղափարն էլ տեղ գտաւ հայերի մէջ և կամաց-կամաց Զրադաշտականութիւնն ընկաւ, մինչև որ 150 թուից (Քր. ա.) յունամոլ պարթևները այդ կրօնի հետ խառնեցին նաև յունական կուսապաշտութիւնը և կուռքեր կանգնեցին: Այդտեղից

կազմուեց Հայկական աստուածութիւնների կամ
գից անուանացանկը՝ Արամազդ՝ հայր աստուած-
ների, որի մեհեանները գտնուում էին Բարձր
Հայոց Անի ամրոցում, Բագրեանգի Բագաւան
գիւղում, իսկ նրա տօնը տօնուում էր Նաւասարդ
ամսի 1-ին՝ Հայոց Ամանորին: Անահիտ՝ զուար
Արամազդի, մայր ամենայն զգաստութեանց և
ջրերի խնամակալ. մեհեանները գտնուում էին
Երիզայում, Աշտիշատում և Արմաւիրում, յետոյ
Բագարան, իսկ այնտեղից Արտաշատ փոխա-
գրուեց: Տօնը կատարւում էր Նաւասարդի 15-ին:
Միհր՝ աստուած ճշմարտութեան, անաշտու-
թեան, գիտակցութեան, սիրոյ, կրակի և լոյսի,
որ Արամազդի գործակատարն էր և 6000 աշք
ու այգբան էլ ականջ ունէր: Մեհեանը գտնուում
էր Բարձր Հայքի Բագառիճ գիւղում: Տիր՝ աս-
տուած գիտութեան և արուեստի, խօսելու, գրե-
լու, երազներ մեկնելու և Արամազդի զրազիրն
էր. մեհեանը գտնուում էր Արտաշատում: Աստղիկ՝
գեղեցկութեան, մեհեանները գտնուում էին Աշ-
տիշատում, Անձեացոյց Պաղատոյ լեռան վրայ և
Արտամետի մօտ: Վահագն՝ պատերազմի և յաղ-
թութեանց, մեհեանները գտնուում էին Աշտիշա-
տում, Տոսպի Ահեական գիւղում: Տօնը կատար-
ւում էր Սահմի ամսի 7-ին: Նանէ գիցուհի ի-
մաստութեան, մեհեանները գտնուում էին Թիւն
աւանում:

Բացի այս աստուածները Հայերի մէջ

կային նաև զանազան աստուածների կուռքեր,
որ զանազան ժամանակներում բերուած էին
այլեայլ երկիրներից և կամ նրանց պաշտամունքը
օտարների ազդեցութեամբ մեր մէջ բուն էր
գրել. այդպէս էին՝ Բարշամին, Սարանդարամետ,
Սանդարամետ և այլն:

Աստուածների համար կային առանձին տա-
ճարներ, բայց շատ տեղերում պաշտամունքը
կատարւում էր բացօդեայ և կամ անտառներում:
Գլխաւոր մեհեանատեղիներն էին Արմաւիր, Ար-
տաշատ, Բագարան, Աշտիշատ, Բագաւան կամ
Դիցաւան, Անի կամ Կամախ, Երիզա, Բագառիճ,
Թիւն: Աստուածութիւններն ոչնչացան Քրիստո-
նէութեան մօտք գործելուց յետոյ, թէպէտ դեռ
մօտ 5 դար կային գաղտնի հեթանոսներ, բայց
հեթանոսական սովորութիւններն դեռ այսօր էլ
շարունակւում են:

ԹԱԳԱԻՈՐԸ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թագաւորի իշխանութիւնը Հայոց մէջ ան-
սահման էր, ինչպէս այդ ընդունուած օրէնք էր
բոլոր արեւելեան ազգերի մէջ և բոլոր հպատակ-
ները՝ բարձր ու ստորին պաշտօնեաները, քա-
ղաքացիք և գիւղացիք անուանուում էին թագա-
ւորի ծառաներ. թագաւորը նրանց կայքի և
կեանքի տէրն էր, նա էր բարձր դատաւորը,
աւագ քուրմը, զինավարչապետը և նա իբրև ան-
ձնաւորութիւն սրբազան նշանակութիւն ունէր:

ամեն մի հպատակ պատահելիս պարտաւոր էր երկրպագել նրան: Թագաւորները կոչուում էին միայն «արքայ հայոց», բայց Տիգրան երկրորդի օրից սկսած մեր մէջ էլ սովորական դարձաւ արևելեան ազգերի մէջ ընդունուած «արքայից արքայ» կոչումը և նա մինչև անգամ իրեն աստուածների շարքը դասեց և «աստուած» կոչում ստացաւ:

Մեր մէջ թագաւորութիւնը ժառանգական էր:

Թագաւորները միշտ շրջապատուած էին խորհրդականներով, որ կոչուում էր ըստ պարսկական սովորութեան թագաւորի բարեկամների խորհուրդ և երկիրը կառավարւում էր նախարարներով, որոնք բաժանուում էին ցեղերի և ժառանգաբար վարում այդ պաշտօններ: Դրանցից նշանակւում էին որոշ պաշտօնեաներ, ինչպէս են հազարապետ, որ մի տեսակ ներքին գործոց, երկրագործութեան և ելեմտից նախարար էր. սպարապետ, որ զինուորական նախարար էր և միևնոյն ժամանակ գործերի գլխաւոր հրամանատար. մարդպետ, որ արքայի կալուածների՝ բերդերի և գանձերի նախարար էր, քրմապետ, որ քուրմերի կամ հեթանոս հոգեւորականների գլխաւորն էր և մաղխազ, որ կարծում են թէ թագաւորի թիկնապահների գլխաւորն էր: Քրիստոնէական դարերում և մանաւանդ չորրորդ դարում հազարապետութիւնը յանձնուած էր

Գնունի նախարարութեան, սպարապետութիւնը՝ Մամիկոնեաններին, մաղխազութիւնը՝ Խոռխոռուններին, իսկ կաթողիկոսութիւնը, որ քրմութեան էր փոխարինել՝ Սուրենի-Պահլաւ ցեղին: Մարգպետութիւնը համարեա թէ ժառանգական չէր: Բացի այս կայ նաև «Թագադիր ասպետ»-ի պաշտօն, որ Բագրատունի նախարարութեան էր յատկացրած:

Տիգրանի համար պատմութեան մէջ ասուած է, որ չորս թագաւոր էր ծառայեցնում իրեն, բայց գիտնական աշխարհը կարծում է, որ դրանք ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ չորս բզեշխներ *) և կամ թէ թիկնապահ նախարարներ:

Տիգրանի օրով հայոց արքունիքում վիստում էին նաև յոյն փիլիսոփաներ և հրետորներ, որոնցից հասել են մեզ Մետրոդոր և Ամֆիկրատ անունները, որոնք ըստ ոմանց պէտք է կըթած լինեն Արտաւազդին, որովհետև վերջինս ըստ օտար պատմիչների գրել է մի շարք թատերգութիւններ յունարէն լեզուով: Յունական թատրոնը հայոց արքունիքում պատուաւոր տեղ էր գրաւել Տիգրանի և Արտաւազդի օրով և հաւանական է, որ Արտաւազդի ողբերգութիւններն էլ ներկայացրած լինեն:

*) Բզեշխները սահմանակալ կամ սահմանապահ իշխաններն էին:

Տիգրան Բ.

վարտիկ: Գլխին դնում էր կոթ թագ, որ կիսակոնաձև էր և շրջապատուած երկու քղանցք ունեցող ուսամանեակով: քղանցքները ծածկում էին միայն ծոծորակը, ականջները և հասնում մինչև ուսերը:

Մինչև մեզ հասել է և Տիգրանի զգեստի նկարագիւրը. նա հագնում էր ծիրանագոյն բաձկոն, որ կիսով չափ սպիտակ էր, իսկ ներքևի մասը դարձեալ ծիրանագոյն էր, հագնում էր երկար և լայն անդրա-

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՓ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆ

(Գտնուած քարէ քանդակ)

Ըստ հայ պատմիչների Հայկազունեաց հարստութեան անկումից յետոյ հայոց վրայ թագաւորեցին Արշակունիք, որոնք ծագում են Պարթև ազգից:

Պարթևների սկզբնական հայրենիքը գտնւում էր հիւսիս-արևելեան Պարսկաստանում՝

անապատներում. նրանք թափառական և ձիավարժ ազգ էին և թէպէտ իրանական ազգախումբին չէին պատկանում, սակայն լեզուն ու կուլտուրան իւրացրել էին իրանցիներից: Նրանք կամաց-կամաց մտնելով Պարսկաստանի ներքին նահանգները, սկսեցին փոքրիկ նուաճումներ անել և Քրիստոսից մօտ 250 տարի առաջ նուաճեցին ամբողջ երկիրը, հիմնեցին սեփական թագաւորութիւն, զօրացան և Արշակ առաջինը 248 թուին իր գահը զիջաւ իր եղբօր Արշակ Բ-ին (կամ Տիրիդատ Ա-ին), իսկ սա օգտուելով Սելևկիացոց թուրութիւնից, սկսեց աշխարհակալութիւն և նրանցից մի շարք գաւառներ խլեց, հասաւ մինչև Հիւկանիան (այժմեան Խորասանի մեծ մասը): 238 թուին պարթևներին դուրս քշեցին Բանտրիայից, սակայն այս անգամ պարթևները միացան և ետ խլելով գրաւած երկիրները՝ արեւմտեան լեռնային նահանգները և Մէդացոց եկեղատան մայրաքաղաքը, մտան նաև Հայաստան, դուրս վանեցին յոյներին, ըստ ուսանց ոչնչացրին մանր թագաւորութիւնները, որոնց գլխաւորը գտնուում էր Երասխ գետի հովտում և իրանց հարստութիւնը հաստատեցին, որով ըսկըսուեց Արշակունեաց հարստութիւնը և հայոց մէջ վերակենդանացաւ սեփական քաղաքական կեանքը: Այս շրջանը պատմութեան մէջ ամենաաչքի ընկնող շրջան է:

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՕՐԷՆՍԴԻՐ, 149 թ. Գ. ա.

Երբ պարթևները մտան Հայաստան, հայերը ոչ մի ընդդիմադրութիւն ցոյց չը տուին, որովհետև կրօնով ու լեզուով նրանցից շատ էլ չէին տարբերուում: Իսկ Արշակ Մեծը (հայ պատմիչները նրան այդպէս են անուանում) Սելև-

կեան իշխանութեան առաջն առնելու համար դուրս քշեց Հայաստանից Արտաշէսի որդի Արտաւազդին և թագաւորեցրեց իր եղբօր Վաղարշակին, տալով նրան Մեծ Հայքի 15 նահանգները, Ատրպատականի մի մասը, Հայոց Միջագետքը և մայրաքաղաք էլ որոշեց Մծբին քաղաքը՝ հրամայելով ընդարձակել իր սահմանները, պատուիրելով նրան թէ ինչքան քո միտքն ու քաջութիւնը թոյլ տան տիրի, որովհետև քաջերի սահմանը իրանց զէնքն է, «սահմանք քաջաց զէնն իւրեանց, որքան հատանէ, այնքան ունի»:

Վաղարշակը թագաւորելով, իր իշխանութիւնն ամրապնդելու և սահմաններն ընդարձակելու համար հայերից և Ատրպատականից զօրք հաւաքեց, իրեն շրջապատեց տեղացի իշխաններով և գնաց Արմաւիր, որտեղ զօրքը կարգի բերելով դիմեց դէպի Փոքր Հայքը:

Երբ լսեցին խաղտիք, Լազկիացիք, Պոնտացիք, Կապադովկիացիք, Փոխկիացիք, որ Վաղարշակն ուզում է իրենց երկիրներն ասպատակի մատնել, համաձայն սելեկացիների հետ կընքած դաշինքի միաբանութեան նրա դէմ և թագազուրկ Մորփիւղիկէսի առաջնորդութեամբ զինուեցան: Երկու բանակները հանդիպեցին միմեանց մի բարձրագագաթ բլրի մօտ և հայերը յարձակուեցան դաշնակիցների բանակի վրայ: Մորփիւղիկէսը մեծ կոտորած անելով իր ընտիր

քաջերով դիմեց դէպի այն կողմը, որտեղ Վաղարշակն էր, սակայն Սասունցի քաջերը մէջ ընկան, արգելեցին նրա նիզակի հարուածը և Մորփիւղիկէսին ձիաթաւալ անելով սպանեցին, զօրքն էլ կոտորեցին ու ցրուեցին: Վաղարշակը նուաճեց նրանց և իրեն հարկատու դարձրեց, իսկ յետոյ վերադարձաւ Տայոց աշխարհ, որտեղ որսի անտառներ տնկեց, բնակարաններ շինեց և իրեն համար ամառանոց դարձրեց, տեղական բնակիչներին զգաստացրեց աւագակութիւնից և ինքը վերադարձաւ Մծբին քաղաք:

Այդ ժամանակներում Վաղարշակի մօտ եկան երկու հնդիկ իշխաններ Դեմիտր և Գիսանէ, որոնց բնակութեան տեղ տուեց հայոց թագաւորը Տարօն գաւառում, որտեղ նրանք իրենց չաստուածների կուռքերը կանգնեցին: 15 տարի յետոյ Վաղարշակը ինչ որ յանցանքի համար նրանց սպանել տուեց, իսկ նրանց որդիքը նըրանց անունով արձաններ կանգնեցին և երկար ժամանակ պաշտեցին:

Վաղարշակը ցանկացաւ իմանալ թէ նախ քան իրենց տիրապետութիւնը ովքեր են թագաւորել և իշխել Հայաստանում, որտեղից են առաջացել եղած նախարարութիւնները, որպիսի ծագում ունեն, բայց հայոց երկրում ոչինչ չգտաւ, բացի մի շարք երգերից, որոնց մէջ նախնեաց քաջութիւններն էին երգում, ուստի որոշեց հին քաղաքական մատեաններում որոնել

այդ բոլորը և գտաւ մի ասորի յունարէն և քաղ-
դիերէն գիտեցող Մարիբաս*) Կատինա (կամ
Մարաբաս) անունով, որին նամակով և ընծա-
ներով իր եղբօր Արշակի մօտ ուղարկեց, խըն-
դրելով, որ թոյլ տայ բանալ իր դիւանը, որ-
պէսզի նա որոնէ այնտեղ իրեն ցանկացածը:
Արշակը գովեց իր եղբօր ցանկութիւնը և հրա-
մայեց բանալ Նինուէի բոլոր դիւանները: Դի-
ւաններում նա գտաւ յունարէն լեզուով մի
գիրք, որի վրայ գրած էր. «Այս մատեանը Ա-
լէքսանդրի հրամանով քաղդիացոց լեզուից
թարգմանուած է յունարէն և իր մէջ պարու-
նակում է հին ազգերի և նախնեաց պատմու-
թիւնը»: Սոյն գրքի մէջ նա գտաւ Հայկից մին-
չև Ալէքսանդր եղած պատմութիւնը և բերեց
Վաղարշակին: Վաղարշակն ուրախացաւ ու հրա-
մայեց գիրքը պահել գանձարանում, իսկ մի մա-
սը արձանների վրայ դրոշմել տուեց: Այնուհետև
Մարիբասն ինքը լրացրեց պատմութիւնը և զը-
րեց նաև Վաղարշակի ու յաջորդների մասին
մինչև Արտաշէս առաջինը:

Վաղարշակը տեղեկանալով թէ որպիսի ան-
ցեալ ունեցող ազգի հետ գործ ունի, նոր կար-
գեր մտցրեց ինչպէս երկրում, այնպէս էլ մաս-

նաւորապէս իր արքունիքում. որոշեց խորհրդի,
դատաւարութեան, ելեմտի, խրախճանի ժամա-
նակները. երկու մարդ էլ նշանակեց, որոնցից
մէկը պարտաւոր էր յիշեցնել արդարութեան և
բարութեան մասին, երբ թագաւորը մէկին
պատժում էր անիրաւացի կերպով, իսկ միւսն
ընդհակառակը՝ երբ թագաւորը պատժի արժա-
նի մարդուն արդարացնէր:

Թագաւորը օգտուեց այն պատմութիւնից,
որ բերել էր տուել հին գրադարաններից և հա-
մաձայն իրենց ծագման նախարարութիւններին
պաշտօններ տուեց, Շամբաթի ցեղից Բագարատ
իշխանին Արշակունի թագաւորների թագադիր
ասպետ և զօրքերի հրամանատար նշանակեց,
թոյլ տուեց գլխին եռաշար մարգարտազարդ
վարասակալ կապել իր արքունիքում եղած ժամա-
նակ: Գնթունիներին թագաւորի հանդերձապե-
տութեան պաշտօնը տուեց, Խոռխոռունիներին
թիկնապահութեան պաշտօնը յանձնեց, Վարա-
ժնունիներին՝ որսերի վերակացութիւնը, նշա-
նակեց համբարապետ, Աբեղեաններին սպաս-
ների և գահոյից վերահսկիչ, Ադրամելիքի ցե-
ղին տուեց արծուէկրի պաշտօնը, որից նրանք
Արծրունի կոչուեցան և ժառանգեցին Վասպու-
րական նահանգը. բազէակրի պաշտօնն էլ յանձ-
նեց Հաւնունի նախարարութեան. Գին իշխանին
տակառապետութիւն տուեց, որից ծագեցին Գը-
նունիք, որոնց համար պատմիչն ասում է, որ

*) Ոմանք թարգմանում են այդ անունը ասելով,
որ Կատինա քաղաք է, Իբաս անուն: Բայց և կան
կարծողներ, որ դա նշանակում է «Տէր Աբաս ուշիմ»:

Թէ անունն էր պատշաճ պաշտօնին և թէ ազգը կարելի է բացատրել «գինի ունի» բառերով. զենարանի և սպանդանոցի վերակացուները կոչուեցան Սպանդուներք. առանձին զործակալներ նշանակեց նաև ձիւնակիրները և ամարանոցների պահապանների վրայ, որոնք կոչուեցան Ձիւնականք. ներքինիների վրայ ներքնապետ նշանակեց, որ մարդսլետ կոչուեց, որոնց տուեց Ճուաշի ու Նախիշեանի գաւառները. Աթգահակից ցեղից մէկին էլ թագաւորի երկրորդութեան պատիւը տուեց. այս ցեղը կոչուեց Մուրացան: Դրանից յետոյ քաղաքներում նշանակեց իշխաններ, իրաւարարներ, դատաւորներ, նօտարներ և այլ պաշտօնեաներ: Սահմաններում մարդպան նախարարներ՝ արևելեան կողմից նշանակեց Սիսակեան և Կադմեան ցեղին, հիւսիսում նշանակեց Սիսական ցեղին, Տաշրաց և Աշոցի սահմաններում Գուգարացոց ցեղից բզեշխ կարգեց մի իշխանի: Բասենի հովիտը Մանաւազեան նախարարութեան տուեց, արևմտեան սահմանները դժնահայեաց ու անգեղ Տորքին յանձնեց. այդ Տորքից ծագեց Անգեղատուն նախարարութիւնը: Պէտք է նկատել, որ նա համարեալ բոլոր նախարարութիւններին պաշտօններ տուեց և մինչև անգամ ամենափոքր բաներն էլ չմոռացաւ. Սլկունի ցեղին յանձնեց Տարօնի լեռները և հրամայեց ղօշեր որսալ և նոյնպիսի պաշտօն տուեց նաև Միանդակ անունով մէկին,

որից ծագեցին Մանդակունիք: Շարաշան անունով մէկին էլ Ասորեստանի սահմանների պահպանութիւնը յանձնեց, իսկ պարթևազն Ուռ իշխանին էլ Միջագետքը. Ուռն այնպեղ մի քաղաք հիմեց, որ կոչուեց Ուռհայ: Նախարարութիւնները ունէին ընդարձակ երկիրներ, հինգից-տասն հազար զօրքով, հարկ էին վերցնում և ժառանգաբար կառավարում: Ըստ ոմանց դրանց թիւն եղել է հարիւր և քսանից աւելի: Նրանց հանդերձների մասին հետևեալ տեղեկութիւններ են հասել մեզ՝ Լօղիկ կամ Բղամիդ, որ բրդից էր շինւում, բայց բուրդը սովորական տեսակի չէր, այլ ստացւում էր ինչ որ ծովային կենդանուց. ծիրանի հանդերձը ոսկեթելով էր զարդարուած կապելու տեղում. Լօղիկի ծայրին ոսկի շինգղ էր լինում և կամ թէ ակնագարդ վարսակալ, որոնցից երեք յաւինթ էր կախուած ոսկէ շղթաներով, պարեգօտը մետաքսից և ոսկեղէն պալարազարդ, իսկ կօշիկը կարմիր նոնագոյն մինչև ծունկները: Նախարարութիւններն այն աստիճան ազատ էին զգում իրանց, որ յաճախ առանց զիտութեան թագաւորի պատերազմներ էին մղում հարևան ազգերի դէմ և եղել են դէպքեր, երբ պատմութիւնը նրանց թագաւոր կոչում է տուել: Վաղարշակը Վահնունիներին վերահաստատեց քրմական պաշտօնի մէջ և Արմաւիր քաղաքում մեհեաններ շինեց, արեգակի անդրին ու

նախնիքների արձանները դրեց, որոնց զոհ մատուցանելիս Բագարատ իշխանը չը կամեցաւ պաշտել, ուստի և Թագաւորը համոզեց նրան, բայց չը կարողացաւ ստիպել, որովհետեւ շատ էր սիրում նրան:

Իր որդիներին էլ չմոռացաւ Թագաւորը և արքունիքից ամենքին ռոճիկ նշանակելով ուղարկեց Հաշտենից գաւառում բնակուելու. իսկ անդրանիկ որդի Արշակին իր մօտ պահեց իբրեւ գահաժառանգ: Յետագայ ժամանակներում այս բանը օրէնք դառաւ:

ԱՐՇԱԿ Ա. 128—112 թ. Ք. ա.

Քսան երկու տարի Թագաւորեց Վաղարշակը և մեռնելով Մծբինում, նրան յաջորդեց իր Արշակ որդին, որ առաջին կոչուեց: Սա իր հօր առաքինութիւնների հետևող դուրս եկաւ և պաւկասը լրացրեց, նուաճեց ապստամբ պոնտացիներին, ի նշան իր յաղթութեան Սև ծովի ափին քարէ արձան կանգնեց, որի մէջ իր նիզակն էր մեխուած: Պոնտացիք երկար ժամանակ պաշտեցին սոյն արձանը, բայց Արտաշէսի օրով ծագած պատերազմի ժամանակ ծովը նետեցին:

Արշակը շատ կռասէր մարդ էր և երբ նրկատեց, որ Բագարատի որդիքը չէին ուզում պաշտել կուռքերին, հրամայեց թողնել հրէական կրօնը, բայց որովհետեւ նրանք չուզեցին կատարել, նրանցից երկսին սրով սպանել տուեց: Միւսնոյն ժամանակներում Բուլգարաց (Վօլգար ցե-

ղերը, որոնք բնակւում էին Վօլգա գետի ափերում և մեր երկրի հիւսիսային լեռնական ցեղերի հարևաններն էին) մէջ խռովութիւն ծագեց և նոցանից շատերը Հայաստան փախան. Թագաւորը նրանց սիրով ընդունեց և Բասենում բնակութեան տեղ տուեց ու այնուհետեւ Բասենի մի մասը այդ փախստականների մի մասի գլխաւորի անունով, որ Վունդ էր կոչւում, անուանուեցաւ Վանանդ:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ս. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ 113—95 թ. Ք. ա.

Արշակին յաջորդեց քաջ և պատերազմասէր Արտաշէս որդին, որ փոքրուց իր պապ Վաղարշակի սիրելին էր և փայլուն ապագայ էր խոստանում: Նա այնքան քաջ գտնուեց, որ Պարսկաստանում Թագաւորող պարթև Արշական Թագաւորից խեց առաջնութեան պատիւը և պարսիկներին հպատակեցնելով իր համար արքունիք շինեց և մինչև անգամ դրամ կտրել տուեց:

Իր Տիգրան անուն որդու դաստիարակութիւնը նա յանձնեց Վարաժ իշխանին և նախարարութեան պատիւ տուեց նրան, որով առաջ եկան Վարաժնունիք: Իր Արտաշամա աղջկան էլ կնութեան տուեց Վրաց Միհրդատ բզեշխին և Պոնտոսի ու Հիւսիսային սահմանների կողմնակալ նշանակեց:

Հօրացաւ այս Թագաւորը և փառքի ծայրին հասաւ, անհամար զօրք ժողովեց, այնպէս որ

նրանց հաշուել չէր կարելի, այլ առանձին չափերով էին որոշում. նրանց արձակած նետերից կէսօրին արեգակն էր խաւարում, իսկ ամեն մի զինուորի նետած մի-մի քարերից լեռներ էին գոյանում:

Այսպէս անթիւ զօրքով Արտաշէսը դիմեց

Արտաշէս Ա. Աշխարհակալ.

Միհրդատ

դէպի արևմուտք, նւաճեց ամբողջ Փոքր Ասիան, հասաւ Հելեսպոնտոս, տիրեց Թրակիային, Ելլադային և բազմաթիւ անուանի քաղաքներ քանդեց՝ հողին հաւասարացրեց:

Յաջողութիւնը նրան աւելի ևս թիւ տուեց և նա նորից արշաւեց դէպի արևմուտք, սակայն այս անգամ զօրքի մէջ խռովութիւն ընկաւ և սկսեցին միմեանց կոտորել: Արտաշէսը կամեցաւ փախչելով ազատուել, բայց դեռ ևս Հայաստան չը հասած սպանուեց իր զինուորների ձեռքով:

Մեռնելու ժամանակ նա յիշեց իր անցեալ փառքը և «աւանդ փառացս անցաւորի» խօսքերը բերանին մեռաւ: Նրա մահից յետոյ մնացին իրեն որդի՝ Տիգրան և Արշամ, որոնք Արշակունի

Թագուհուց էին ծնուած և Գոռ անունով մի որդի ևս այլ կնոջից:

Երբ Արտաշէսը Ասիայումն էր, այնտեղ պղնձաձոյլ և ոսկեզօծ կուռքեր գտաւ և հայոց աշխարհը ուղարկեց. դրանք էին Արտեմիդէ, Հերակլ և Ապոլոն չաստուածների արձանները, որոնցից Հերակլի արձանը տարան Տարօն գաւառի Աշտիշատ դիւղը և Վահագնի տեղ պաշտեցին: Բացի այս նա ուրիշ կուռքեր էր ղրկեց Հայք, որոնց տեղաւորեցին Անի ամրոցում:

ՏԻԳՐԱՆ Բ. 95—56 Գ. ա.

Արտաշէսին յաջորդեց Տիգրան որդին, որ անմիջապէս կարգի բերեց զօրքը, երկրում խաղաղութիւն հաստատեց և իր քեռայր Մինդատին էլ կանչեց ու իր երկրորդի պատիւը տուեց: Ո՛չ միայն հայ, այլ օտար պատմիչներն էլ պատմում են, որ նա փառքի այնպիսի մեծութեան հասաւ, որ բազմաթիւ զերի Թագաւորներ ունէր իբրեւ ծառաներ, իսկ չորսին իրենց պատմութեաններով երիվարների կողքերից էր տանում, որպէս զի ցոյց տայ իր հզօր լինելը:

Երկիրը խաղաղացնելուց յետոյ նա նորանոր մեհեաններ շինեց Երիզայում, Թիլն աւանում, Բագառիշում, որոշեց զոհի տօնը և ինքը զոհելով հրամայեց բոլոր նախարարներին պաշ-

տել չաստուածներին: Բագրատունիք այս անգամ էլ չուզեցան հնազանդուել, և նոցանից Ասուդ իշխանն անարգեց կոոց պատկերները, որի վրայ Թագաւորը բարկանալով հրամայեց կտրել նորա լեզուն, որից վախեցած միւս Բագրատունիք ստիպուեցան հնազանդուել Թագաւորին:

Տիգրան Բ.

Թագաւորի քեռայր Միհրդատը զօրանալով, իր երկիրն ընդարձակեց մինչև Սև ծովի ափը և իր ութնամեայ որդուն Գորդիոսի խնամակալութեամբ թագաւոր հռչակեց:

Տիգրանն իր թագաւորութեան առաջին տարիները խաղաղութեամբ անցրեց և Հայաստանն էլ իր սահմանները հասցրեց մինչև Հռոմայեցոց հպատակ երկիրները, իր մէջ առնելով Կիլիկիան և Ասորիքը, բայց Միհրդատը, որ արդէն Պոնտոսի թագաւոր էր, հետզհետէ գրաւելով Պաֆլագոնիան, Գաղատիան, Բիւթանիան և մինչև անգամ Հռոմէական կղզիների մի մասը, հռոմայեցիներին գրգռեց և պատերազմ ծագեց, ու երիտասարդ Կոռնելիոս Սուլլա զօրավարը մեծ զօրքով եկաւ պոնտացոց թագաւոր Միհրդատի դէմ, ստիպեց նրան հրաժարուել նուաճած երկիրներից ու դաշն կապել:

Միհրդատը յոյսը չը կտրեց և սկսեց գաղտնի կերպով պատերազմի պատրաստուել: 73 թ. Միհրդատն օգտուելով հռոմայեցոց Իսպանիայի հետ մղած պատերազմից առաջ գնաց և խլած երկիրները նորից գրաւեց: Այս անգամ Տիգրանը չուզեց օգնել նրան, բայց նա, ըստ պատմիչների, սխալուեց:

Միհրդատի դէմ ուղարկուեցան Լուկուլլոս և Կոստա, որոնցից վերջինին Միհրդատը ջարդեց և մինչև անգամ 60 ռազմանաւ խլեց և Կիզիկոն քաղաքը պաշարեց, բայց Լուկուլլոսը

եկաւ, դուրս քշեց պոնտացիներին և Միհրդատը Մեծ Հայքը փախաւ: Այսպիսով ամբողջ Պոնտոսը և Փոքր Հայքը հռոմայեցոց հպատակ դարձան 72 թուին Ք. ա.:

Տիգրանը լսելով այս, հրամայեց Միհրդատին թագաւորավայել պահել, բայց թոյլ չտուեց գալ իր արքունիքը, որովհետև, ինչպէս երևում է, չէր ուզում հռոմայեցոց հետ ընդհարուել:

Բայց Լուկուլլոսն այլ կերպ էր նայում այս կարևոր հարցին և յարմար առիթ գտաւ հայոց թագաւորի հետ ընդհարուելու, որովհետև հայերը միշտ սպառնական էին նրանց համար իբրև հետզհետէ հզօրացողներ: Լուկուլլոսը ոչ մի յանձնարարութիւն չուէր հռոմէական ծերակոյտից այդ պատերազմի մասին, ուստի իր կողմից զեսպանի միջոցով պահանջեց Տիգրանից իրեն յանձնել Միհրդատին: Դեսպանը մոլորուեց ճանապարհին և Անտիոքում կանգ առաւ, որտեղ իմացաւ որ Տիգրանը գտնուում է Փիւնիկէում, որտեղ նա պաշարել էր Սելևկացոց վերջին քաղաղ Պտղոմայիսը, որը ստիպուած եղաւ անձնատուր լինել հայոց թագաւորին և ասորոց թագոհին էլ գերի ընկաւ: Տիգրանն այդ ժամանակ մի շարք թագաւորութիւններ և իշխանութիւններ էր իրեն հպատակացրել: Իսկ Հռոմայեցոց պեսպան Կլաւդիոսը ի չար գործ դնելով հայոց թագաւորի հիւրասիրութիւնը, գաղտնի Տիգրանի դէմ զինեց նուաճուած թագաւորնե-

րին, որոնցից Կորդիբի իշխան և կամ Թագաւոր
Ջարբիէնը մինչև անգամ հռոմայեցոց կողմն ան-
ցաւ:

Տիգրանը կարգաւոր զօրավարի
համակը, Կլաւդիոսին բացէ ի բաց մերժեց
Միհրդատին նրանց ձեռքը մատնելը և յայտնեց,
որ պատրաստ է պատերազմելու, իսկ դաւաճան
Ջարբիէնին իր ամբողջ ցեղով սրի անցկացրեց:
Շուտով արքունիք հրաւիրուեցաւ և Միհրդատը,
որի հետ միասին Տիգրանը սկսեց պատերազմի
պատրաստութիւններ տեսնել: Որոշուեց, որ
Միհրդատը 10,000 հեծելազօրով գնա իր եր-
կիրները ետ խլելու, իսկ հայոց զօրավարներն
ուղարկուեցան հռոմէական Կիլիկիա և Լիկաո-
նիա, որպէս զի Եփեսոս քաղաքի մօտ պատե-
րազմ տան: Լուկուլլոսն էլ իր կողմից առաջ
գնաց, իրեն գաշակից գտաւ Կապադովկիայի
Արիօբարդան Թագաւորին, որի պատրաստած
հաւերով անցաւ Եփրատ գետը Մելիտինէ քա-
ղաքի մօտ և անսպասելի կերպով գրաւեց Թո-
միս բերդը, մտաւ հայկական Սօփէն նահանգը,
որովհետև ոչ մի տեղ նրա դէմ դուրս եկող չե-
ղաւ: Այստեղից Լուկուլլոսը Տաւրոսի կրճով ան-
ցաւ դէպի Տիգրիս գետը և բռնեց Մծբինից
Տիգրանակերտ տանող ճանապարհը, որպէս զի
հայերին հէնց իրենց մայրաքաղաքում ջարդէ:
Տիգրանին յանկարծ յայտնեցին նրա մերձ լինե-
լու մասին և մինչև անգամ համբաւաբերին կա-

խել տուեց Թագաւորը, որովհետև նա համո-
զուած էր, որ հռոմայեցիք Եփեսոսի մօտ են
գտնուում:

Թագաւորը յանկարծակիի գալով ստիպուեց
Թողնել իր մայրաքաղաքը և դէպի հիւսիս քա-
շուեց, բայց որովհետև զօրքը երկրից հեռու էր,
Միտրոբուզան կամ Մենրուժան զօրավարին երեք
հազար հեծելազօրով հռոմայեցոց դէմ զրկեց, ո-
րոնք յաղթուեցան, զօրավարը սպանուեց: Տիգրանն
այս անյաջողութեան վրէժը Ասորոց Սելենա Թա-
գուհուց լուծեց և նրան գլխատել տուեց 68 թ.:

Այնքան շտապ կերպով հեռացաւ Տիգրանն
իր մայրաքաղաքից, որ իր գանձերն ու կանանց
քաղաքում Թողեց, իսկ հռոմայեցիք պաշարեցին
մայրաքաղաքը, որի բերդապետ Մանէճ իշխանը
խիստ ընդդիմադրութիւն ցոյց տուեց, այրեց
հռոմայեցոց պաշարման մեծ գործիքները, որ-
պէսզի իր Թագաւորին հնարաւորութիւն տայ
հարեան ազգերից ու հայերից զօրք հաւաքելու,
դիմադրելու: Միհրդատը խորհուրդ տուեց Տիգ-
րանին խոյս տալ պատերազմելու, այլ հեծելա-
զօրով կարելի հռոմայեցոց ճանապարհները քա-
ղաքից սովի մատնել նրանց: Թէպէտ Տիգրանն
այս խորհուրդին հետևեց, բայց երբ նրա զրկած
քաջերի հեծելազօրը ճեղքեց Լուկուլլոսի բանա-
կը և ազատեց մայրաքաղաքից գանձերն ու իր
ընտանիքը, ետ դարձաւ և հայ իշխանների խոր-
հրդով ընդհարում ունեցաւ հռոմայեցոց հետ, ո-

ըովհետեւ նրան համոզել էին, որ Միհրդատը արքայից արքային նախանձալից չար խորհուրդ է տուել. այդ ժամանակ հայոց զօրքը 80 հազար էր, իսկ հռոմայեցոցը 25 հազար: Լուկուլլոսը կասկածելով, որ հայոց զօրքը հետզհետեւ ստուարանալու է, վճռեց պատերազմել և դիտմամբ նահանջեց, բայց յանկարծ ետ դարձաւ, անցաւ երկու զօրքերին բաժանող գետով և բանակեց հայոց զօրքի դէմ առ դէմ: Տիգրանն աջ թեւը յանձնելով իր փեսայ և Ատրպատականի (Ատրոպատենի) թագաւորին, ինքը կենդրոնի գլուխն անցաւ: Լուկուլլոսը յանկարծ յարձակուելով, հայերին հնարաւորութիւն չտուեց պատերազմելու և զօրքը ցրուեց, իսկ Հռոմ ուղարկած զեկուցագրի մէջ էլ յայտնեց, որ սպանուած է հարիւր հազար հայ և միայն մի հռոմայեցի*):

Այդ միևնոյն ժամանակներում Տիգրանակերտի բնակիչները, որոնք մեծ մասամբ եկազներից էին, դաւաճանեցին Մանէճին և քաղաքը մատնեցին հռոմայեցիներին այն պայմանով, որ իրանք ազատ մնան բռնութիւններից, բայց զօրքը յարձակուեց, թալանեց բոլորին և քաղաքում եղած անչափ հարստութիւնը կողոպ-

*) Պէտք է նկատել, որ Տիգրան բ-ի պատմութիւնը ըստ օտար պատմիչների խեղաթիւրուած է դիտաւորեալ կերպով և այն չէ, ինչ որ եղել է:

տեց: Պատմիչներն ասում են, որ այդ ժամանակ քաղաքում աւելի քան 15 միլիոն դրամ կար, որ թալանուեց:

Այս անյաջողութիւնը վախեցրեց հարևան թագաւորներին, որոնք անմիջապէս իրենց հպատակութիւնը յայտնեցին հռոմայեցիներին մերժելով հայոց թագաւորի առաջնութիւնը, որ վաղուց արդէն ընդունել էին: Լուկուլլոսը շուտով վերականգնեց և Սելևկիացոց թագաւորութիւնը:

Տիգրանակերտի ճակատամարտից յետոյ Լուկուլլոսի դրութիւնը շատ աննախանձելի դարձաւ, որովհետեւ Տիգրանը Միհրդատի հետ համարեա ամբողջ Հայաստանը շրջեց և զօրք հաւաքեց, հայոց զօրքի մէջ կային նաև Իբերացիք, Մեդացիք և այլ հարևան ազգեր, որովհետեւ սոյն պատերազմը ճանաչուած էր սրբազան, որ ուղղուած էր բոլոր արևելեան թագաւորութիւնների դէմ: 67 թ. ամառը Լուկուլլոսը Պոնտոսից բերել տուած զօրքով առաջ շարժուեց Տիգրանակերտից դէպի Մեծ Հայք, անցաւ Բաղէշի կիրճը՝ Վանայ լճի արևմտեան ափերով. Տիգրանն սկսեց նահանջել, որպէսզի թշնամուն երկրի խորքը տանէ և անձամբ հեծելազօրի գլուխն անցած մասնակի յարձակումներ էր գործում, որպէսզի ուտեստը խլէ, իսկ Միհրդատը հետեւակ մեծ զօրքով հեռուից հետևում էր հռոմայեցիներին: Հռոմայեցիք մեծ ընդդիմադրութեան պատահեցին Եփրատն անցնելիս, բայց և անպէս

անցան: Վրայ հասաւ աշունը, սկսուեցան ցրտեր, հռոմայեցոց զօրքի մէջ հիւանդութիւններ սկսուեցան, դժուարացաւ ոչ միայն ուտեստի հայթհայթումը, այլ և կենդանիների համար կեր չկար և զօրքը սպառնաց ապստամբուել, եթէ ետ չը դառնան: Զօրավարը ստիպուեց կատարել զօրքի պահանջը և գնալով Միջագետք, որտեղ դեռ ևս ամառ էր, պաշարեց Մծբին քաղաքը, որտեղ ամրացած էր Տիգրանի եղբայրը՝ Գուրասը կամ Գուրը, երկար ղեմագրութիւնից յետոյ հռոմայիցիք վերցրին Մծբինը և այնտեղ ձմեռեցին:

Տիգրանը տեսնելով այս և անկարող լինելով օգնել իր եղբորը, յարձակուեց նրանց միւս զօրաբաժինների վրայ, ջարդեց և դուրս քշեց երկրից, իսկ Միհրդատը մտաւ Պոնտոս, ոտի կանգնեցրեց տեղացիներին և երկրում ձեռքն ընկած հռոմայեցիներին սրի անցկացրեց, իսկ մօտ տասը հազար հռոմայեցի էլ կոտորեց Զիէլի մօտ կաւածածկ հովտում. Լուկուլլոսը, որ զօրքի մի մասով գնացել էր օգնելու նրանց, յանկարծ լսեց, որ իր Միջագետքում թողած զօրքը ապստամբուել է, ուստի ստիպուած եղաւ նրանց դուրս բերել այնտեղից:

Հռոմը տեսնելով, որ Լուկուլլոսը մի շարք ռազմական սխալներ գործեց, նրա դէմ ելաւ և նրան ետ կանչելով Գլաբրիոն կոնսուլին ղրկեց հայոց դէմ:

Այդ ժամանակամիջոցում Տիգրանն ընկաւ

հռոմայեցոց ետևից և նորից տիրեց Կապադովկիային, որի թագաւոր Արիոբարզանը մնալով անօգնական ստիպուեց փախչելու: Վերահասանյաջողութիւնները Հռոմին ստիպեցին Պոմպէոս զօրավարին ղրկել թէ հայերի դէմ և թէ այդ ժամանակ երևեցած և հռոմէական նահանգներին մեծ հոգսեր պատճառող ծովահէնների դէմ 65 թ.:

Տիգրանը գործ ունէր երկու թշնամու դէմ՝ հռոմայեցոց և իր որդոց, որոնք ապստամբուել էին հօր դէմ և մինչև անգամ նրանցից մէկը իրեն թագաւոր հրատարակեց Արտաշատում: Թագաւորը շտապեց դէպի իր մայրաքաղաքը, նրանցից մէկին գլխատեց, իսկ մնացածներին համոզեց չը խանգարել իրեն:

Պոմպէոսն այդ ժամանակ պատրաստուած էր պոնտացոց և հայոց թագաւորների դէմ և որպէսզի յաջողութեամբ գլուխ բերէ իր կործանարար ծրագիրը իր կողմ քաշեց պարթևների Փրատտ կամ Հրահատ թագաւորին, որին խոստացաւ Միջագետքը, որի համար կուռում էր Տիգրանը: Պոմպէոսը ղիմեց ուղղակի պոնտացոց դէմ, յաղթեց Միհրդատին, որը ստիպուած եղաւ փախչել իր երկրից և Կողքիսով Սև Ծովի ափերում ապաւինուել, որովհետև Տիգրանը մերժեց ընդունել նրան, կասկածելով, որ նա ապստամբ թագաւորազն Փոքր Տիգրանի հետ զաղտնի յարաբերութեան մէջ է:

Զախորդութիւնները իրար էին յաջորդում, որովհետեւ պարթևների թագաւորը օգտուելով առիթից յանկարծ մեծ զօրքով Հայաստան մտաւ, որպէսզի իր փեսայ Տիգրան Փոքրին թագաւորացնէ հայոց վրայ, մինչդեռ Տիգրան Մեծը իր դաւաճան որդի Փոքր Տիգրանի գլուխը 100 տաղանդ (մօտ 150 հազար բոլբի) էր գնահատել: Խիստ ընդդիմադրութիւն ցոյց տուեց հայոց մայրաքաղաք Արտաշատը, բայց հայոց թագաւորը ստիպուած եղաւ լեռներում ապաստան գտնելու: Փրաատը չը կարողանալով վերցնել Արտաշատը, յուսակտուր ետ դարձաւ և զօրքի հրամանատարութիւնը յանձնելով Փոքր Տիգրանին, ինքը գնաց իր երկիրը: Այս լսելով Տիգրանը, իջաւ լեռներից, ջարդեց իր ապստամբ որդուն, որը ստիպուած եղաւ փախչելու Միհրդատի մօտ, բայց լսելով, որ նա էլ յաղթուել է հռոմայեցիներին, ուղղակի դիմեց Պոմպէոսի մօտ, որպէսզի նրա օգնութեամբ գահազուրկ անէ հօրը և ինքը թագաւորէ: Այդ միևնոյն ժամանակ Տիգրան Մեծը դիմել էր Պոմպէոսին հաշտութիւն կնքելու, բայց որդին խանգարեց և հռոմայեցոց զօրքն առանց ընդդիմադրութեան եկաւ և բանակեց Արտաշատի մօտերքում: Հայոց թագաւորը տեսնելով իր որդու ստորութիւնները, անձամբ գնաց Պոմպէոսի մօտ, որը նրան մեծ պատուով ընդունեց և հաշտութիւն կնքեց 65 թ. Ք. ա., միայն դաշինքով Տիգրան

Մեծին ֆուլում էր միայն Հայաստանը և պարտաւորուում էր հռոմայեցիներին վճարել 6 հազար տաղանդ (մօտ 9 միլիոն բոլբի):

Ապստամբ որդին, որին յանձնուած էր Սոֆենի թագաւորութիւնը, ոչ միայն զայրացաւ հաշտութեան այս ելքի վրայ, այլ մինչև անգամ չուզեց ներկայ գտնուել այն ճաշին, որ տուեց Պոմպէոսն ի պատիւ հայոց թագաւորի՝ նրա հօրը: Զայրացաւ Պոմպէոսը, որ որդին այդ աստիճան անարգում է իր ծերունի հօրը և չը նայած դաշնակից պարթևաց թագաւորի դիմումներին, բանտարկեց նրան և հռոմայեց կնոջ ու որդոց հետ տանել Հռոմ, որպէս նշան իր յաղթութեան, մինչդեռ դէպի հայոց թագաւորը նա բռնեց այլ դիրք՝ նրան «արքայից արքայ» կոչումով պատուեց, իսկ պարթևաց թագաւորին իր նամակներում միայն «արքայ» կոչում էր տալիս: Երբ հայոց թագաւորը վճարեց պահանջելի գումարը, Պոմպէոսը նրան հռոմայեցոց բարեկամ և դաշնակից հռչակեց: Վճարից յետոյ հայոց երկիրը հարստացաւ նոր երկիրներով՝ նախ Կորդուաց աշխարհն ամբողջովին մընաց հայերին, այնուհետև հիւսիսային Միջագետքը, որի համար Փրաատն իր դժգոհութիւնը յայտնեց Պոմպէոսին և նորից զօրքով յարձակուեց Հայաստանի վրայ, բայց հռոմայեցի դատաւորները ստիպեցին նրան ետ կենալ իր ծրագրից և Միջագետքը նորից Հայաստանի գաւառ

դարձաւ, որովհետեւ հռոմայեցոց գլխաւոր ցանկութիւնն էր որքան կարելի է թուլացնել պարթևաց թագաւորութիւնը:

Բաղդը նորից ժպտաց Մինրգատին և նա իր հովանու տակ առնելով սկիւթացիներին և սև ծովի հիւսիս արևելեան ափերին բնակուող ուրիշ ազգերին, պատրաստուում էր անցնել Եւրոպա, միանալ Կելտ ազգի հետ և յարձակուել հէնց Հռոմի վրայ, բայց որդի Փառնակը դաւաճանելով նրան, ապստամբեցրեց հպատակ ազգերին և առնելով Պանտիկապէյա (այժմեան Կերչ) քաղաքը, Մինրգատը չուզեց կենդանի ընկնել իր որդու ձեռքը և 63 թ. անձնասպանութիւն գործեց: Որդին իր հօր դիակն ուղարկեց Պոմպէոսին, ի տրիտուր որի ստացաւ Բոսֆորի թագաւորութեան թագը:

ԱՐՏԱԻԱԶԴ Բ. 56—53.

Տիգրանին յաջորդեց իր միակ հաւատարիմ որդի Արտաւազդը, որ կրթուած էր յունական և հռոմէական փիլիսոփաների մօտ և ոչ միայն հետաքրքրուում էր նրանցով, այլ մինչև անգամ ինքն էլ շարագրում էր և երկիրը կառավարում էր խելացի կերպով:

Հռոմը ետ կանչելով Պոմպէոսին, զօրքի հրամանատարութիւնը յանձնեց Կրասոսին, որը պաշտօնի անցնելուց յետոյ ստիպուած եղաւ

գործ ունենալ պարթևների հետ, որովհետև նրանք հայերից վրէժը լուծելով էին զբաղուած: Կրասոսը մտաւ պարթևաց գաւառները թալանի մատնեց և պատրաստուում էր Տիգրոս մայրաքաղաքի վրայ գնալ, որովհետև պարթևաց Որոդէս թագաւորի զրկած դեսպանութիւնը յաջողութիւն չգտաւ: Արտաւազդն էլ իր զօրքով միացաւ Կրասոսի բանակին և խորհուրդ տուեց արշաւել Հայաստանով և ոչ թէ Միջագետքի անապատներով, որտեղ զօրքը պէտք է տանջուէր քաղցից ու ծարաւից: Կրասոսը չընդունեց նրա խորհուրդը և Արտաւազդը ստիպուած եղաւ թողնել հռոմայեցոց բանակը և վերադառնալ Հայաստան, որպէս զի եթէ Պարթևները յարձակուեն կարողանայ դիմադրել: Ինչ որ սպասուում էր կատարուեց և 53 թ. Որոդէսը գնաց հայոց դէմ, իսկ Կրասոսի դէմ ուղարկեց թագադիր Սուրէն իշխանին մեծ զօրքով:

Արտաւազդը Կրասոսից օգնութիւն խնդրեց և նորից խորհուրդ տուեց դեսպանների միջոցով թողնել անապատը, որտեղ հռոմայեցի զօրքը իրօք տանջոււմ էր, իսկ զայրացած Կրասոսը մինչև անգամ սպառնաց հայոց թագաւորին: Բայց Որոդէսն աւելի խելօք գտնուեց և հայոց թագաւորի հետ դաշինք կնքեց ու իր որդի Բակուրին ամուսնացրեց հայոց թագաւորի քրոջ հետ:

Սուրէնը սկսեց նահանջել և յանկարծ խա-

ռան կամ Կարր քաղաքը շրջապատելով հռոմայեցիներին բոլորին սրի մատնեց, սպանուեց Կրասոսը և նրա որդին: Ջարդի պատկերը կատարեալ անելու համար Սուրէնը Կրասոսի գլուխն ու ձեռքը Որոգէսին ուղարկեց: Որոգէսն այդ ժամանակ Արտաշատումն էր և իր որդու հարսանիքն էր անում. խրախճանից յետոյ յոյն դերասանները Եւրիպիդի ողբերգութիւններից մէկն էին ներկայացնում և երբ դերասան Եագոնը պէտք ներս բերէր Պէնֆէոսի դիմակը և ասէր

«Հեռու լեռներից

Մենք տուն ենք տանում

Փառաւոր աւար՝

Արիւնոտ մի որս».

դուրս բերեց Կրասոսի գլուխը. բարձրացան աղմկայոյզ ծափահարութիւններ և ձեռքից ձեռք էր անցնում. մինչև անգամ Որոգէսը հալած ոսկի ածել տուեց նրա բերանը, որպէսզի կըշտացնէ նրա քաղցը դէպի թանկագին մետաղները:

Կրասոսի պարտութիւնից յետոյ հռոմայեցոց զօրքի գլուխն անցաւ Կասիոս զօրավարը և ամբացաւ Ասորիքում, որպէսզի դիմադրէ պարթևների առաջ խաղալուն: Շուտով երևեցան հայերն ու պարթևները Վասակ սպարապետի և Բակուրի գլխաւորութեամբ, բայց հռոմայեցիք յաղթեցին նրանց, չնայած այն բանին, որ տեղական ժողովուրդն էլ հակառակորդի կողմն էր:

Նոյն ժամանակներում Հռոմում ներքին խռովութիւններ սկսուեցան, որի պատճառով Կասիոսը ստիպուած եղաւ վերադառնալ Իտալիա և հայոց ու պարթևաց զօրքը Բակուրի հրամանատարութեամբ նուաճեց Ասորիքը: Վերջապէս հռոմէական խռովութիւնները դադարեցին և կազմուեց նոր եռապետութիւն, որոնցից Անտոնիոսին ընկաւ արևելեան իշխանապետութիւնը:

Հռոմի խռովութիւններից օգտուեցին հայերն ու պարթևները և միացեալ զօրքը Բարգափարնի առաջնորդութեամբ երբայեցի զօրքերի հետ միացած պաշարեցին Երուսաղէմը:*) 40 թուին Երուսաղէմն անձնատուր եղաւ, որովհետև քահանայապետ Հիւրկանոսն ու Հերովդէսը փախան քաղաքից թողնելով բնակիչներին բաղդի ձեռքին: Հիւրկանոսը բռնուեց և գերի տարուեց, իսկ Բակուր (Պարթևաց թագաւորագն) ստանալով հազար տաղանդ և գերելով 500 կին շատ գերիներով վերադարձաւ: Գերիներից մի մասը ուղարկուեց հայոց թագաւորին, իբրև դաշնակցի, որոնց բնակութեան տեղեր տուեցին Եփրատ գետի մօտ գտնուած հայաքաղաքներում: Բակուրը խրախուսուած այս յաղթու-

*) Հռոմայեցիք նուաճելով Պալէստինեն, կամաց-կամաց ոչնչացրին երբայական թագաւորութիւնը և իրենց կողմից կառավարիչներ նշանակեցին:

Թիւնից, նորից արշաւեց դէպի Ասորիք, բայց այս անգամ չարաչար յաղթուեց, իսկ հայոց թագաւորը լսելով այս, անմիջապէս հպատակուեց Թիւն յայտնեց հռոմայեցիներին և վեց հազար հեծելազօր տուեց Անտոնիոսին, որը մեծ զօրքով դիմեց պարթևաց դէմ:

Անտոնիոսը մտնելով Ասորպատական, մեծ դիմադրութեան հանդիպեց, յաղթուեց, իսկ հայոց Արտաւազդ թագաւորը վախեցած իր 13 հազար զօրքով վերադարձաւ, իսկ հռոմայեցիք շարունակ նահանջելով 25 հազարից աւելի մարդ կորցնելով և ամբողջ ռազմաթերքը պարթևներին թողնելով անցան Երասխով և մըտան Հայաստան: Անտոնիոսն իր անյաջողութիւնների պատճառը համարեց Արտաւազդին, թէպէտ նրան բացարձակապէս չէր մեղադրում, որպէսզի պատժէ նրան երբ յարմար ըսպէ կը գտնէ և երբ վերադարձաւ Երիւստոս, հրաւիրեց իր մօտ Արտաւազդին իբր թէ խորհրդակցելու ապագայ պատերազմի մասին, բայց նա լաւ ճանաչելով հռոմայեցոց խորամանկութիւնը, մերժեց: Բայց Անտոնիոսը չըհանգստացաւ և իր Ալեքսանդր որդուն Նիլլիոս զինակցի հետ զրկեց Հայաստան խնդրելու իր որդու համար նրա դստեր ձեռքը: Անտոնիոսն ուզում էր իր որդուն փեսայացնել հայոց թագաւորին, որպէս զի յետոյ նրան թագաւորացնէ հայերի վրայ, ուստի և նրան հայկական իշխանական զգեստով զրկեց հայոց թագաւորի մօտ:

Դարձեալ մերժեց Արտաւազդը, չուզեց կապուել հռոմայեցւոց հետ և այս անգամ Անտոնիոս 34 թ. անձամբ դիմեց Հայաստան թագաւորի հետ հաշիւ տեսնելու: Ճանապարհին նա գլխատել տուեց Կապադովկիայի թագաւորին, որովհետև կասկածել էր թէ դաշնակից է հայոց թագաւորին և արշաւելով Պոնտոս, հայոց թագաւորին զինուորական խորհրդի կանչեց, բայց մերժում ստանալով, առաջ խաղաց, խաբէութեամբ բռնեց Արտաւազդին և յայտնեց հայերին, որ կազատէ թագաւորին, եթէ իրեն յանձնեն նրա գանձերը, բայց հայոց զօրքը վայրացած հռոմայեցւոց արարքի վրայ, իրեն համար թագաւոր ընտրեց թագաւորի անդրանիկ որդի Արտաշէս Բ-ին. 33 թ. որը զօրքով դուրս եկաւ հռոմայեցոց դէմ, բայց յաղթուելով փախաւ պարթևաց թագաւորի մօտ: Անտոնիոսի զօրքը յարձակուեց հայոց վրայ, կողոպտեցին քաղաքներ և թագաւորի ընտանիքին գանձերի հետ գերի տարան: Անտոնիոսը մինչև անգամ դրամ տպեց իր պատկերով հայկական թագով և իր կնոջ Կլէոպատրայի պատկերով, որի վրայ գրուած էր Armenia devicta (Հայաստան նուաճեալ): Նա Արտաւազդին արծաթէ շղթաներով շղթայած տարաւ Եգիպտոս և նուիրեց Կլէոպատրային, իսկ վերջինը հայոց թագաւորի արծաթէ շղթաները ոսկու շղթաների փոխեց: Կլէոպատրան իր ոսկէ գահոյքի վրայ նստած հրամայում էր հայ գերիներին իր առջևով անցկացնել շրջ-

թայած. նրանք այն աստիճան վիրաւորուած էին հռոմայեցւոց կեղտոտութիւններէ, որ մինչև անգամ չընայեցին թագուհու երեսին, ուր քնաց թէ ողջունէին նրան, ինչպէս այդ պահանջուում էր և ներողութիւն խնդրէին, որի համար ազատութիւն էր խոստացած: 31 թ. Արտաւազդին գլխատեցին, իսկ թագաւորի ընտանիքը տարուեցաւ Հռոմ, որտեղ պատուով էին պահում: *)

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. ԵՒ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Երբ Անտոնիոսը հեռացաւ Հայաստանից, Արտաշէսը միանալով պարթևների հետ յարձակուեց Ատրպատականի կամ Մարաստանի ապսպամբ Արտաւազդ թագաւորի վրայ, յաղթեց նրան և 30 թ. մտաւ Հայաստան և իբրև վրէժ իր ծնողների գերելուն, հրամայեց կոտորել իր երկրում ցրուած հռոմայեցիներին: Ժողովուրդը նրան մեծ ուրախութեամբ ընդունեց, որտեղ նա թագաւորեց մինչև 20 թուականը անկախ հռոմայեցիներից և դրամ տպեց իրեն անուանելով «արքայից արքայ»: Յետոյ արդէն հայոց թագաւորը դաշն կապեց հռոմայեցոց հետ, որպէսզի վերջ տայ նրանց ասպատակութիւններին:

Արտաշէսի թագաւորութեան ժամանակ հայոց իշխանները ժողովրդին երկուսի բաժանե-

*) Ինչպէս Տիգրան Բ-ի, այնպէս էլ Արտաւազդի և առհասարակ մինչև Արգար եղած ամբողջ պատմութիւնը մէջ է բերուած այստեղ համաձայն ստուգուած օտար աղբիւրների:

ցին, որոնց մի մասը հռոմայեցոց կողմն էր, իսկ միւսը՝ պարթևաց, և հռոմայեցոց կողմնակիցները ուզում էին թագաւորացնել թագաւորի փոքր եղբոր Տիգրանին, որ դաստիարակուել էր Հռոմում և Տիբերիոս Կլաւդիոսը ուղարկուեցաւ այս մտադրութիւնն ի կատար ածելու, բայց մինչև նրա գալը Արտաշէսը սպանուեց և Տիգրան Գ. թագաւոր հռչակուեց: Տիբերիոսը հայ իշխանների ու ժողովրդի ներկայութեամբ նրան թագաւոր պսակեց 20 թուին և մինչև անգամ Օգոստոս կայսեր պատկերով դրամ տպուեց, միւս կողմից կրելով հասակաւոր կնոջ պատկեր և կամ հայկական թագ, որ հայոց երկիրն էր արտայայտում և վրան գրուած էր Armenia recepta.

Երկրի այսպիսի հպատակումը հայերին այնքան էլ դուր չէր գալիս և ղեկոնութիւնը ասպտակացաւ և հայերը ըստ ոմանց զահնկեց արին թագաւորին, ըստ ոմանց սպանեցին և նրան յաջորդեցին Տիգրան Դ. և նրա քոյր Երատո, որի հետ նա վերջը ամուսնացաւ: Բայց Հռոմէական լեգիոնները փախստի ռաւանքին նրանց և նրանք պարթևներին ապաւինուեցան:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԹԱԳԱՆՈՐԵՐ

Օգոստոսը հռոմէական զօրքի գլուխն անցած տիրելով Հայաստանին՝ Արտաւազդ անունով մէկին թագաւորեցրեց: Ժողովուրդը ղեկոն

նրա կառավարութիւնից տպստամբուեց և գահընկեց արեց նրան:

Օգոստոսն այս խռովութիւնների առաջն առնելու համար Կայոս կեսարին ուղարկեց Հայաստան: Նա եկաւ, հանգստացրեց հայերին և նրանց սիրելի մարաց իշխանազն գեղեցկատեսիլ Արիոբարզանին յանձնեց երկրի կառավարութիւնը, բայց մի իշխան նրան ծանր կերպով վիրաւորեց: Նրանից յետոյ՝ 2—14 թ. Քր. յ. իշխեցին Արտաւազդ Ե., Արտաւազդ Զ. և Տիգրան Դ.:

Հայերը զրկուելով սեփական թագաւորներից ու անտիրական մնալով, պարթևների գահից զրկուած Վոնոնէս Ա-ին 14 թ. հրաւիրեցին թագաւորելու, բայց պարթևների Արտաբան Գ. թագաւորը կամենալով մի կերպ սպանել Վոնոնէսին՝ խնդրեց հռոմայեցիներից դուրս բռնել նրան Հայաստանից հակառակ դէպքում սպառնում էր նրանց տէրութեան սահմաններն ասպատակի մատնել: Տիբերիոսը խորամանկութեամբ Վոնոնէսին Կիլիկիա ուղարկեց, որտեղ նրան սպանեցին 19 թ.:

Հայերի ցանկութեամբ Հայաստանում թագաւորեց պոնտացոց Պոլեմոն թագաւորի Զենոն որդին Արտաշէս Բ. անուամբ, որ 15 տարի մնաց Հայաստանում: Սրան յաջորդեց Արշակ՝ Արտաբանի որդին, բայց վրացիք սպանել տուին նրան և տիրեցին Արտաշատին: Արտաբանը լրսելով այս, մեծ զօրք ուղարկեց վրաց դէմ որ-

դու մահուան վրէժն առնելու, բայց պարթևները սարսափելի ջարդուելով ետ քաշուեցան: Այսպիսով Միհրդատը հաստատուեց գահի վրայ 39 թ., բայց իր հօրեղբօր որդի Հրապիդդը 52 թ. խեղդել տուաւ նրան և ինքը թագաւորեց:

Հրապիդդը շուտով ստիպուեցաւ փախչել Վրաստան, որովհետև Պարթևաց Վոլոգէս թագաւորն անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց և իր Տրդատ եղբօրը թագաւորեցրեց:

Ներսէսը լսելով որ Պարթևները Հայաստան են մտել, Կորբուլոն իշխանին մեծ զօրքով ուղարկեց նրանց դէմ և նա Տրդատին յաղթեց, Արտաշատն այրեց, նուաճեց Տիգրանակերտը և այստեղ Արշէլոյսի որդի Տիգրանին (Կապադովկայի իշխանին) գահը նստեցրեց, իսկ Պարթևների Վոլոգէս թագաւորն այդ ժամանակ Վրկանաց ազգի հետ պատերազմ ունենալով չկարողացաւ ժամանակին օգնել, բայց երբ լսեց որ Տիգրանին թագաւորեն նստեցրել, որդուն թագով պսակեց և Մոնեսէս զօրավարի հետ մեծ զօրքով Տիգրանի դէմ ուղարկեց:

Վերջապէս երկար բանակցութիւնից յետոյ ուղեցին հաշտուել, բայց պայմանները ոչ մի կողմից չընդունուեցան: Կայսրը Պետոս զօրավարին ուղարկեց Հայաստանի պաշտպանութեան համար, սակայն Վոլոգէսը յաղթեց և վերջապէս Հռոմայեցիք ընդունեցին Տրդատին, որ Հռոմ

գնաց, ներոնից թագաւոր պսակուեց և վերադարձաւ ու թագաւորեց Տրդատ-Արտաշէս անուամբ (62—82 թ.):

Տրդատ-Արտաշէսի մահից յետոյ թագաւորեց Ակսիդարէս կամ Աշխադար (82—107), որին Տրայանոսը զրկեց զահից և յայտարարեց որ Հայաստանը հռոմայեցոց տէրութեան նահանգ է դառնում: Բայց Պարթևաց Խոսրով Ա. թագաւորը Հայաստանում թագաւորեցրեց Պարթամասիր անունով իր ազգականին 109 թ.: Տրայանոսը բարկացած Հայաստան արշաւեց: Պարթամասիրը նրան ընդ առաջ գնաց և հնազանդութիւն յայտնեց, սակայն Տրայանոսը նրան 115 թ. զրկեց թագից: Պարթամասիրը պատերազմի բռնուելով նրա հետ սպանուեց:

Տրայանոսի յաջորդ Ադրիանոսը Հայաստանում, Ասորիքում ու Միջագետքում եղած զօրքերը ետ կանչեց և հայերին թոյլ տուեց սեփական թագաւոր ունենալ: Այդ բանից օգտուելով հայերն իրենց համար թագաւոր ընտրեցին. այդ թագաւորը Աշխադարի որդի Պարթամասպատ պիտի եղած լինի:

140—150 թ. Հայաստանում թագաւորում էր Աշեմենիս կամ Աքեմենիդ, որին յաջորդեց Սոյեմոս 159—169 թ., որի օրով Պարթևների Խոսրով զօրավարը մեծ զօրքով Հայաստան մտաւ և Սոյեմոսը Կապադովկիայի Սևերիանոս կոսակալից օգնութիւն խնդրեց: Եկեղեաց գա-

ւառում պատերազմ տեղի ունեցաւ և երկու կողմերն էլ մեծ կորուստ ունեցան, միայն պարթևները յաղթեցին, իսկ Սոյեմոսը Հոռմ փախաւ (161—162 թ.):

Հռոմայեցիք Լուցիոս Վերոսին մեծ զօրքով պարթևների դէմ ուղարկեցին և 169 թ. Սոյեմոսը նորից թագաւորեց: Այնուհետև մեզ մինչ 190 թ. ոչինչ յայտնի չէ, միայն այդ թուականին թագաւորեց Սանատրուկը, որ չեղօք մնաց: Նրան յաջորդեց Վաղարշ որդին և պարթևների հետ միաբանելով հռոմայեցոց դէմ արշաւեց, բայց յաղթուեց ու հաշտութիւն խնդրեց: Հռոմայեցի զօրավարները վճռեցին հայոց թագաւորութեանը վերջ տալ և 211 թ. Վաղարշին բանտարկեցին:

Այս դէպքը ոտի կանգնեցրեց հայերին, նրանք ուժգին դիմադրութիւն ցոյց տուին և յաղթեցին Հռոմայեցիներին, իսկ Վաղարշը 216 թ. բանտում մեռաւ:

Վաղարշի մահից յետոյ Հռոմայեցոց Մարկիանոս կայսրը նրա որդի Տրդատ Բ-ին 218 թ. թագ ուղարկեց և նա թագաւորեց:

Ս Մ Ս Ա Ն Ե Ա Ն Ք

Միկնոյն Ժամանակ Պարթևաց երկրում մի մեծ յեղաշրջում եղաւ: Պարթևաց Ստահր քաղաքի աարուշանի վերկացու Սասանի թոռ Արտաշիր Պապաքը 212 թ. մեծ քաջագործութիւններ անելով ուզեց Գոգեհրի թագը

ժառանգել: Պարթևաց Արտաբան թագաւորը չըհամաձայնուեց, իսկ Արտաշէրը գէնքի գիմեց, վերցրեց Ստահր քաղաքը և տիրեց Պէրսիս նահանգին: Արտաբան Բ. ուղեց նրան բռնել տալ: Բայց չյաջողուեց և Հարմիզդշան գաշտում պատերազմ տեղի ունեցաւ: Արտաբանը մեռաւ 224 թ., իսկ Արտաշէր Սասանը 227 թ. ապրիլի 28-ին իրեն արքայից արքայ հրատարակեց և այսպիսով հիմք դրեց Պարսկաստանում Սասանեան հարստութեանը:

ԱՌԳԱՐ 3 թ. Ք. ա., մահը 34 թ. Ք. յ.

Օտար պատմիչները տուած պատմութիւնից յետոյ մէջ ենք բերում հայ պատմիչների տուած պատմութիւնը: Ըստ նոցա երկրի խառնակ դրութեան ժամանակ՝ Քրիստոսից 33 տարի առաջ Միշագետքի Մծբին քաղաքում հայոց նախարարներն ու զօրքը Արշամ անունով մէկին թագաւոր հրատարակեցին: Ըստ աւանդութեան Արշամը Տիգրանի եղբօր որդին էր և իշխում էր միշագետքի և հարաւային Հայաստանի վրայ: Նա Հաշտենից գաւառի սահմաններում մի ամառանոցային քաղաք շինեց Արշամուշատ անունով, որ յետոյ Աշտուշատ կոչուեց, որից գաւառն ու բնակիչները կոչուեցան Արշամունիք կամ Աշտունիք:

Նրան յաջորդեց իր որդի Աբգարը, որ թիկնաւէտ, բարձրահասակ ու հանճարեղ մարդ էր, որի համար նրան «աւագ այր» էին անուանում,

Արգար

որից ըստ պատմիչների ծագել է նրա անունը, որովհետեւ յետագայում նրա յաջորդները (կարծում են, որ դա թագաւոր է եղել, բայց անունը հասարակ կոչում է ներկայացնում) նոյնպէս անվանւեցին կոչուում և ոչ թէ հայոց, այլ մի ուրիշ ազգի թագաւորներ էին, որոնց հպատակ են եղել և հայերը:

Արգարը իր թագաւորութեան առաջին ժամանակներում իր քոյր Ուզէին իր ծօղեր երեխայի հետ ուղարկեց Հայաստան տալով նրան ուղեկցողներ. ճանապարհին նրանք մեծ բքի հանդիպեցին և Կորդուաց լեռներում ցիրուցան եղան և ձիւնախեղդ կորան, բայց երեխայի Սանոտ անունով դայեակը իր գիրկն առնելով երեխային, երեք օր մնաց ձիւնի տակ, մինչև որ թագաւորի կողմից ուղարկած որոնողների սպիտակ շունը գտաւ նրանց և երեխան ազատուեց. և որովհետև Սանոտն էր նրա ազատարարը երեխան կոչուեց Սանատրուկ, այսինքն «Սանոտա՛տուրք»:

Քրիստոսից երկու տարի առաջ հռոմայեցիք նորից տիրեցին հայերին և նրանց հարկատու դարձրին, որից յետոյ Օգոստոս կայսեր հրամանով հռոմայեցի գործակալները եկան Հայաստան աշխարհագիր անելու, իրենց հետ բերելով կայսեր պատկերը, որ կանգնեցին հայոց մեհեաններից մէկում:

Ահա այդ օրերում Հրէաստանում ծնաւ Քրիստոս և Երուսաղէմ հասան երեք մոգերը, որոնք որոնում էին նրան, որպէսզի երկրպագին և այս լուրը հասաւ Հերովդէս թագաւորի աւանջը, որը վախեցաւ թէ մի գոցէ նա խլէ իր թագաւորութիւնը, որովհետև մարգարէները նրան թագաւոր էին անուանում և բոլոր մինչև 2 տարեկան եղած երեխաներին սրի անցկացնելուց յետոյ ուղարկեց իր պատկերները հպատակ

և հռոմայեցոց հարկատու ազգերին պաշտելու համար, բայց Արգարը մերժեց այդ, որի համար Հերովդէսը զայրացաւ և Պարսկաստան գնացող հռոմէական զօրքերին հրամայեց գնալ Հայոց երկրով և ասպատակի ու աւարի մատնել: Արգարը ընդդիմացաւ և թոյլ չտուեց նրանց, բացատրելով, որ կայսեր հրամանով նրանք պարտաւոր են գնալ անապատով:

Հերովդէսը կատաղեց և ինքը չկարողանալով արշաւել, իր եղբորորդի Յովսէփին մեծ զօրքով ուղարկեց հայոց դէմ, բայց Արգարը նրանց յաղթեց, ջարդեց, Յովսէփը սպանուեց իսկ զօրքը փախչելով ցրուեցաւ:

Այդ ժամանակներում մեռաւ Օգոստոս կայսրը և յաջորդեց Տիբերիոսը, որին շնորհաւորելու համար Արգարը դեսպաններ ուղարկեց, սակայն այնտեղ նրանց անարգեցին Հերովդէսի դէմ մղած պատերազմի համար, որից վիրաւորուած Արգարը մտադրուեց ապստամբել և Եգիպտոս քաղաքը նորոգելով մայրաքաղաք դարձրեց ու ամրացաւ: Միևնոյն ժամանակներում մեռնելով պարթևաց Արշաւիր թագաւորը, որդոց մէջ գահի համար խռովութիւն ծագեց և Արգարը զօրքով գնաց պարթևաց երկիր նրանց հաշտեցնելու: Նա կարողացաւ խաղաղացնել նրանց և Արտաշէս արքայազնին թագաւորեցնելով այնպիսի պայման դրեց, որ նրա ցեղը թագաւորէ, իսկ միւս եղբայրները առաջին ու աւագ իշ-

խանների կոչումն ունենան, միայն եթէ Արտաշէսի ցեղը վերջանայ, այն ժամանակ միւս եղբայրների ցեղերը թագաւորեն. նրանց ցեղերը կոչուեցան յանուն իրենց աշխարհի ու Բահլայ քաղաքի Պահլաւ, Սուրէնի-Պահլաւ և Սոսլահապետի Պահլաւ: Աբգարը պարթևաց երկրում ուրուկութեան կամբորոտութեան ախտով բռնուած շտապեց Նզեսիա իր հետ բերելով թագաւորագների պայմանաթուղթը:

Մինչ Աբգարը բացակայ էր, Հերովդէս չորրորդապետն ու Հրէաստանի դատաւոր Պիղատոսը իրանց համախոհներով, վրէժը լուծելու համար ամբաստանեցին նրան Տիբերիոս կայսեր և Հռոմի ծերակոյտի առաջ թէ նա պարթևների հետ միաբանուած ուզում էր ապստամբիլ: Բայց Աբգարն էլ գրեց, բացատրեց հանգամանքը և ուղարկեց հաշտութեան պայմանաթղթի պատճէն:

Շուտով առիթ եղաւ պատժելու չարախօսներին և երբ Արաբացոյ Արեւո թագաւորի և Հերովդէսի մէջ պատերազմ ծագեց, Աբգարը Խոսրէն Արծրունի նախարարին բազմաթիւ զօրքով Արեւտին օգնութեան ուղարկեց և արաբացոյ ու հայոց զօրքը լաւ ջարդեցին. նրանց, որով նորանոր չարախօսութեան դուռ բացուեց հռոմայեցոյ առաջ, որ հայերը օգնեցին արաբացիներին, որի առաջն առնելու համար Աբգարը Պալեստինէի հռոմայեցի վերակացու Մա-

րինոսի մօտ աղճնեաց Մարիհան բռնախն և ապահունեաց Շամշագրամ նահապետին իր Անանէ սուրհանդակի հետ իբրեւ դեսպաններ ուղարկեց: Սրանք ելեթերուպօլիսում դտան Մարինոսին, որը նրանց շատ լաւ ընդունեց և ասաց, որ ոչինչ չի լինիլ, միայն թէ հարկը ժամանակին վճարեն: Դեսպանները վերադարձին լսեցին, որ Քրիստոս Երուսաղէմում մեծ հրաշքներ է գործում, ուստի մտան Երուսաղէմ, աչքով տեսան Նրա հրաշագործութիւնները և զալով պատմեցին թագաւորին:

Ուրախացաւ թագաւորը և հաւատաց, որ միայն ճշմարիտ Աստուած կարող է մեռելներին յարուսթիւն տալ և անբժշկելի ախտեր բժշկել, ուստի նամակ գրեց Քրիստոսին և հրաւիրեց իր մօտ իրեն բժշկելու՝ «Լսեցի, ասում է, որ դու առանց դեղերի ու արմատների հիւանդներ ես բժշկում և ինչպէս ասում են, կոյրերի աչքն ես բացում, կաղերին քայլեցնում ես, բորոտութիւնից ազատում, սատանաներին հանում, երկարամեայ հիւանդներին առողջացնում և մինչև անգամ մեռելներին յարուցանում: Եւ երբ ես այս բոլորը լսեցի, երկու բան անցաւ մտքովս, որ Դու կամ Աստուած ես, որ իջեւ երկնքից և այդ բաներն անում կամ Աստուծոյ Որդի ես: Դորա համար էլ գրեցի Քեզ, և աղաչում եմ, որ զաս այստեղ և բժշկես իմ հիւանդութիւնը: Լսեցի նաև, որ հրէաները Քեզնից

դժգոհ են և կամենում են քեզ չարչարել, բայց իմ քաղաքը փոքրիկ է և գեղեցիկ և մեզ երկուսիս բաւական է»:

Դեսպաններին թագաւորը պատուիրեց զոհաբերութիւն անել Երուսաղէմի տաճարում և Անանէին էլ ղրկեց, որ եթէ Քրիստոս չը համաձայնուի դալ, պատկերը նկարէ: Դեսպանները գնալով Երուսաղէմ, չկարողացան անձամբ տալ նամակը, որովհետեւ չէին համարձակուում մերձենալ, ուստի յայտնեցին Փիլիպպոս առաքեալին, որը յայտնեց Յիսուսին և նամակը տուեց: Յիսուս ուրախացաւ, որ նոր հաւատացեալներ են աւելանում և թովմա առաքեալի միջոցով պատասխանեց՝ «Երանի, նրան ով Ինձ չը տեսած հաւատում է, որովհետեւ գրուած է Իմ մասին թէ Ինձ տեսնողները չեն հաւատալ, իսկ ով չի տեսնում նա՝ կհաւատայ և կը փրկուի: Ինչ վերաբերում է այն հարցին, որ գրել ես Ինձ, որ ես գամ, պարտաւոր եմ այստեղ կատարել այն ամենը ինչի համար որ ուղարկուեցայ և երբ լրացնեմ, կհամբարնամ առ Նա, որ ուղարկեց Ինձ և իմ աշակերտներից մէկին կուղարկեմ, որ դայ բժշկէ և քեզ ու քեզ հետ եղածներին կեանք շնորհէ»:

Պատկերահանը տեսնելով, որ մերժում են ստանում, ուղեց նկարել Յիսուսին, և որովհետեւ ամբոխի շատութիւնը նրան հնարաւորութիւն չէին տալիս մօտենալ, քարոզի ժամանակ մի

բարձր տեղից ուղեց նկարել, սակայն ոչ մի կերպ չկարողացաւ: Յիսուս տեսաւ այս, պահանջեց մի դաստառակ և դնելով դէմքին անձեռագործ կերպով նկարեց դէմքը և տուեց դեսպաններին թագաւորին տանելու նամակի հետ ի մխիթարութիւն: Թագաւորը ուրախացաւ, հաւատաց և երկրպագութիւն մատուցեց անձեռագործ դաստառակին,

Քրիստոսի համբարձումից յետոյ համաձայն պատուէրի թովմա առաքեալը Քրիստոսի 72 աշակերտներից թաղէոս առաքեալին ղրկեց Եդեսիա թագաւորին բժշկելու և քրիստոնէութիւն քարոզելու: Թաղէոսը Բագրատունի Տուրիա իշխանի տունը գնալով նրան մկրտեց քրիստոնէայ և այս լուրը հասաւ թագաւորին, որը իր մօտ հրաւիրեց նրան: Երբ թաղէոս առաքեալը մտաւ թագաւորի պալատը, թագաւորը նրան երկրպագութիւն տուեց, որից յետոյ առաքեալը առողջացրեց նրան, Աբդիու իշխանին և շատ ուրիշներին, մկրտեց քաղաքացիներին և սկսեց քարոզել, իսկ թագաւորը հրամայեց փակել մեհնանները: Թաղէոսը թագաւորի խոյր շինող Ադդէին եպիսկոպոս ձեռնադրեց ու յանձնեց նորահաւատներին ջերմեռանդութեան մէջ պահելու գործը, իսկ ինքը թագաւորի հրովարտակով գնաց Աբգարի քեռորդի Սանատրուկի մօտ, որը Հայաստանի զօրքերի հրամանատարն էր, մը-

կըրտեց նրան և ուրիշ իշխաններին և քարոզեց ճշմարիտ կրօնը:

Աբգարը շատ զայրացած էր, որ հրէաները տանջել-չարչարել էին Քրիստոսին, ուստի նամակ գրեց Տիբերիոս կայսեր խնդրելով պատժել Քրիստոսին խաչողներին, փոխել Պիղատոս դատաւորին և առհասարակ թոյլ տալ ազատ պաշտել քրիստոնէութիւնը: Բացի այս նա նամակներ գրեց նաև Ասորեստանի Ներսէհ և պարթևների Արտաշէս թագաւորներին, որպէսզի նոյնպէս քրիստոնէայ դառնան, բայց իր նամակները պատասխանը չըստացած վախճանուեց:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՒ ՍԱՆԱՏՐՈՒՅ

Աբգարի մահից յետոյ Հայաստանը երկու թագաւորութեան բաժնուեց. Եղեսիայում թագաւորեց նրա որդի Անանուհը, իսկ հիւսիսային հայերի վրայ թագաւորի բեռորդի Սանատրուկը: Սրանք երկուսն էլ ուրացան քրիստոնէութիւնը և սաստիկ հալածանք հանեցին նորահաւատ ժողովրդի դէմ: Անանուհը հրամայեց Աղդէ եպիսկոպոսին, որ նա իրեն համար թագ պատրաստէ, բայց նա մերժեց յայտնելով, որ հեթանոս թագաւորի համար թագ չի շինիլ, ուստի և թագաւորի հրամանով զինակիրները մէկը գնաց և այն ըտպէին, երբ եպիսկոպոսը ժողովրդին քարոզ էր տալիս, նահատակեց:

Անանուհը շուտով պատժուեց. պալատի նորոգութեան ժամանակ շինութիւնը գիտելիս, յանկարծ սիւններից մէկը պոկուեց և նրա ոտները ջարդելով չարաչար մահով մեռաւ:

Սանատրուկը վաղուց ձգտում էր խլել Անանուհից թագը, բայց չէր յաջողում, և երբ լսեց նրա մահը, կոտորեց Աբգարի արու գաւակներին, իսկ նրա կին Հեղինէին Միջագետքի թագուհի անուանեց: Սակայն թագուհին չցանկացաւ ապրել հեթանոսների մէջ, գնաց Երուսաղէմ, որտեղ իր կեանքը բարերարութիւններ անելով և աղքատսիրութեամբ անցկացրեց, որտեղ և վախճանուեց:

Սանատրուկն այսպիսով ամբողջ երկրի տէր դարձաւ և բացարձակ հալածանք հանեց քրիստոնէից դէմ, նահատակեց իր զստեր Սանդուխտին և Թադէոս առաքեալին և ինքն էլ 65 թուին մի օր որսի գնալով պատահաբար սպանուեցաւ: Սանատրուկը մեռաւ առանց չափահաս ժառանգի, իսկ արքունի գանձարանն էլ դատարկ թողեց, որովհետև ամբողջ հարստութիւնը ծախսեց Մծբին քաղաքի նորոգութեան վրայ, որ երկրաշարժից կործանուել էր:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոս աշխարհ եկաւ այն ժամանակ, երբ Պալեստինէի ամբողջ ժողովուրդը խմորուել

էր հեթանոսութեամբ, ուրացել հրէական հաւատը, ուստի և իր աշակերտներին՝ առաքեալներին Յիսուս պատուիրեց ու ասաց. գնացէք, ուսուցէք, քարոզեցէք բոլոր հեթանոս ժողովուրդներին Աստուծոյ խօսքը: Յիսուս եկաւ միայնակ իբրեւ Միածին Որդի Աստուծոյ, յաղթեց շատերին, Երուսաղէմում կանգնեց այն խաչը, որի վրայ ինքը խաչուեց: Ժողովուրդը ճանաչեց իր Փրկչին, բայց ժողովրդի արիւն ծրծողները՝ հօգօնները միացան երկրի կառավարիչներին և աղաղակում էին «Յաչեցէք Նորան»: Յիսուսից յետոյ առաքեալ-աշակերտները քարոզեցին քրիստոնէութիւնը, հասան ամենահեռաւոր երկիրներն անգամ, նահատակուեցան, հազար ու մի նախատինք կրեցին, բայց այն սլատուէրը, որ ստացել էին, սրբութեամբ կատարեցին:

Քրիստոնեաներն երկար ժամանակ ստիպուած էին մարտնչելու, ամեն տեղ նրանց հալածում էին, խաչում, տանջանքներով սպանում, գազանների կերակուր դարձնում, բայց նրանք չէին վհատուում, գաղտնի աղօթատներ ունէին, որոնց մեծ մասը գտնուում էր գետնի տակ եղած պատահական նկուղներում կամ ներքնատներում և կամ թէ այրերում և իրենց համբերատարութեամբ յաճախ դահիճն էլ հրաժարւում էր ի կատար ածել հրամանը, որովհետեւ նրանց աղօթքից ազդուում էր:

Ժամանակն իրեն անելիքն արեց և մարդկութեան կուլտուրայի ու յառաջադիմութեան զօրեղ պատուարներից մէկը դարձաւ քրիստոնէութիւնը:

Ե Ր Ո Ի Ա Ն Դ Բ.

Թագաւորական ցեղից արու ժառանգ չլինելու պատճառով հայոց նախարարներն ու զօր-

քը մօր կողմից Արշակունի Երուանդ իշխանին թագաւոր ընտրեցին, որովհետեւ Սանտրուկի օրով նա մեծ դեր էր խաղացրել արքունիքում:

Երուանդը դաժան դէմքով ու յաղթանակամբի մարդ էր. առասպելը պատմում է, որ առաւօտը կանուխ նրա առջև կարծր ժայռերի կրտորներ էին բերում, որոնք նրա հայեացքից փշրւում՝ կտոր-կտոր էին լինում:

Թագը կապելուց յետոյ Երուանդը Սանատրուկի որդիներին սրի քաշեց և ազատուեցաւ միայն Արտաշէս անունով որդին, որին ստընտուն հովիւների մօտ փախցրեց և իմաց տուեց այդ մասին Սմբատ Բագրատունի ասպետին: Շուտով թագաւորի ականջը հասաւ այս լուրը և նա հրամայեց որոնել ինչպէս Արտաշէսին, այնպէս էլ Սմբատին. Սմբատը փախաւ պարթևներ թագաւոր Դարեհի մօտ, որը սիրով ընդունեց նրան, բնակութեան տեղ տուեց, իսկ Արտաշէսին իր որդոց հետ էր մեծացնում:

Թագաւորին այս փախուստը մեծ մտաւտանջութեան մէջ գցեց, և նա դեսպաններ բերանով ապսպրեց Դարեհին յայտնելու, որ Արտաշէսը մար հովուի որդի է և ոչ թէ Սանատրուկի. Սմբատի մօտ էլ մարդ ուղարկեց համոզելու, սակայն թէ պարթևաց կամ պարսից թագաւորը և թէ տիրասէր հայ իշխանը չըհաւատացին նրա խօսքերին և դեսպաններին խիստ

պատասխանով ետ դարձրին, որի վրայ զայրացած Երուանդը հրամայեց զրաւել Բագրատունեաց կալուածները, իսկ Սմբատի երկու աղջիկներին էլ Անի բերդում բանտարկել տուեց: Իր դրութիւնը ամրապնդելու համար նա Միջագետքը տուեց հռոմայեցիներին, երկրի հարկերն աւելացրեց և Արմաւիր քաղաքն էլ մայրաքաղաք դարձրեց, շինեց մի նոր քաղաք Երուանդաշատ անունով, ամուր պարսպով պատեց, քաղաքի մէջտեղում մի ամուր միջնաբերդ շինեց բարձր պարիսպներով ու պղնձե դռներով: Բացի այս նա շինեց նաև ուրիշ քաղաքներ Երուանդակերտ ու Բագարան անուններով և որսի համար էլ ծննդոց անունով մի անտառ տնկեց:

Մինչ այս, Արտաշէսը չափահաս դառնալով Սմբատի հրամանատարութեամբ պարսից թագաւորից ստացած զօրքով Հայաստան մտաւ: Պարսից թագաւորին ծառայելիս Սմբատն այնքան քաջութիւններ էր արել, որ երբ նա թագաւորից խնդրեց զօրք տալ Արտաշէսին թագաւորեցնելու համար, պարսից թագաւորն անմիջապէս կատարեց նրա խնդիրը և ահա պարսից զօրքը մտաւ հայոց աշխարհ: Երուանդը լսելով այդ, անմիջապէս ամրացաւ Երուանդաշատ քաղաքում, օգնական զօրքեր բերել տուեց դաշնակից ազգերից ու Միջագետքից, մարաց Արգամ նախարարն էլ մեծ զօրքով եկաւ նրա մօտ,

որովհետեւ Երուսաղէմը նրան վերադարձրել էր թագաւորի երկրորդութեան պատիւը, որ խլել էր Տիգրանը:

Սմբատը մտաւ Ուտի նահանգը, որտեղ նրա հետ միացան հայ նախարարներն իրենց զօրքերով և միացեալ զօրքը հետզհետէ ստուարանալով դիմեց դէպի Գեղարքունի գաւառը, որտեղ լսեց, որ Երուսաղէմը ստուար զօրքով իրենց դէմ է գալիս, ուստի Արգամի մօտ դեսպան ուղարկեց յայտնելով, որ եթէ նա պատերազմի ժամանակ մի կողմ քաշուի նրան մեծ պատիւների կարժանացնէ: Պատերազմի ժամանակ Արգամն իր զօրքով հեռացաւ և Սմբատը փոքեր փչել տալով առաջ գնաց. այս անգամ մնացեալ նախարարներն էլ նրա կողմն անցան և Երուսաղէմ զօրքը սարսափելի կերպով ջարդուեց, միայն Տաւրացի քաջերը, որոնք հաստատ խօսք էին տուել Արտաշէսին սպանելու, յարձակուեցան նրա վրայ, բայց նրանց դէմ ելաւ Գիսակ քաջ իշխանը, որ Արտաշէսի ստնտուի որդին էր և սպանելով նրանց ինքն էլ ընկաւ իր դէմքի կէսը կորցնելով: Երուսաղէմը ստիպուեց ձիով փախչելու, իսկ Սմբատը իր գնդով ընկաւ նրա ետևից, գիշերը ամբողջ զօրքը բանակ դրեց Երուսաղէմի շուրջ մօտերը: Որովհետեւ Երուսաղէմը Արտաշէսին վար էր անուանում, ուստի Սմբատը հրամայեց իր զօրքին վար ամառ*) գողալ և յարձակուել

*) Մար ամառ կը նշանակէ մարն եկաւ:

քաղաքի վրայ: Շուտով քաղաքն անձնատուր եղաւ, զօրքը ներս խուժեց և մի զինուոր գտնելով Երուսաղէմն պալատի մէջ վաղրով ջախջախեց նրա գլուխը: Արտաշէսը հրամայեց նրան պատուով թաղել, որովհետեւ մօտ կողմից նա Արշակունի էր:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. 85- 126 թ.

Պատերազմի յաջողութիւնից յետոյ Սմբատը մտաւ Երուսաղէմի գանձարանը և գտնելով Սանատրուկի թագը Արտաշէսին թագաւոր պսակեց, որը չմոռացաւ իր բարերարներին, և պարսից զօրքին առատ կերպով վարձատրելով հայրենիք ուղարկեց, Արգամին երկրորդութեան պատուի մէջ վերականգնելով իրաւունք տուեց զլիւին յակինթէ պսակ կրելու, ականջներին գինդեր, իսկ մէկ ոտին էլ կարմիր կօշիկ. բացի այդ հրամայեց, որ ճաշին ոսկէ պալ, պատառաքաղ և բաժակ գործածի, որոնք մեծ պատուի նշան էին: Սմբատին հայոց զօրքի սպարապետ նշանակեց և ամբողջ երկրի վարչական մասն ու իր արքունիքին վերաբերուող գործերը նրա իրաւասութեան յանձնեց. Գիսակի ցեղին նախարարութեան պատուի արժանացրեց և ցեղի անունն էլ Դիմաքսեան դրեց: Երուսաղէմը սպանել էր տուել Տուր անունով մէկ մարդու, որ ծառայելով արքունիքում բոլոր գաղտնիք-

ները հասցնում էր Սմբատին, ուստի նրա ցեղին էլ թագաւորը նախարարութեան պատիւ տուեց և կոչուեցան Տրունիք: Վերջը Սմբատը զնաց Բագարան և թագաւորի հրամանով Երուանդի քուրմ Նրուազ անունով եղբօրը բռնեց ու վզին քար կապելով գետը նետել տուաւ և նրա տեղ Մոգպաշտէ անունով թագաւորի կուսակցին մոգպետ նշանակեց, իսկ մոգերի գանձերն էլ թագաւորի հրամանով ղրկեց պարսից Դարեհ թագաւորին, որ նախ մեծացրել էր նրան և ապա օգնել երկրին տիրապետելու:

Արտաշէսը նորոգելով Արտաշատ քաղաքը, աթոռն այնտեղ փոխադրեց և Նրուանդաշատի բոլոր գանձերն ու հրէա բնակիչներին էլ իր մայրաքաղաքը տարաւ:

Նոյն ժամանակներում ալանաց թագաւորը կովկասեան լեռնականների գլուխն անցած հայոց վրայ յարձակուեցաւ և թագաւորը ստիպուած եղաւ պատերազմելու, ալանները յաղթուեցան և կուր գետն անցնելով գետի ափին բանակ դրին, բայց որովհետեւ ալանաց թագաւորի որդին գերի էր ընկել, ուստի ալանները ցանկացան հաշտուել և հայրը Հայոց թագաւորին խոստացաւ տալ այն ամենը, ինչ որ նա ուզէ: Արտաշէսը չը համաձայնուեց ազատել թագաւորազնին, ուստի ալանաց օրիորդ Սաթենիկը մօտեցաւ գետի ափին և կանչեց հայոց թագաւորին ասելով. «Քեզ եմ ասում քաջ թա-

Արտաշէս և Սաթենիկ

գաւոր Արտաշէս, որ յաղթեցիր ալանների քաջագին, արի լսիր ինձ՝ ալանների աչազեղ դստեր և ազատիր իմ պատանի պատանդ եղբօրը, որովհետեւ դիւացազնների մէջ ընդունուած չէ վրէժխնդրութեան համար կենազուրկ անել ուրիշ դիւացազնին և կամ թէ ստրուկների շարքը դասելով պահել արքայորդուն ու երկու քաջ ազգերի մէջ մշտական թշնամութիւն հաստատել»:

Թագաւորը շատ հաւանեց ալանաց արքայազստեր և Սմբատին յայտնեց, որ ուզում է

Նրան իրեն կին առնել. Սմբատն էլ անմիջապէս մարդ ուղարկեց ալանաց թագաւորի մօտ և այդ բանը գլուխ եկաւ, Սաթենիկին մեծ պատուով ղրկեցին Արտաշէսի մօտ ու պսակուեցան:

Գողթան երգիչները այդ ամուսնութեան համար երգում էին.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի Սեաւն զեղեցիկ,

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթիւ ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց.

Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:

Նրանց հարսանիքի համար էլ երգում էին.

Տեղ ոսկի տեղայր

Ի փեսայութեանն Արտաշիսի,

Տեղայր մարգարիտ

Ի հարսնութեան Սաթինկանն:

Արտաշէսը նկատեց, որ երկիրը շատ էր աւերուել, որովհետեւ ապիկար ու վատասիրտ թագաւորները փոխանակ երկրին նայելու և խնամելու զուարճութիւնների ու որսորդութեան ետեից էին ընկած. առևտուրը ընկել էր և երկրի սահմաններն իրար խառնուել, որի համար նախարարութիւնների մէջ յաճախ վէճեր էին ծագում: Նա նախ երկրի սահմանները որոշեց և

գաւառներն իրարից բաժանեց սահմանաքարերով, կամուրջներ շինել տուեց, ջրերում նաւագնացութիւն սկսել տուաւ, իսկ յետոյ ժողովրդի տնտեսականը բարելաւելու համար ձկնորսութեան, երկրագործութեան և արհեստների մեծ զարկ տուեց անմշակ ու անբնակ գաւառները տուեց ալան գաղթականներին ու Կասպից երկիրներից բերած գերիներին: Բացի այս նա կանոնաւորել տուեց օրացոյցը և հայոց մէջ տամարական հաշիւ մտցրեց:

Արտաշէսը ընտանեկան կեանքում աւելի քան զժբաղդ էր, որովհետեւ անդրանիկ որդի Արտաւազդը անպիտանի մէկն էր ու Արգամից երկրորդութեան պատիւը խլելու համար չարախօսեց իր հօր առաջ, որ նա իբր թէ ուզում է թագաւոր դառնալ, որով խլեց նրանից ամեն ինչը: Դրանից յետոյ Արտաշէսը Արգամի մօտ հաց ուտելիս նրա վրայ շատ բարկացաւ, որովհետեւ որդիները դիտմամբ աղմուկ բարձրացրին իբր թէ Արգամն ուզում է նրան սպանել և խեղճ ծերունուն չարչարեցին, իսկ Արտաշէսը հաւատալով նրանց իր Մաթան որդուն մի գումարտակով ուղարկեց նրա ցեղը ջնջելու: Երբ Արտաւազդը Նախիջևանի և Երասխ գետի մօտերն եղած Մուրացան ցեղի կալուածներն էլ յափշտակեց, Արգամի որդին նրա դէմ պատերազմի ելաւ, բայց Արտաւազդը յաղթեց նրանց, սպանեց թէ հօրը և թէ որդուն և ամբողջ ցեղն էլ

Ղնջեց, միայն մի քանի հոգի թագաւորի մօտ փախչելով ազատուեցան:

Երկրի այս խառնակութիւնների ժամանակ ալանաց թագաւորը մեռնելով մի ուրիշը տիրացաւ նրա գահին, որի համար Սմբատը զօրքով զնաց, Սաթենիկի եղբօրը թագաւորացրեց և գերիներով ետ եկաւ. գերիները արտագեցի էին բնակուեցան Շաւարշան գաւառում, որ նրանց տեղի անուանով Արտազ էլ կոչուեց:

Սմբատը ալանաց երկիրը խաղաղացնելուց յետոյ դիմեց Կասպից ծովի մօտ բնակուող ազգերի գէմ, որտեղից անցաւ պարսից երկիրը խռովութիւններին վերջ տալու և մեծ քաջութիւններ անելով՝ բազմաթիւ գերիներով ետ եկաւ և ի տրիսուր այս յաղթութիւնների թագաւորը Գողթան արքունի կալուածները նրան պարգեւեց: Արտաւազը նրան էլ նախանձեց, բայց Սմբատը Տմորիք քաջուեցաւ և Արտաւազը իր ձեռքն առաւ սպարապետութիւնը: Բայց նրա եղբայրներին այս բանը դուր չեկաւ, ուստի Արտաշէսը իր որդիներին հետեւալ պաշտօններ տուեց՝ Վրոյրին պետութեան հաղարապետ կարգեց և արքունիքի բոլոր գործերը նրան յանձնեց, Մաթանին քրմապետ նշանակեց. զօրքն էլ չորս մասի բաժանեց և արևելեան մասը տուեց Արտաւազիին, արևմտեանը Տիրանին, հարաւայինը Սմբատին, իսկ հիւսիսայինը Զարեհին: Զարեհը անկարող լինելով իր երկիրը

պահպանելու շուտով գերի ընկաւ վրաց ձեռքը, բայց եղբայրներն ազատեցին նրան:

Ներքին բարեկարգութիւններից յետոյ Արտաշէսը սկսեց զբաղուել երկրի քաղաքական ապահովութեամբ և հռոմայեցիներին պարբերաբար տրուող հարկը դադարեցրեց, որի համար Տրայանոս կայսրը մեծ բանակով եկաւ յաղթեց հայերին և պարսիկներին, որոնք նոյնպէս միացել էին հայոց հետ և ստիպեց նորից հարկ հատուցանել:

Արտաշէսի թագումը

Այդ ժամանակներում պարսիկները ապստամբուելով հռոմայեցիներից, Արտաշէսը հռո-

մայեցոց պատուէրով Պարսկաստան գնաց բայց Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանում հիւ-
ւանդանալով շողոքորթ Սբեղոյ նախարարն ու-
ղարկուեցաւ Երիզայի աստուածներէն կէտնք
խնդրելու, բայց մինչև նրա վերադարձը թագա-
ւորը մեռաւ:

Թաղման հանդէսը շատ շքեղ կերպով կա-
տարուեց. դադաղը ոսկուց էր, անկողինը բե-
հեզից, ոսկէգործ զգեստ հագած, գլխին թագ
դրած, ու ոսկէ գենքերը իր առջևը դրած. չորս
կողմը որդիքն ու ազգականներն էին, իսկ նը-
րանց էլ շրջապատել էին արքունի պաշտօնեա-
ներն ու նախարարները իրենց գնդերով, որին
հետևում էր զօրքը զինուած զօրաշարքով. առ-
ջևից գնում էին փողհարներ, իսկ ետևից սեւեր
հագած լալկան կանայք, որոնց հետևում էր ժո-
ղովրդեան բազմութիւնը:

Թաղման ժամանակ սիրելի թագաւորի հա-
մար շատերը անձնասպանութիւն գործեցին:

ԱՐՏԱԽԱՉԴ Բ.

Արաաշէսին յաջորդեց չարաբարոյ Արտա-
ւագղը, որ անմիջապէս իր եղբայրներին ու
քոյրերին հեռացրեց արքունիքից: Պատմում են,
որ այս անարժան որդին իր հօր թաղման էլ
նախանձեց և գողթան երգիչները երգում էին,

Արտաաղ Բ.

որ նա հօր գերեզմանի առաջ կանգնած տես-
նելով, որ շատերը անձնասպան եղան, դարձաւ
մեռելին հետևեալ խօսքերով՝

«Դու գնացեր և գերկիր ամենայն ընդ քեզ
տարար, ես աւերակացս զրպէս թագաւորեմ:

Հայրը Հհանգուրժելով որդու այդ նախան-
ձին, գերեզմանից անիծեց նրան ասելով՝

Եթէ դու յորս հեծցիս

Յազատն ի վեր ի մասիս,

Զքեզ կալցին քաջք,

Տարցին յազատ ի վեր ի Մասիս:

Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես:

Մեռելի անէծքը կատարուեց և նա թագա-
ւորելուց քիչ յետոյ որսի գնալով, ճանապարհին
բուքի հանդիպեց և ցնորուեց ու ձիով այս ու
այն կողմը ընկնելով մի խոր փոսի մէջ ընկաւ և
կորաւ:

Պառաւ կանայք պատմում էին, որ նա այն-
տեղ շղթայով կապուած է և իր երկու հաւա-
տարիմ շները կրծում են շղթաները, որպէս զի
Արտաւազգն ազատուի և դուրս գայ աշխարհին
վերջ տայ, բայց դարբինները սալի վրայ երկաթը
ծեծելով, ձայնից նրա շղթաները ամրանում են:

Այժմ էլ սովորութիւն է, որ դարբինները
աւագ ուրբաթ օրը մի քանի անգամ խփում են
իրենց սալին, որպէս զի նրա շղթաները ամրա-
նան:

Բացի այս կայ և մի ուրիշ աւանդութիւն,
որի մէջ պատմում են, որ մար կանայք գողա-
ցան Արտաւազգ նորածնին և նրա փոխարէն դե
զրին:

Արտաւազգին յաջորդեց Տիրան եղբայրը

(131—151), որ հռոմայեցոց կայսեր զրկած
թագով ու ծիրանիով պսակուեց թագաւոր և մի
դրամ էլ տալի տուեց, որի վրայ գրուած էր
Rex Armeniis datus (թագաւոր հայոց տուեալ),
իսկ վրան կային Տիրանի և հռոմայեցոց կայսեր
պատկերները: Սա իր կեանքը որսի ու զբօսան-
քի մէջ անցրեց և եկեղեաց դաւառի Զրմէս ա-
ւանում բնակութիւն հաստատեց և ձմեռը ձիւնի
բռնուելով մեռաւ:

Նրան յաջորդեց Տիգրան Գ., որ նրա եղ-
բայրն էր, սա միացաւ պարսիկների հետ և հռո-
մայեցիների դէմ գնաց, մինչև անգամ նրանց
երկիրները ասպատակի մատնեց և Փոքր Ասիա-
յի մի թագունի բռնեց նրան և բանտարկեց,
բայց Լուցիոս Վերոսը զօրքով Հայաստան ար-
շաւելով և լսելով այդ բանը, ազատեց նրան, իր
ազգականունի Ռոփի անունով աղջկայ հետ ա-
մուսնացրեց և զրկեց Հայաստան: Ի յիշատակ
այս բանի մի դրամ տպուեց, որի վրայ գրուած
է Lucius Verus Armeniacus, Rex armeniis
datus— Լուցիոս Վերոս Հայկական, թագաւոր
հայոց տուեալ:

Տիգրանը վերադառնալով հայրենիք, Ռոփի-
ին թողեց և նրան իր որդուց հետ Ռոփսեան
անունով նախարարութիւն անուանեց, որպէս
զի Արշակունի չը կոչուէին:

Սրան էլ յաջորդեց Վաղարշ (193—217),
որ մի մեծ աւան շինեց և Վաղարշաւան ա-

նուանեց, իսկ Վարդգէսի աւանն էլ նորոգելով Վաղարշապատ կոչեց: Հռոմայեցիք այդ ժամանակներում դէպի Ասիա արշաւեցին և որպէս զի երկիրը խաղաղ մնայ, Վաղարշը Սեբերոս կայսեր ընծաներ ուղարկեց և ազատուեց յարձակումից: Սակայն այդ ժամանակներում Խաղարներն ու Բասլաց ազգը շորա պահակն անցնելով հայոց վրայ յարձակուեցան: Վաղարշը գնաց նրանց դէմ, դեռ յաղթեց և հալածեց, բայց երկրորդ յարձակման ժամանակ նա սպանուեցաւ:

Վաղարշի հրամանով Նաւասարդ ամսի առաջին օրը, որ հայոց նոր տարին էր, մեծ շքով էին տօնում և կուստների Բագաւան քաղաքում մեծ հանդէսներ էին կատարում: Բագաւան կամ Դիցաւանը կառուցուած էր Նպատ լեռան հիւսիսային ստորոտում. այդ տեղ կար Վանատուր զաստուծու բազինը, որ հիւրընկալութեան համար էր և այդտեղ եղած զոհերի միսը բաժանւում էր անցորդներին:

260-318թ

ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԾ 318-260-թ.

Վաղարշին յաջորդեց Խոսրով որդին, որ իր հօր մահուան վրէժն առնելու համար անցաւ Կովկասեան լեռներով, յաղթեց լեռնապետներին և իբր նշան իր յաղթութեան յուներէն մակադրութեամբ մի արձան կանգնեց, իսկ նուաձած

երկիրների ազգերից հարիւրին մէկը պատանդ վերցնելով վերադարձաւ Հայաստան:

Միւհնոյն ժամանակներում Թէոկրիտոս զօրապետը հռոմէական զօրքերով եկաւ Հայաստան, որպէսզի վերջնականապէս նուաճէ հայերին, բայց Խոսրովը դուրս եկաւ նրա դէմ, յաղթեց և երկրից դուրս քշեց:

Սոյն Խոսրովի ժամանակն էր, որ Արտաշիր Սասանեանը Թագաւորեց Պարսկաստանում և ըստ աւանդութեան մտաւ Հայաստան, բայց Խոսրովը նրան էլ դուրս քշեց և լսելով, որ իր ազգական Արտաւան Թագաւորը սպանուած է սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել Արտաշիրի դէմ արշաւելու համար: Նրա զօրքը կազմուած էր ոչ միայն հայերից, այլ և վրացիներից, հոներից, պոնտացիներից և այլ ազգերից. նա յարձակուեց, հասաւ մինչև Տիգրոն ու պարթև նախարարներին հրաւիրեց, որ իր հետ միանան ու նրանցից մէկը Թագաւորէ, բայց նրանցից միայն մէկը՝ Վեհաւաճան Կարինեան նախարարը համաձայնուեց և իր ընտանիքով Հայաստան եկաւ: Արտաշիրն այս բանն իմանալով մի գնդով ընկաւ նրա ետևից, կոտորեց բոլորին և ազատուեց, միայն Պերոզամատը՝ Վեհաւաճանի որդին: Քիչ յետոյ Խոսրովը նորից արշաւեց Պարսկաստան և Արտաշիրն մինչև Հնդկաստան փախցրեց:

Արտաշիրը տեսնելով իր անելանելի դրու-

թիւնը, իր մօտ կանչեց բոլոր նախարարներին և մեծ պատիւներ խոստացաւ նրան, ով յանձն կառնէր մի կերպ սպանել Սոսրովին, նա աւելի ազնաւորութեամբ էր պարթեւ նախարարներին, ասելով, որ նրանք հեշտութեամբ կարող են անել այդ իբրեւ ազգականներ հայ թագաւորներին: Պարթեւ Սուրէնեան Պահլաւ Անակ նախարարն յանձն առաւ այդ և իրեն ձեռնադրելով ապստամբ փախաւ Պարսկաստանից, իսկ պարսիկ զօրքերը առերես ետևից ընկնելով նրան հալածեցին մինչև Կորդուած նահանգը: Սոսրովը լսելով այս, նրան հրաւիրեց իր ձմեռանոց Ուտի նահանգի Սաղիսաղ քաղաքը, որտեղ նրան մեծ պատուով ընդունեց իբրեւ պարթեւ նախարարի: Գարնան նրանք գնացին Վաղարշապատ, որտեղ նրա կին Ուրտին ծնաւ Գրիգոր որդուն, որին յանձնեցին Սոփիա անուանով մի քրիստոնեայ ստնտուի:

Սոսրովը նորից սկսեց պատրաստուել, որ գնայ Պարսից աշխարհ, իսկ Անակը այն ծրագիրը խանգարելու համար, մի օր, երբ թագաւորը որսի էր գնացած, իր եղբօր հետ մի կողմ տարաւ Սոսրովին և երկսով յարձակուեցան ու սպանեցին նրան, իսկ իրենք փախստի դիմեցին: Նախարարներն այս իմանալով, ետևից ընկան, հասան և Նրասիի ափին բռնելով նրան գետի մէջ խեղդեցին: Սոսրովը դեռ չը մեռած հրամայեց, որ Անակի ամբողջ ցեղը սրի քաշեն. այս լսելով Սոփիայի ամուսին Բուրդարը, վերց-

րեց Գրիգորին և իր կնոջ հետ Կեսարիա փախաւ. Գրիգորի եղբօր Սուրէնին էլ իր դայեակները Պարսկաստան փախցրին, իսկ մնացեալ ընտանիքը կոտորուեց:

Արտաշիւրը օգտուեց հանգամանքից և ներս խուժեց Հայաստան, հայերը չկարողացան դիմադրել, որովհետև թէ հռոմայեցիք և թէ այլ ազգերը մերժեցին օգնութիւն տալու, իսկ Արտաւազդ Մանգակունի նախարարը Սոսրովի որդի Տրդատին ազատելով թագաւորական ցեղի կոտորածից, որ անել էր տուել Արտաշիւրը, փախցրեց Հռոմ կայսեր մօտ: Հռոմայեցիք էլ յաղթուելով պարսիկներից, ստիպուած եղան հաշտութիւն կնքել, որով Հայաստանի մեծ մասը մնաց Արտաշիւրին և նա կանչեց բոլոր նախարարներին ու երկրում խաղաղութիւն վերհաստատեց: Ամատունեաց Օտա նախարարն էլ կոտորածի ժամանակ արքայադուստր Սոսրովադուխտին արքունի գանձերի հետ փախցրել էր Անի կամ Կամախ ամրոց, որտեղ էլ ամրացած մնաց և դուրս չըկաւ:

Սրանից յետոյ երկիրը կառավարուեցաւ պարսիկ կուսակալներով, իսկ հռոմէական մասում հայ իշխան կուսակալ կարգուեց 276 թուին:

Տ Ր Դ Ա Տ

Հստ. աւանդութեան Տրդատը դաստիարակ-

ւում էր Հռոմում և այնտեղ մեծ անուն հանեց։ Պատմում են, որ մի անգամ նա մէկ ձեռքով վայրի ցուլի եղջիւրները պոկեց. մի օր էլ ձիարշաւին հակառակորդը նրան յոպնակից վայր գցեց, իսկ զայրացած Տրդատը ընկաւ նրա ետեւից և մի ձեռքով նրա յոպնակը կանգնեցրեց։ Պարսից և հռոմայեցոց պատերազմի ժամանակ երբ հռոմայեցիք յաղթուեցան և փախստի ղիմեցին, Տրդատի ձին վիրաւորուած լինելով՝ չկարողացաւ փախչել, ուստի վերցրեց զէնքերն ու ձիու թամբը և լողալով անցաւ Եփրատի միջով։ Գոթաց Հռչէ թագաւորը հռոմայեցոց կալուածները մտնելով Դիոկղետիանոս կայսերը մենամարտի կանչեց և նրա փոխարէն Տրդատը գնաց ու Հռչէին բռնելով կայսեր մօտ բերեց։ Կայսրը նրան թագաւորական ծիրանի հագցրեց և զօրք տալով ուղարկեց իր հօր տեղը թագաւորելու։

Տրդատը յաջող արշաւանքով Կեսարիա հասաւ, որտեղ նրան ղիմաւորեցին հայ նախարարներից շատերը, իսկ երբ նա հայոց սահմանները հասաւ, նրան ղիմաւորեց Օտա նախարարը գանձերի և Խոսրովադուխտի հետ։

Տրդատը Հռոմում հեթանոսական ոգով էր դաստիարակուել և իր յաջողութիւններից յետոյ շնորհակալութեան զոհ մատուցց երիզայում Անահիտ զիցուհուն։ Այդ ժամանակ նրա մօտ էր ծառայում և Անակի որդի Գրիգորը, որ ծնաւ

257 թ. և երբ Անակի ընտանիքը սրի քաշեցին, իր ստնտու Սոփիան ազատեց և գաղտնի Կեսարիա փախցրեց, որտեղ նա քրիստոնէական ոգով կրթուեց։ Երբ Գրիգորը խելահաս էր, իմացաւ որ իր հայրը սպանել է Տրդատի հօրը և հօր մեղքը քաւելու համար Տրդատի մօտ մտաւ ծառայելու։ Տրդատը հրամայեց Գրիգորին, որ Անահիտ արձանը պսակներով զարդարէ, սակայն նա, որպէս քրիստոնեայ՝ հրաժարուեց։ Զայրացած Տրդատը հրամայեց չարչարել մինչև իր հաւատն ուրանայ, բայց երբ իմացաւ որ նա իր հօրը սպանողի որդին է, հրամայեց նախ տանքերկու չարչարանքերով տանջել. մարմինն այրեցին կրակով, հալած կապար լցրին վրան, երկաթէ քերիչներով քերեցին մարմինը, ոտները մեծ մեխերով գամեցին, երկաթէ փշերի վրայ պարկեցրին և այլն, իսկ յետոյ՝ գցեցին Արտաշատի Խոր Վիրապը։

Ըստ աւանդութեան Գրիգորը 14 տարի մնաց Խոր Վիրապում, կերակրուելով մի բարեպաշտ կնոջ ամեն օր գցած հացի կտորներով։

Տրդատը այդքանով էլ չբաւականացաւ և երբ հասաւ բուն Հայաստանը ու թագաւորեց՝ քրիստոնէութեան դէմ սաստիկ հալածանք հանեց։ Այդ ժամանակ Հայաստան փախան մի քանի կոյսեր, որոնց հալածել էր Դիոկղետիանոս կայսրը։ Կայսրը դրեց Տրդատին նրանց մասին և Տրդատը հրամայեց որոնել, նրանց գտան Վա-

դարչապատի հնձաններում: Տրդատը տեսնելով գեղեցկուհի Հռիփսիմէ կուսին, ցանկացաւ ամուսնանալ, բայց երբ նա հրաժարուեց, Տրդատի զինուորները Վաղարշապատի մօտ նահատակեցին նրանց:

Տրդատի մկրտութիւնը

Այս չարագործութիւններն անպատիժ չբնացին: Տրդատը մի օր մեծ հանդիսով որսի

գնալով խելագարուեց և սկսեց անտառներում թափառել: Դիւահարուեցան նաև նախարարները շատերը: Մինչ թագաւորը տանջոււմ էր, Խոսրովադուխտը քանիցս երազում տեսաւ, որ Վիրապում եղած Գրիգորը միայն կարող է բժշկել նրան, սակայն ոչոք չէր հաւատում, որ նա կարող էր կենդանի մնալ, բայց և այնպէս Օտան գնաց և գտնելով նրան, հանել տուաւ Վիրապից:

Ս. Գրիգորը սկսեց քարոզել, բժշկեց Տրդատին և 298 թ. (ըստ ոմանց 301 թ.) նրան իր ընտանիքով, պալատականների ու ժողովրդի հետ մկրտեց: Սորանից յետոյ Ս. Գրիգորը ամփոփեց ս. կոյսերի ժարմինները և նահատակութեան տեղերում Հռիփսիմէի, Գայիանէի, ու Շողակաթի անունով վկայարաններ շինեց, որոնք այժմ էլ կանգուն են:

Ս. Գրիգորը մի տեսիլում տեսաւ, որ Միածին Փրկիչն իջաւ երկնքից և ոսկէ մուրճով խփեց գեանին: Մուրճի խփած տեղը 303 թ. մի մեծ եկեղեցի շինեց և տեսլի համաձայն էջմիածին անուանեց, որ դարձաւ Մայր եկեղեցի և աթոռանիստ կայան Հայոց կաթողիկոսների:

Ս. Գրիգոր քրիստոնէութեան լոյսը տարածելու համար կոչուեց Հայոց երկրորդ Լուսաւորիչ:

Ս. Գրիգորը Կեսարիայում ամուսնացել էր Մարիամ անունով յոյն աղջկայ հետ, որից երկու որդի ունեցաւ՝ Արիստակէս և Վրթանէս:

Ս. Գրիգորն ու Մարիամը շատ աստուածասէր էին և բաժանուեցան միմեանցից, Արիստակէսը յանձնուեց դայեակներին, իսկ մայրը Վրթանէսի հետ կուսանոց մտաւ:

Լուսաւորիչն ամբողջ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւն քարոզեց, քանդեց կռատները և եկեղեցիներ շինեց, դպրոցներ, աղքատանոցներ ու անկեղանոցներ բացեց և եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, իսկ ինքը սկսեց առանձնական կեանք վարել ու իր որդի Արիստակէսին յանձնեց իր հօտը:

Արիստակէսը ներկայ գտնուեց 325 թ. Նիկիայում հայրապետների ս. ժողովին, որտեղից բերեց Հաւատոյ հանգանակը (Հաւատանք ի մի Աստուած...) որ և եղաւ հիմք հայոց եկեղեցու: Ս. Լուսաւորիչն էլ ճգնում էր Սեպուհ լերան Մանեայ այրում, ուր վախճանուեց 332 թ.: Հովիւները վերցրին մարմինը և թաղեցին, բայց մի քանի տարի յետոյ գտնելով նրա մարմինը, փոխադրեցին Թորդան գիւղը:

ՏՐԴԱՏԻ ՄԱՀԸ

Տրդատը քրիստոնէութեան ջերմ պաշտպան հանդիսացաւ և քրիստոնեայ կոնստանդիանոս կայսեր տեսութեան գնաց: Պարսից թագաւորը օգտուելով նրա բացակայութիւնից՝ զրգռեց հայ նախարարներին և Սկիւնեաց Սլուկ իշխանը

ապստամբուելով Տրդատից ամրացաւ Տարօնում: Ներքին խռովութեան վրայ աւելացաւ և արտաքինը՝ հիւսիսային լեռնական ազգերը Հայաստան արշաւեցին: Տրդատը լսելով այս, շուտով Հայաստան վերադարձաւ և իրեն հաւատարիմ նախարարների հետ զօրք վերցրեց և Մուշղամարգ դաշտի վրայ հանդիպեց լեռնականներին: Պատերազմի ժամանակ Բասլաց Գեղուհին թագաւորն աշխատում էր ըստ իրենց սովորութեան չուանով բռնել Տրդատին, բայց նա ձիով վրայ ընկաւ և երկու կէս արեց Գեղուհին:

Սլուկ իշխանին պատժեց Մամգունը, որ Զինաստանից էր եկել և, սպանելով նրան, նախարարի պատուին արժանացաւ: Այս նախարարութիւնը կոչուեց Մամիկոնեան: Այս բանից յետոյ Տրդատը յարձակուեց պարսից վրայ և մինչև Նոր Եկբատան քաղաքը հասաւ, իսկ պարսիկները ստիպուած հաշտուեցան: Տրդատը ծերանալով ու միևնոյն ժամանակ զգուցելով նախարարների վատ արարքներից, Մանեայ այրը քաշուեց ճգնուելու և նախարարներից թունաւորուելով մօտ 336 թ. մեռաւ ու թաղուեց Թորդան գիւղում:

ՏՐԴԱՏԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Տրդատից յետոյ անկարգութիւններն այն աստիճանի հասան, որ Զորրորդ Հայոց Արքեպա-

յոս իշխանը սպանեց Արիստակէս հայրապետին, որին յաջորդեց Վրթանէսը, որ նախարարներին հետ Տրդատի Սոսրով որդուն թագաւոր հրատարակեց (336 - 343 թ.): Սոսրով Փոքր կամ Կոտակը իր կեանքը որսորդութեան մէջ անցրեց և Սոսրովակերտ ու Դուին քաղաքներ հիմնեց: Սոյն շինութիւնների ժամանակ հիւսիսային լեռնականները նորից հայաստան արշաւեցին, բայց Վահան Ամատունի իշխանը Օշականի Առապարների մօտ յարձակուեց, շատերին կոտորեց, իսկ մնացածներին հալածեց:

Սոսրովի օրով պարսիկները նորից փորձեցին Հայաստանի երբեմն իրենց ձեռքն եղած գաւառները խլելու, սակայն չյաջողուեց: Սոսրովը մեռնելով, նրան յաջորդեց մոլի եղբայր Տիրան Բ. (343—353 թ.), որ Յուլիանոս ուրացող կայսեր պատկերը եկեղեցում դրեց: Յուսիկ հայրապետը տեսնելով այդ անկարգութիւնը՝ ջարդ ու փշուր արեց պատկերը, իսկ Տիրանը ծեծելով սպանել տուաւ Ս. Յուսիկին:

Տիրանը չկատարեց պարսից թագաւորին տուած իր խօսքը՝ պարսից ու յունաց մէջ չեղոք լինելու և պատերազմի ժամանակ յունաց կողմն անցաւ, որի համար պարսից Շապուհ թագաւորը բռնեց նրան ու կուրացրեց:

ԱՐՇԱԿ Բ. 353—368 թ.

Շապուհը Տիրանին կուրացնելով՝ վախեցաւ,

որ հայերը կարող են իր դէմ զինուել և յունաց դէմ ծրագրած արշաւանքին խոչնդոտ հանդիսանալ, նրա Արշակ որդուն իր հօր տեղը թագաւորեցրեց, նախարարներից պատանդներ վերցրին, իսկ Վահան Ամատունու տեղ իր կողմնակից Վաղինակ Սիւնի իշխանին յանձնեց երկիրը և արևելեան զօրքի զօրապետութիւնը:

Նոյն ժամանակներում յունաց Վալենտիանոս կայսրը յաղթելով պարսկական զօրագնդին Արշակին դեսպանների միջոցով նամակ ուղարկեց, որով յորդորում էր, որ թողնէ պարսիկներին և իրեն հետ միանայ պարսից դէմ, բայց նա նամակը թողեց անպատասխան և յունաց կայսրը թէոդոս զօրավարին մեծ զօրքով հայոց դէմ ուղարկեց, բայց թագաւորը ժամանակի նշանաւոր Ներսէս Մեծ հայրապետին ուղարկեց քրիստոնեայ թէոդոսի մօտ իբրև միջնորդ և հարկերը վճարելով հաշտուեց, ազատեց յունաց մօտ եղած պատանդներին և կայսեր ազգական Ոլիմպիադա անունով օրիորդին էլ Արշակի կնութեան բերեց:

Բայց Արշակը շատ անկարգ կեանք էր վարում և մինչև անգամ իր եղբօր որդուն Գնելին (սրա հայր Տրդատին սպանել էր տուել յունաց կայսրը) նախ կալուածներից զրկեց՝ հաւատարմով նրա հօրեղբայր Տերեթի չարախօսութիւններին և ապա սպանել տալով նրա Փառանձեմ կնոջ հետ ամուսնացու, իսկ Ոլիմպիա-

դային մի անախտան քահանայի ձեռքով թու-
նաւորել տուեց:

Ներսէս հայրապետն այդ ժամանակ երկրի
բարեկարգութեամբ էր զբաղուած և Յունաս-
տանից վերադառնալով աղքատանոցներ և հի-
ւանդանոցներ շինեց, գիւղերում օտարականնե-
րի համար հիւրանոցներ շինեց, եկեղեցիներ ռ-
վանքերի թիւը շատացրեց և դպրատներ բա-
ցեց: Բացի այս նա արգելեց նախարարների մէջ
սովորական դարձած աղպակցական ամուսնու-
թիւնը և մեռելների վրայ եղած լաց ու կոծի սո-
վորութիւնը: Ներսէսը շուտով իմացաւ թագա-
ւորի անկարգութիւնները և անիծեց նրան, մին-
չև անգամ սուգ մտաւ: Բայց թագաւորը փոխա-
նակ զոջալու մի աւելի մեծ չարութիւն էլ գոր-
ծեց և Արշակաւան անունով մի քաղաք հիմնեց
և որպէս զի շուտով լցուի բնակիչներով, հրա-
տարակեց, որ ամեն մի յանցաւոր ազատուում
է պատժից եթէ այդ քաղաքում բնակուի: Շու-
տով քաղաքը լցուեց բնակիչներով, որովհետև
երկիրը լցուեց գողերով, աւազակներով ու մար-
դասպաններով, որոնք ազատուում էին այնտեղ
բնակուելով: Սակայն նախարարներն անկարող
եղան տանելու այս բոլորը և յարձակուելով քա-
ղաքի վրայ բնակիչներին սրի քաշեցին և ազա-
տուեցան միայն երեխաներն, որոնց խնամքը
իր վրայ վերցրեց կոտորածին վրայ հասնող
Ներսէս հայրապետը: Երեխաները մեծանալով և

բազմանալով կոչուեցան Որթք կամ Որդունիք:

Շապուհ թագաւորը յունաց դէմ ունեցած
պատերազմի ժամանակ հասնելով Տիգրանակերտ,
ուզեց ներս մտնել քաղաք, բայց քաղաքապետ
Անդովկ Սիւնի նախարարը ոչ միայն ներս չը-
թողեց, այլ և սարսափելի ջարդեց պարսիկնե-
րին: Շապուհը գնալով Մծբին, յայտնեց տիգ-
րանակերտացիներին, որ յունաց հետ ունեցած
պատերազմից յետոյ կը մաքրէ նրանց հետ իր
հաշիւները: Ճիշտ որ նա կատարեց իր խօսքը և
լսելով Արշակաւանի հիմնարկութեան մասին,
որի համար բողոքել էին նախարարները, մի զօ-
րագունդ ուղարկեց Արշակին բռնելու և ինքը
գնաց Տիգրանակերտի վրայ, Արշակը փախաւ
լեռներում ապաստան գտնելու: Շապուհը Տիգ-
րանակերտը պաշարելով անկարող եղաւ առնել,
բայց յոյն գերիները խոստացած ազատութեան
համար իրենց ռազմամեքենաներով, որ էջ էր
կոչուում կործանեցին պարսպները, քաղաքի
դռներն այրեցին և պարսիկները ներս խուժե-
լով ամբողջ քաղաքը սրի ու կրակի մատնեցին:

Արշակը չխրատուեց և վրացական օգնա-
կան զօրքով յարձակուեց նախարարների վրայ,
որոնց գլուխ էր կանգնած Ներսէս կամսարա-
կանը, բայց յունաց զօրքն էլ եկաւ Հայաստան
և այս անգամ անկարգ թագաւորը ստիպուեց
նորից Ներսէս Մեծին դիմելու, որը ամենքի
հետ նրան հաշտեցրեց, միայն Մեհրուժան Արծ-

րունի և Վահան Մամիկոնեան իշխանները չցանկացան հաւատալ թագաւորին և զնացին Շապուհի մօտ: Ներսէս հայրապետը յունաց մօտ միջնորդ գնալով մեծ արգելքերի հանդիպեց և պատանդ տալով թագաւորի որդի Պապին ինքը աքսորուեց, որովհետեւ Վաղէս կայսրը նրան չըցանկացաւ մինչև անգամ տեսնել:

Արշակը տեսնելով որ այլևս սանձահարող հայրապետը բացակայ է, սկսեց հալածել նախարարներին, ջնջեց կամսարականների ցեղը, որոնցից ազատուեց Սպանդարատ նախարարը և իր ընտանիքով Յունաստան փախաւ: Չարութիւնն աճեց հասաւ, որ մինչև անգամ կամսարականներին թաղող սայլորդներին էլ կոտորեց. հայրապետի փոխանորդ Խազ եպիսկոպոսին էլ ուզեց սպանել, որովհետեւ նա յանդիմանել էր իրեն, սակայն նրան ազատեցին Ապահունի նախարարները:

Շապուհը Հիւսիսական ազգերի հետ ունեցած պատերազմը վերջացնելով Ալանոզան պարթեւ իշխանին մեծ զօրքով Հայաստան ուղարկեց, այս զօրավարը Արշակի ազգական լինելով Արշակը կարծում էր, որ կազատուի փորձանքից և ուղղում էր նրա օգնութեամբ Յունաստան փախչել, սակայն զօրավարը յայտնեց նրան, որ եթէ նա չխղճաց կամսարականներին, որոնք թէ իր և թէ նրա ազգականներ էին, ինքն էլ չի կարող խղճալ նրան: Արշակը հաւատացած, որ այլևս

դժուար կազատուի, գնաց Շապուհի մօտ, որը նրան իր մօտ պահեց և ստիպմամբ պահանջեց, որ նախարարների կիներն ու Փառանձեմն էլ գան Պարսկաստան: Նախարարները լսելով այս, գէնքի դիմեցին և պարսից զօրքին դուրս քշեցին, իսկ իրենց ընտանիքներով Յունաստան փախան Փարանձեմը թագաւորական գանձով Արտազեւրից բերդում ամրացաւ ու Յունաստանից հրաւիրեց իր Պապ որդուն, որ օգնութեան գայ:

Արշակի մահը

Շապուհը զայրացաւ և Արշակին շղթայելով Անյուշ բերդը ուղարկեց, իսկ Մենրուժան Արծ-

բունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացողներին մեծ զօրքով Հայաստան ուղարկեց: Արտագերից բերդը խիստ դիմադրութիւնից յետոյ անձնատուր եղաւ և պարսիկ զօրքը ներս խուժելով կողոպտեցին արքունի գանձերը, իսկ Փարանձեմին իր մարդոց հետ Ասորեստան տանելով ցցի հանելով սպանեցին: Արշակը բերդում լսելով այս բոլորը, անձնասպան եղաւ:

Պ Ա Պ 368 — 374 Թ.

Արշակի մահից յետոյ Հայաստանը Մեհրուժանի շահատակութիւնների ասպարէզ դարձաւ, որովհետեւ Շապուհը նրան փեսայացնելով խոստացել էր հայոց թագը: Մեհրուժանը խաբէութեամբ կալանաւորելով եպիսկոպոսներին ու քահանաներին ղրկեց պարսկաստան. արգելեց յունական զրքերի գործածութիւնն ու յունաց հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը, իսկ փախած նախարարներին բռնելու համար նրանց կանանց բանտարկեց: Չարիքի առաջն ուղեց առնել Ներսէս հայրապետը և աքսորից ազատուած լինելով ժամանակի Թէոդոս կայսեր խնդրեց Պապին թագաւորացնել. կայսրը հաճեցաւ և Տերենտիանոս զօրավարին զօրքով Պապի հետ Հայաստան ուղարկեց, որոնց հետ միացան փախած նախարարները: Յունաց զօրքը դուրս քշեց Մեհրուժանին ու տիրեց երկրին: Շապուհը

լսելով այս, անմիջապէս Մեհրուժանին օգնական զօրք ուղարկեց և Զիրաւ դաշտում պատերազմ տեղի ունեցաւ, իսկ Ներսէս հայրապետը Նպատ լեռան վրայ բազկատարած աղօթում էր: Սոյն պատերազմում մեծ քաջութիւններ գործեցին Սպանդարատ կամսարականն ու Մուշեղ Մամիկոնեանը և հայերը խիստ մեծ ջարդ տուին պարսիկներին: Մեհրուժանը փախաւ պատերազմի դաշտից, սակայն Սմբատ սպարապետը բռնեց նրան և մտածելով, որ եթէ ողջողջ բանակը տանէ հայրապետը կիսղձայ և կազատէ, ուստի մօտիկ գտնուած վրանաբնակներից վերցնելով շիկացած շամփուրը, ոլորեց և դրեց ուրացողի զլխին ասելով. «Պսակում եմ քեզ, Մեհրուժան, Հայոց թագաւոր, որովհետեւ դու ուզում էիր և որովհետեւ ես թագադիր ասպետ եմ, ուստի կատարում եմ հայրենական պաշտօնս»: Մեռաւ այն ուրացողը, որ երբէք չզղջաց:

Պապն էլ անպիտան մարդ դուրս եկաւ, և չնայած սկզբում բոլոր նախարարներին վարձատրեց, բայց քիչ յետոյ սկսեց դարձելի կեանք վարել և երբ Ներսէս հայրապետը նրան յանդիմանել սկսաւ, գաղտնի թունաւորել տուեց սուրբ հայրապետին և Թիլն աւանում թաղել տուեց ու նրա տեղ Շահակ անունով մէկին կաթողիկոս կարգեց: Յունաստանում խռովութիւն ծագելով, ապերախտ Պապը ուղեց օգտուել այդ

բանից և ապստամբուել և Տերին տիանոսին դուրս
քշեց Հայաստանից: Տերենտիանոսը օգնական զոր-
քով յարձակուեց հայոց վրայ, Պապին բռնեց և
զիջանելով նրա ցանկութեանը ուղարկեց Կ. Պո-
լիս, որտեղ նրան գլխատեցին:

ՎԱՐՍԱԶԴԱՏ 374—377 թ.

Պապի յաջորդ Վարագդատը, որ նոյնպէս
Յունաստանից եկաւ և ժառանգեց գահը, հօր
պէս ապերախտ գտնուեց դէպի յոյները և չու-
զեց հպատակուել յունական զօրապետների հրա-
մաններին, Շապուհի մօտ մարդ ուղարկեց ու
խնդրեց, որ իր աղջիկներից մէկին իրեն կնու-
թեան տայ և Հայաստանն ազատելով յունական
ազդեցութիւնից, իրեն յանձնէ: Յունաց զօրա-
պետը լսելով այս, անմիջապէս իմաց տուեց
կայսեր, իսկ նա այնտեղից հրամայեց իր գոր-
ծակալին կալանաւորել և իր մօտ զրկել: Վա-
րագդատը յոյս ունենալով, որ կարող է արդա-
րանալ, իր կամքով գնաց Կ. Պոլիս, բայց Թէո-
դոս կայսրը չուզեց նրան տեսնել անգամ և շրջ-
թայելով Թուլիս կղզի աքսորել տուեց:

Վարագդատի համար պատմիչներն ասու-
են, որ աներևակայելի քաջութեան տէր էր և
Ուրմալիական խաղերի ժամանակ առիւծներին
էր յաղթել:

ՎԱՐՍԱԶԴԱՏԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ.

Թէոդոս կայսրը չմոռացաւ հայերին և Պա-
պի Արշակ (379—384) ու Վաղարշակ որդիներ-
ին միասին թագաւորացրեց, մտածելով, որ ե-
թէ երկուսով լինեն չեն ապստամբուիլ: Սոյն
բաժանումն այն աստիճան թուլացրեց հայերին,

Ս. Սահակ

որ իսպառ ջլատեց ոյժերը: Վաղարշակը մեռաւ
նոյն տարին, իսկ Թէոդոսի մահից յետոյ նրա
յաջորդ կայսեր և Շապուհի միջև հաշտութիւն
եղաւ և Հայաստանը երկսի բաժանեցին, բայց
Արշակը չցանկացաւ պարսից տիրապետութեան
տակ մնալ և իր նախարարներով անցաւ Յունա-

կան Հայաստան: Շապուհը պարսկական մասում թագաւոր կարգեց Արշակունի Սոսրով (Գին (386 - 391 թ.): Քիչ յետոյ մեռաւ Արշակը և Սոսրովը ամբողջ երկրին տիրապետեց և տեսնելով որ նախարարները վերադարձան, Սահակ ասպետին զօրքի սպարապետ նշանակեց և ինքն էլ չեզոք դիրք բռնեց, Մեծ Ներսէսի թոռ ս. Սահակին կաթողիկոս նշանակեց: Պարսից թագաւորը զայրացաւ այս կարգադրութիւնների համար և իր Արտաշիր որդուն ուղարկեց նրա դէմ, Սոսրովին բռնեցին և շղթայելով Անյուշ բերդն ուղարկեցին:

Սրանից յետոյ թագաւորեց նրա խաղաղասէր Վռամշապուհ եղբայրը, որ լաւ գիտէր անցեալ սխալների տխուր հետևանքները և այդ միակ պատճառով թէ՛ յունաց և թէ՛ պարսից հետ համերաշխ ֆնաց. մինչև անգամ երբ որ Սահակ Բագրատունի սպարապետը մեռաւ և ս. Սահակ հայրապետը խնդրեց որ իր միասին Համազասպ Մամիկոնեանին սպարապետ նշանակէ, նա չհամաձայնուեց անել այդ առանց պարսից թագաւորի համաձայնութեան և հայրապետը թագաւորի յանձնարարականով միայն կարողացաւ այդ գլուխ բերել. հայրապետը խնդրեց նաև ներել Կամսարականներին և Ամատունիներին, որ նոյնպէս գլուխ եկաւ:

Նոյն ժամանակներում Պարսկաստանում թագաւորեց Վռամ, որ հայերին բարեկամ ֆնաց

և երբ յունաց ու պարսից մէջ պատերազմ ծագեց, Վռամը Վռամշապուհին յանձնարարեց հաշտութեան միջնորդ հանդիսանալ: Վռամշապուհը կարողացաւ ի կատար ածել այդ յանձնարարութիւնը Միջագետքում և վերադառնալով իր երկիրը իմացաւ որ ս. Սահակ. ս. Մեսրոպը և այլ

Ս. Մեսրոպ

Եպիսկոպոսներն ու հոգևորականները միահամուռ աշխատում են հայերէն գիր ստեղծելու, պատմեց նրանց, որ իր Միջագետքում եղած ժամանակ լսել էր, որ Հաբէլ անունով մի ասորի քահանայի մօտ ինչ որ տառեր կան. այս նպատակով Վահրիճ Սագունին ուղարկուեց, որ ուսում

նասիրէ այդ գրերը, բայց նա վերադառնալով և իր հետ բերելով օրինակները, փորձեցին սովորեցնել և տեսան որ պակասաւոր են, ուստի ս. Մեսրոպը անձամբ գնաց Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ, բայց ունայնաձեռն մնալով դիմեց յոյն իմաստասէրներին և այլոց և դարձեալ ոչինչ օգտուելով դիմեց աղօթքին, որի ժամանակ մի տեսիլ տեսաւ մի ձեռք գրեց գրերը և ս. Մեսրոպի մտքի մէջ տպաւորուեցան: Տեսիլից յետոյ նա Հռոմիանոս անունով մի յոյն դպրի օգնութեամբ գրի առաւ տեսածը և բերեց Հայաստան 406 թ.: Ուրախութեան չափ չկար, անմիջապէս դպրոցներ բաց արին, սկսեցին սովորեցնել: Ս. Մեսրոպը օգնեց նաև վրացիներին ու նրանց համար էլ տառեր հնարեց, որոնք այժմ գործ են ածուած եկեղեցիներում և կոչւում «Սուցուրի»:

Ս. Մեսրոպը Տարօնի Հացեկաց գիւղիցն էր, ծն. 361 թ. լաւ վարժ յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն լեզուներին, նա նախ զինուորական էր, յետոյ արքունի քարտուղար, բայց 400 թ. կուսակրօն եղաւ:

Ս. Մեսրոպի առաջին աշակերտները իրենց ուսումը կատարելագործելու համար ուղարկուեցան Աթէնք, Աղէքսանդրիա և ուրիշ քաղաքներ և վերադառնալով շարունակեցին իրենց ուսուցիչների գործը և զիր ու գրականութիւն ստեղծեցին: Դրանցից նշանաւոր էր Մովսէս Սորենացին, որ գրեց հայոց պատմութիւնը սկզբից մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը, Կորիւն սքանչելին, որ գրեց ս. Մես-

րոպի կենսագրութիւնն ու տառերի գիւտը, Եղնիկ Կողբացին, որ շարագրեց այն ժամանակ եղած աղանդների քննութիւնն ու տեսութիւնը, որ ներկայումս էլ ճանաչուած է իբրև մի լուրջ գործ, Եղիշէ վարդապետը, որ նկարագրեց Վարդանանց պատերազմը, Ղազար Փարպեցին, որ գրեց Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան պատմութիւնը և շատ ուրիշներ, որոնք օգնեցին հայ լեզուի ու գրականութեան ծաղկման և ս. Մեսրոպի հետ թարգմանեցին ս. գիրքը, եկեղեցական այլ գրքերը, իսկ ս. Մեսրոպը կազմեց մի ծիսարան, որ կոչուեց Մաշտոց. այս շրջանը մեր պատմութեան մէջ յայտնի է իբրև Ոսկեդար Հայոց գրականութեան: Վրամշապուհը 21 տարի թագաւորելուց յետոյ մեռաւ և որովհետև որդին դեռ փոքր էր, ուստի ս. Սահակը գնաց Յազկերտի մօտ և խնդրեց որ Սոսրովին ազատէ Անյուշ բերդից և նորից թագաւորացնէ: Յազկերտը կատարեց նրա խնդիրը և Սոսրովը երկրորդ անգամ թագաւորեց և դեռ Հայաստան չհասած 414 թ. մեռաւ:

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵՍՅԱՆԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Սոսրովի մահով Յազկերտը փոխեց իր քաղաքականութիւնը և իր որդի Շապուհին թագաւորացրեց (414—418) հայոց վրայ և Պարսկաստան եղած հայ նախարարների հետ ուղար-

կեց Հայաստան: Նախարարները չկարողացան սիրել այդ պարսկին և միշտ ծաղրում էին, և երբ նա լսեց որ իր հայրը հիւանդացել է, շտապեց Պարսկաստան և իր տեղակալին հրամայեց հայ նախարարներին բռնել և իրեն մօտ ուղարկել:

Բայց նախարարները որոշեցին պատերազմով դիմադրել և Ներսէս Ճիճրակացի իշխանին իրենց զօրավար ընտրելով՝ յարձակուեցան պարսիկներին վրայ, ջարդեցին, զօրագլուխին սպանեցին և իրենք ամրացան, որով երկիրը ոտնատակ եղաւ և հարկերը պակասեցին:

Միևնոյն ժամանակներում Յազկերտը մեռնելով թագաւորեց Վռամը, որ հայերի դէմ զօրք ուղարկեց: Այս անգամ էլ ս. Սահակ հայրապետը մէջ ընկաւ, գնաց յունաց մասը, որտեղ աւելի խաղաղ էր, բայց ընդունելութիւնը չգրտնելով ս. Մեսրոպին և իր թոռ Վարդանին ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս ու խնդրեց յունաց կայսրից, որ յոյն գործակալներին հրամայէ չըխանգարել հայերէն սովորեցնելու գործը. կայսրը կատարեց այս խնդիրքը և Վարդանին սպարապետութեան պատիւ տալով ետ ուղարկեց. այդ ժամանակներում կայսեր հրամանով շինուեց Թէոդոպոլիս քաղաքը (այժմեան Էրզերումը), որ լինելու էր յոյն պահապան զօրքի բնակատեղի: Երկրի անտէր կացութիւնը Վռամին մեղմացրեց, որովհետև հարկերը միանգամայն պակա-

սեցին և նա մտածեց, որ պէտք է հաշտուել նախարարներին հետ: Սահակ Բագրատունի իշխանն այս գործի զուլիւր կանգնեց, պարսկական Հայաստան կանչեցին նաև ս. Սահակին և նա եկաւ, ժողովեց նախարարներին ու իր թոռ Վարդան Մամիկոնեան սպարապետին զրկեց Վռամի մօտ, յայտնելով, որ իրենք պատրաստ են հաշտուելու, եթէ Վռամշապուհի որդի Արտաշէսին կամ Արտաշիլին կը թագաւորացնէ: Վռամը համաձայնուեց:

Արտաշիլը շատ մոլի և զեղխ կեանք էր վարում և միանգամայն զգուեցրեց հայ նախարարներին, որոնք վճռեցին գահընկեց անել նրան և հաւաքուելով ս. Սահակի մօտ, պահանջեցին, որ նա էլ միանայ իրենց հետ, որպէսզի գնան պարսից թագաւորի մօտ բողոքեն և այլ իշխող խնդրեն: Հայրապետը վշտացաւ և ասաց. «Քաւ լիցի, որ ես իմ հիւանդ ոչխարը գայլերի բերանը տամ և չըժշկեմ, չուղղեմ նրան. ի՞նչ պէս կարելի է, որ ես իմ հիւանդ ոչխարը փոխեմ առողջ գազանի հետ, որի հէնց առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»:

Բարկացան անհեռատես նախարարները, կարծեցին թէ նա ուղում է խաբել իրենց, որպէս զի թագաւորը ժամանակ գտնէ և իրենցից վրէժը լուծէ, ուստի իրենց հետը վերցնելով Սուրմակ անունով մի քահանայ, գնացին Պարսկաստան և չարախօսեցին՝ ամբաստանեցին թա-

գաւորի առաջ թէ Արտաշըրին և թէ ս. Սահակ Պարթևին ասելով, որ նրանք միացել են յունաց հետ և ուզում են ապստամբուել: Վաճառ հաւատաց նրանց, կանչեց թաղաւորին և կաթողիկոսին, երկուսին էլ զրկեց իշխանութիւնից և Սուրմակին կաթողիկոս նշանակելով Վեհմիհր շապուհ պարսիկ մարզպանի հետ ուղարկեց Հայաստան:

Այսպիսով 428 թ. վերջացաւ Արշակունեաց հարստութիւնը:

Գրեթէ քառասուն տարի իշխանութեան անկումից յետոյ Հայաստանը Պարսկաստանի մի նահանգ դարձաւ և կառավարուեց մարզպաններով, որոնք յատկապէս երկրի քայքայմամբ էին զբաղուած և ամեն կերպ աշխատում էին հարկերը գանձել, հայերին իրենց կրօնի դարձնել և ձուլել: Կաթողիկոսները մէկը միւսից վատթար էին, որովհետեւ վարձու մարդիկ էին և նախարարները տեսնելով այս բոլորը, հաւաքուեցան ս. Սահակի մօտ ու խնդրեցին, որ նա նորից յանձն առնէ հայրապետութիւնը, բայց նա բացէ ի բաց մերժեց և պատմեց նրանց հայոց աշխարհի գլխին գալիք դժբաղդութիւնների մասին իր տեսած տեսիլը և քաշուեց Բագրևանդ, ուր 439 թ. վախճանուեց, իսկ վեց ամիս յետոյ վախճանուեց նաև ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, որ թաղուեց Օշական գիւղում, ուր մինչև այժմ կայ նրա գերեզմանը:

Զղջացող նախարարները ս. հայրապետի ա-

տոյ Հայաստանը Պարսկաստանի մի նահանգ դարձաւ և կառավարուեց մարզպաններով, որոնք յատկապէս երկրի քայքայմամբ էին զբաղուած և ամեն կերպ աշխատում էին հարկերը գանձել, հայերին իրենց կրօնի դարձնել և ձուլել: Կաթողիկոսները մէկը միւսից վատթար էին, որովհետեւ վարձու մարդիկ էին և նախարարները տեսնելով այս բոլորը, հաւաքուեցան ս. Սահակի մօտ ու խնդրեցին, որ նա նորից յանձն առնէ հայրապետութիւնը, բայց նա բացէ ի բաց մերժեց և պատմեց նրանց հայոց աշխարհի գլխին գալիք դժբաղդութիւնների մասին իր տեսած տեսիլը և քաշուեց Բագրևանդ, ուր 439 թ. վախճանուեց, իսկ վեց ամիս յետոյ վախճանուեց նաև ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, որ թաղուեց Օշական գիւղում, ուր մինչև այժմ կայ նրա գերեզմանը:

ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 451 թ.

Արշակունեաց հարստութեան անկումից յետոյ Հայաստանը Պարսկաստանի մի նահանգ դարձաւ և կառավարուեց մարզպաններով, որոնք յատկապէս երկրի քայքայմամբ էին զբաղուած և ամեն կերպ աշխատում էին հարկերը գանձել, հայերին իրենց կրօնի դարձնել և ձուլել: Կաթողիկոսները մէկը միւսից վատթար էին, որովհետեւ վարձու մարդիկ էին և նախարարները տեսնելով այս բոլորը, հաւաքուեցան ս. Սահակի մօտ ու խնդրեցին, որ նա նորից յանձն առնէ հայրապետութիւնը, բայց նա բացէ ի բաց մերժեց և պատմեց նրանց հայոց աշխարհի գլխին գալիք դժբաղդութիւնների մասին իր տեսած տեսիլը և քաշուեց Բագրևանդ, ուր 439 թ. վախճանուեց, իսկ վեց ամիս յետոյ վախճանուեց նաև ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, որ թաղուեց Օշական գիւղում, ուր մինչև այժմ կայ նրա գերեզմանը:

Զղջացող նախարարները ս. հայրապետի ա-

շակերտ Յովսէփ Պաղնացուն կաթողիկոս ընտրեցին, որ մի քանի տարի յետոյ Շահապիվան քաղաքում մի ժողով գումարեց և եկեղեցական քսան կանոններ հաստատեց. այս ժողովը զբաղուեց և երկրի բարեկարգութեամբ: Պարսկաս-

Վարդան Մամիկոնեան

տանում այն ժամանակ թագաւորեց Յազկերտ Բ., որ յոնաց զէմ պատերազմելով յաղթեց և սիրտ առած մճոց քրիստոնէսութեանը վերջ տալ և հունաց ազգի զէմ պատերազմ հրատարակելով հրաման ուղարկեց, որ բոլոր հայ իշխաններն ու նախարարները զան իրեն օգնելու նրանց զէմ:

Այնտեղ նրանք ոչինչ անել չկարողացան և երկու տարի յետոյ վերջ տալով պատերազմին, զօրքերն իրենց տեղերն ուղարկուեցան, իսկ եօթը տարի շարունակ նորանոր զօրքեր բերել տուեց, որպէս զի թուլացնէ, դատարկէ և կարողանայ նրանց պարսից զէնի դարձնել, ուստի նախարարներին մեծամեծ պատիւներ խոստացաւ որպէս զի հաւատն ուրանան ու արեգակին և կրակին երկրպագութիւն տան: Երբ տեսաւ, որ իր ծրագիրը գլուխ չեկաւ, նորից հոնաց զէմ տարաւ նրանց և ճանապարհին շատ չարչարեց, թոշակները կարճեց, իշխաններին անպատուեց, իսկ պատերազմից ետ գալով թոյլ չտուաւ իրենց երկիրները զնալ, այլ իր մօտ պահեց ու տանջելով սկսեց ստիպել, որ հաւատն ուրանան:

Տեսնելով այս նեղութիւնները, Ատոմ Գնունի և Մանաճիհր Ռշտունի իշխանները զօրքերն առած փախան Հայաստան, բայց պարսից զօրքն հասաւ նրանց ետեւից և բոլորին նահատակեց:

Բացի այդ Յազկերտը Դենշապուհ պարսկին Հայաստան ուղարկեց, որպէսզի իր ծրագիրն իրագործէ: Դենշապուհն ամբողջ երկիրն ալեկոծեց, սկսեց նեղել հայերին, եկեղեցիներն Վրայ հարկեր նշանակեց, նախարարների մէջ խռովութիւն ձգեց և կրօնաւորներին էլ հալածեց և երբ տեսաւ, որ սրանով էլ ոչինչ անել չկարողացաւ, Միհրներսէհը մոգպետի խորհրդով մի նամակ գրեց, որի մէջ քննադատելով քրիստոնէութիւնը,

պարսից աղանդն էր գովարանում և պահանջում էր հայերից որ կամ գան Պարսկաստան և կամ թէ մէկ-մէկ պատասխանեն իրեն տուած հարցերին: Յովսէփ կաթողիկոսը ստանալով նամակը, Արտաշատ քաղաքում մի ժողով գումարեց և նախարարների հաւանութեամբ մի զօրաւոր պատասխան գրեց, որի մէջ ցոյց տալով պարսից դէնի ստույգները նամակը վերջացնում էր հետեւալ խօսքերով. «Մեր այս սուրբ հաւատի վրայ մենք ամենքս էլ՝ մեծից մինչև փոքրը հաստատուն մնացել ենք և պատրաստ ենք նրա համար մեր կեանքն էլ տալու»:

Երբ սոյն նամակը կարդացին թագաւորի և պարսիկ իշխանների առաջ, զարմացան հայոց համարձակութեան վրայ, բայց Յազկերտը կատաղեց և մոգակտի խորհրդով իր մօտ կանչեց հայ նախարարներից զխաւորներին, որոնք էին՝ մարզպան Վասակ իշխան Սիւնեաց, Ներշապուհ Արծրունի, Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ Խոսրոսունի, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետ, Արտակ Մոկացի, Մանէճ Ապահունի, Վահան Ամատունի, Գիւտ Վահեունի, և Շմաւոն Անձեւացի:

Թէպէտ սրանք գիտէին Յազկերտի միտքը, բայց որովհետև շատերի ազգականները Պարսկաստանում նեղութեան մէջ էին, մտածեցին, որ իրենց գնալովը կարող են օգնած լինել նրանց, Յովսէփ կաթողիկոսի մօտ երդուելով հաստատուն մնալ իրենց հաւատին, ելան գնացին

Պարսկաստան և ներկայացան թագաւորին, որը բարկացաւ նրանց վրայ և յայտնեց, որ եթէ միւս օրը արեգակին երկրպագութիւն չտան, բոլորին էլ կտանջէ և երկիրն էլ զօրքով հիմաւայտակ կը կործանէ: Նախարարները իրենց տրած լաւութիւնները յիշեցրին, որ իրենք միշտ հաւատարիմ ծառայել են, բայց չկարողացան նրան համոզել և յայտնեցին, որ ինչ էլ անելու լինեն իրենք իրենց հաւատը չեն ուրանալու: Այս պատասխանի վրայ դայրացաւ Յազկերտը և հրամայեց որ իր առջևից հեռացնեն նախարարներին, իսկ դահճապետին էլ հրամայեց, որ նրանց զգուշութեամբ պահէ. նախարարները շատ աշխատեցին ազատուել, ուղեցին կաշառքով գոնէ դուրս պոկուել և գնալ հայրենիք, բայց երբ տեսան, որ ոչինչ չի յաջողում, Աստուծուն յանձնեցին իրենց և նրան ապաւինուեցան, իսկ Յազկերտը որոշեց նրանց հեռու տեղեր աքսորել, իսկ հայոց երկիրը ասպատակի մատնել:

Պարսիկ իշխաններից մէկը ծածուկ բրիտոնեայ լինելով և իմանալով Յազկերտի մտադրութիւնները, գնաց նախարարներին պատմեց բոլորը և խորհուրդ տուեց, որ գոնէ երեսունը կատարեն թագաւորի պահանջը, որպէս զի ազատուելով կարողանան գնալ իրենց հայրենիքը և կարող լինեն զենքով դէմ դնելու, քանի որ երկիրը մնացել է առանց առաջնորդի: Նախարար-

ները խորհուրդ կազմեցին, կանչեցին նաև վրացի և աղուանցի իշխաններին և որոշեցին առերես ուրանալ հաւատը: Վարդան Մամիկոնեանը շատ հակառակ էր, բայց երբ համոզեցին, որ այդպիսով հայրենիքը կաւերուի, պահանջեց երգուել աւետարանի վրայ և միայն յետոյ համաձայնուեց և թագաւորին պատգամաւոր ուղարկեցին, որ պատրաստ են նրա կամքը կատարելու: Ուրախացաւ թագաւորը, կանչեց իր մօտ, մեծամեծ պատիւներ ու նուէրներ տուեց և մի գունդ զօրք տալով, 700 մոգերի հետ մի մոգպետ էլ նշանակելով ուղարկեց Հայաստան, որպէս զի ամենքին պարսից աղանդ ընդունել տան, ջնջեն քրիստոնէութեան անունը և եկեղեցիները կործանելով կրակատներ շինեն:

Թագաւորն այնքան էլ շուտ չհաւատաց և իբրև ապահովութիւն Գուգարաց Աշուշա բզեշխին ու Սիւնեաց Վասակ իշխանի Բաբիկ և Ամիրսեբսեհ որդիներին իբրև պատանդ պահեց իր մօտ: Վասակ Սիւնին միշտ ուրացող ֆնաց և պատմութեան քննադատներից շատերն ընդունում են, որ նա այդ արեց որդոց պատճառով որովհետև հակառակ դէպքում նրանք պիտի սպանուէին:

Նախարարները հետ եղած հոգեւորականները չը գիտենալով թէ նրանք առ երես են ուրացել, իրար մէջ գաղտնի խորհուրդ արին և իրենցից մէկին ուղարկեցին Հայաստան իմաց տալու

հայերին, որ աւագանին ուրացել է հայրենի դաւանանքը:

Լսելով այս, հայ եկեղեցականները որոշեցին ի մի խմբուել և ամենայն ուժով դիմադրել նրանց և մինչև անգամ թոյլ չտալ երկիրը մըտնելու, չըխնայել ոչ ազգականի, ոչ եղբօր, ոչ հօր և ոչ որդու, կինը մարդու պիտի չընդունէր: Այսպէս ամենքն էլ զէնք վերցրին՝ տղամարդ և կին, մեծ և փոքր:

Տրէ (նոյեմբեր) ամսին նախարարները պարսից զօրքի հետ մտան Հայաստան և Անգղ գիւղի մօտ բանակ դրին, որտեղ հանգստանալուց յետոյ մի կիրակի օր մոգպետը մոգերի հետ զնաց եկեղեցին քանդելու: Ղեռնդ երէցը, որ նոյն ժամին նոյն եկեղեցում պատարագ էր անում, դուրս եկաւ նրանց դէմ և թոյլ չըտուաւ մօտենալ եկեղեցուն, իսկ ժողովուրդը մահակներով զինուած յարձակուեցան նրանց վրայ և լաւ ծեծելով քշեցին ետ իրենց բանակը: Մոգպետը միանգամայն յուսահատուեց և համոզուեց, որ հայերն աւելի քան հաստատ են իրենց դաւանանքին և Վասակ մարգպանին իր մօտ կանչելով յանդիմանեց և ասաց. «Եթէ դու ևս մեր կրօնը չես ուզում ընդունել, ասա բացարձակ և ես մեծ մոգպետին ու Միհրսեբսէհին կը գրեմ որ թագաւորին համոզեն թոյլ տալու ձեզ ձեր հաւատքը պաշտելու, որպէս զի ձեր երկիրը չաւերուի և հարկերը չքջանան: Բայց

Վասակը սկսեց խաղաղացնել նրան յոյսեր տալով, Սիւնեաց աշխարհից զօրք ժողովեց և իր բանակը զօրացնելով ուզեց բռնի կերպով ստիպել հայերին հնազանդուելու՝ շատերին պատիւներով ու պարգևներով խաբեց, ոմանց դրամով և ոմանց սաստելով, իսկ նրա ամենամեծ չարագործութիւնն այն էր, որ նախարարական տներում մոգեր նշանակեց։ Նպիսկոպոսները տեսնելով նրա չարագործութիւնները, առերես ուրացածներին ժողովի հրաւիրեցին և յայտնեցին, որ եթէ նրանք Վասակի արարքների հետ համաձայն են, այն դէպքում նախ իրենց միացնել և ապա ուզածն անել, իսկ եթէ համաձայն չեն, այդ դէպքում շուտով պէտք է վրեժը լուծել։ Նախարարները երդուեցին, որ իրենք բնաւ համաձայն չեն և յայտնեցին, որ պատրաստ են մարտնչելու ուրացողների դէմ և որովհետեւ մէկը՝ Զանդազան անունով չուզեց նրանց հետ միաբանիլ, բռնեցին ու քար կոծեցին և այդ դէպքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ։ Իսկ հայոց գունդը երեքի բաժանեցին, որոնցից մէկը գընաց դէպի արևելք, միւսը դէպի արևմուտք, իսկ երրորդը դէպի հիւսիս, որոնք շրջապատեցին Վասակին իր զօրքով, ջարդեցին և իրեն էլ բռնեցին, սակայն նա եկեղեցականներին խոստացաւ հաստատ ֆնալ իր դաւանանքին և այլ ևս չը դաւաճանել, որով և այս անգամ ազատուեցաւ պատժից։

Սրանից յետոյ նրանք յարձակուեցան պարսից ձեռքի տակ եղած բերդերի վրայ, պարսիկներին սրի քաշեցին, մոգերին ջարդեցին ու փախցրին և կրակատներն էլ հիմնայատակ արին. յաջողութիւնն այն աստիճանի էր բարձրացել, որ մինչև անգամ ուրացողների մեծ մասը նորից իր հաւատքի դարձաւ և շատ հեթանոսներ քրիստոնեայ դարձան։

Մինչ հայերը զբաղւած էին հայրենիքի պաշտպանութեամբ, պարսից զօրքը Սեբուխտ զօրավարի առաջնորդութեամբ Աղուանք արշաւեցին և սկսեցին եկեղեցիներ կործանել ու կրապաշտութիւն տարածել և որովհետեւ նրանք անկարող էին դիմադրել պարսիկներին, պատգամաւորներ ուղարկեցին հայերի մօտ ու օգնութիւն խնդրեցին։ Իսկ հայ իշխանները լսելով այս, խորհուրդ տուին մի առ ժամանակ մի կերպ դիմանալ և իրենք ժողով գումարելով Ատոմ Գնունի իշխանին նամակով թէոդոս կայսեր մօտ ուղարկեցին, նկարագրեցին պարսիկների գործած չարագործութիւնները ու խնդրեցին օգնել. նամակը կրնքուած էր նախարարների կնիքներով և մինչև անգամ Վասակն էլ մասնակցեց։ Թէոդոս կայսրը դեռ ևս չիրագործած խոստացած օգնութիւնը, մեռաւ, իսկ նրա յաջորդ Մարկիանոս կայսրը ոչ միայն չօգնեց, այլև պարսիկների հետ դաշինք կապեց։

Հայոց կացութիւնն այսպիսով աւելի ևս

վատթարացաւ, բայց նրանք չը վհատուեցան և զօրքը երեք գնդի բաժանելով մէկը յանձնեցին Ներշապուհ Արծրունուն Ատրպատականի կողմերը ուղարկեցին հարաւային սահմանները պաշտպանելու և պարսիկների յարձակման առաջն առնելու. միւս գունդը յանձնեցին Վարդան Մամիկոնեանին և ուղարկեցին աղուաններին օգնելու, իսկ երրորդը տուին Վասակին, որը յայտնեց պարսիկներին, որ զօրքը երեք գնդի է բաժանուած, որից մէկը իր ձեռքին է, որոնցից պարսիկներին ոչ մի ֆլաս չի հասնիլ, իսկ միւս երկու գնդերն հեռացուած են երկրից և եթէ այժմ յարձակուեն, հեշտութեամբ կը տիրեն երկրին: Մերուխտը հոգի առած առաջ շարժուեց, խաղաղ քաղաքի մօտ Վարդանի զօրքին պատահելով պատերազմ տեղի ունեցաւ, որտեղ հայերը մեծ քաջութեամբ կռուեցին, ջարդեցին ու ցրուեցին թշնամուն ու մինչև գետը հալածելով շատերին խեղդեցին: Սոյն պատերազմում ընկաւ Դիմաքսեան Մուշ սեպուհը և պատմիչի ասելով պարսիկներն այնպէս կոտորուեցան, որ միայն գուժկանն ազատուեց և լուր տարաւ պարսիկներին իրենց կրած դժբախտութեան մասին: Պատերազմից յետոյ հայոց զօրքը մտաւ Աղուանք, տիրեց բերդերին, դուրս քշեց պարսիկներին, կործանեց կրակատները և երկիրը խաղաղացրեց, որից յետոյ հայերը դաշինք կրնեցին աղուանների հետ, որպէս զի նրանք էլ

օգնեն իրենց դժուար ժամանակներին:

Մինչ այսպէս Աղուանքում եղած յաջողութիւնները շարունակուած էին, Վասակը չըգիտենալով ոչինչ, սկսեց շարունակել իր անպիտանութիւնները, շատ բերդեր կործանեց, գիւղերն այրեց, նախարարներից շատերի ընտանիքներին Սիւնեաց աշխարհ բերդերի մէջ բանտարկեց: Վարդանը լսելով այս, զօրքով շտապեց Հայաստան, իսկ Վասակը լսելով նրա գալուստը փախաւ իր երկիրը: Զօրքի պաշարի պակասութեան պատճառով Վարդանը զինուորներից շատերին իրենց տներն ուղարկեց պատուիրելով որ գարնանը նորից ժողովուին, իսկ ոմանց ուղարկեց Սիւնեաց աշխարհն ասպատակելու: Ուրացող իշխաններն պաշարուելով շատ նեղուեցան և առանց ուտելիքի մնալով ստիպուած էին սատկած կենդանիների մսով կերակրուիլ և երբ հոգևորականները տեսան այս, միջնորդ հանդիսացան ու մի գերի պարսկի ուղարկեցին Յագկերտի մօտ պատմելու հայոց դրութիւնը և Վասակի շարութիւնները, որի վրայ թագաւորը երեսանց իբր թէ խղճալով գերի հայերին ազատեց բանտերից և իրաւունք տուեց ազատ պաշտելու իրենց կրօնը, որի առթիւ մի հրովարտակ էլ ուղարկեց հայերին, որով կրօնի ազատութիւն էր շնորհում և այսպիսով մտածում էր խաղաղ ճանապարհով կատարել իր մտածած ծրագիրները: Բայց երբ տեսաւ, որ հայերը որոշել են անդառ-

նալի կերպով պաշտել իրենց կրօնը և աննուաճելի են դառնում, դիմեց զէնքի զօրութեան, մեծ զօրք ժողովեց և փղերով Միհրներսէն իշխանի զօրավարութեամբ ուղարկեց հայոց դէմ:

Միհրներսէնը մտնելով Փայտակարան քաղաքը, բանակ դրեց և իր մօտ կանչելով Վասակին իր գործերը նրան յանձնեց, իսկ սա էլ իրեն գործակից ուրացող իշխաններին ժողովեց իրենց զօրքերով, որոնք էին Տիրոց Բագրատունի, Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ Խոռխոռունի, Գիտ Վահևունի, Մանէճ Ապահունի, Արտէն Գաբեղեան, Ներսէն Ուրծացի, Ընջիւղ Ակէացի, Վարազդապուն Պալունի և շատ ուրիշներ, ամբողջ Միւնիքը կրակապաշտ դարձրեց, իսկ յետոյ էլ նամակներ գրեց ամեն կողմ, թէ իբր թագաւորը քրիստոնէութեան ազատութիւն է շնորհել: Կասկածելով որ հոնքը կարող են հայերին օգնութեան գալ, պարսից մի զօրեղ գունդ ուղարկեց նրանց սահմանները և Միհրներսէնին էլ մանրամասնօրէն յայտնեց հայոց զօրքի կացութեան մասին, որին հետեւեց այն, որ պարսից զօրքը Մուշկան Նիւսալաւուրտ իշխանի հրամանատարութեամբ հայոց դէմ ուղարկուեց:

Թէպէտ Վարդանը գիտէր պարսից զօրքի շատութիւնը, բայց և այնպէս չմիտաւ և իր միաբան նախարարներին և զօրքին, որոնց թիւը 66 հազարի էր հասնում, ժողովեց Արտաշատ քաղաքը և առաջ գնալով Արտազի դաշտում բա-

նակեց և պատրաստուեց կրօնական պատերազմի. այդտեղ էին նաև Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ղևոնդ երէցը: Պատերազմից առաջ զօրքը կարգի բերելով յորդորական կարգաց և ոգևորեց հոգեպէս և նիւթապէս: Շուտով լուր հասաւ, որ պարսից զօրքը մտել է Հեր և Զարեանդ գաւառները և շրջակայքը ասպատակի են մատնել, ուստի Առանձար Ամատունի իշխանին 2,000 զօրքով ասպատակիչների դէմ ուղարկեց և սա քաջութեամբ կատարեց իրեն յանձնուած պարտականութիւնը՝ ջարդեց նրանց, ետ մղեց և յաղթանակով ետ եկաւ. սոյն յաղթութիւնը հայերին աւելի ևս ոգևորեց և պատրաստուեցան պատերազմի:

Ուխտացեալ նախարարների միաբանումը վախեցրեց թէ Վասակ ուրացողին և թէ պարսիկներին և նրանք որոշեցին խաբէութիւնով անջատել նրանց մէկ մէկուց, սակայն անկարող եղան, ուստի առանց դանդաղելու առաջ գնացին: Պատերազմի նախատօնակին ս. Ղևոնդը Յովսէփ կաթողիկոսի հրամանով մի ոգևորիչ ճառ խօսեց, իսկ առաւօտեան դէմ պատարագ մատուցուեց և ամենքն էլ հաղորդուեցան, որից յետոյ զինուորական խորհրդի որոշմամբ զօրքը չորս գնդի բաժանեցին և Տղմուտ գետի ափին՝ թշնամու գիմացը բանակ դրին: Գնդերից առաջինի զօրապետ նշանակուեց Ներշապուն Արծրունին, որին օգնական տրուեցան Մովսէս իշ-

խանն ու Մինրչապուն Մարգպետը և այս գոռն-
դը պատերազմաճակատում տեղաւորուեցաւ.
երկրորդ գոռնդը յանձնուեց Սորէն Սոթխոռու-
նուն և տեղաւորուեց աջ թևում, իսկ սրան օգ-
նական նշանակուեցաւ Ներսէն Քաջբերունին.
երրորդ գնդի զօրապետ նշանակուեց Թաթուլ
Վանանդեցին, որին օգնական տրուեցաւ Տաճատ
Գնթունին, որոնց գոռնդը ռազմաճակատի ետեր
կանգնեց. իսկ Վարդան Մամիկոնեանն Արշաւիր
Կամսարականի, Փափաք Առաւելեանեանի և իր
եղբայր Համազասպեան իշխանների հետ չոր-
րորդ գոռնդ կազմելով անցաւ ձախ թևը բռնեց,
որովհետև ճիշտ դրա դիմացն էր գտնուում Վա-
սակի՝ ուրացեալների գոռնդը: Սկսուեց պատե-
րազմը. հայերը կատաղաբար յարձակուեցան
պարսիկների վրայ և գետն անցնելով սկսեցին
սարսափելի կերպով ջարդել: Վարդանը տեսնե-
լով որ ձախ թևը տկարանում է, անցաւ նրանց
կողմ և յարձակուեց թշնամու վրայ և նրանց
փախցրեց, բայց Մուշկան Նիւսալաուրտը տես-
նելով այս, ինքն էլ այն կողմն անցաւ և պա-
հեստի գնդերով յարձակուեց և շրջապատեց հա-
յերին: Վարդանն երկար ժամանակ թշնամինե-
րով շրջապատուած մարտնչում էր ամենայն
քաջութեամբ, բայց սպանուեցաւ: Զօրքը շարու-
նակեց պատերազմը մինչև արևի մայր մտնելը
բայց յաղթութիւնը մնաց անորոշ, բայց հայերը
մնալով առանց զօրապետների, գիշերով ցրուե-

ցան և այնուհետև անառիկ բերդերում ամրա-
ցան: Սոյն պատերազմը վճռողական էր և հայ
իշխաններից ընկան Քաջն Վարդան, Կորովի Սո-
րէն, Արի Արտակ, Զարմանալի Տաճատ, Իմաս-

Վարդանանց պատերազմ.

տուն Հմայեակ, Հրաշակերտ Ներսէն, Արգար
Արսէն, Յառաջագէտ Գարեգին ու նրա երկու
եղբայրները. բացի այս 285 սովորական զի-
նուոր, իսկ 740 հոգի էլ այս ու այն կողմ ցը-
րուելով և ամրանալով, թշնամու ձեռքն ընկան
և նահատակուեցան: Ընկածների՝ նահատակների
ընդհանուր թիւը իշխաններով 1036 հոգի էր,
իսկ պարսիկներից սպանուեցան 3544 հոգի,
որոնցից 9 հոգի նշանաւոր իշխաններ էին:

Եկեղեցին անմահացրեց սոյն նահատակների յիշատակը և բարեկենդանի վերջին հինգշաբթի օրը տօնուում է այս տօնը, որ կոչուում է Ազգային տօն: Սոյն պատերազմը եղաւ 451 թ. յունիսի 2-ին Աւարայրի դաշտում և կոչուում է Առաջին կրօնական պատերազմ:

ՎԱՍՍԱԿԻ ՍԽՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պատերազմի անորոշ վախճանը Մուշկանին միանգամայն յուսահատեցրեց, սակայն Վասակը նրան խորհուրդ տուեց կրօնի ազատութիւն խոստանալով խաբել հայերին և խաղաղ կերպով նուաճել, իսկ եթէ բերդերը կըհակառակուին՝ դիմել զէնքի զօրութեանը: Զօրապետը մասամբ համաձայնութեամբ, իր զօրքով նրա հետ դիմեց մի ամուր բերդի վրայ, որտեղ հայերն էին ապաւինուած իրենց եկեղեցականների հետ. բայց բերդն առնել չկարողացան: Բակ անունով մի իշխան, որ բերդումն էր, պարսպից բնորոշեց Վասակի սխրագործութիւնները և երեսին տուաւ բոլորը, իսկ գիշերը վրայ հասնելով, 700 հոգով հեռացաւ այնտեղից: Բերդը փնաց բաղդի ձեռքին և բնակիչները քաղցից ստիպուած անձնատուր եղան, որին հետեւեց դաւաճանի հրամանը, որով 213 հոգի նահատակուեցան: Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ղևոնդ երէյր ուրիշ եկեղեցականների հետ բողոքեցին Վասակի անիրաւութիւնների

դէմ, որի համար այդ սուրբ մարդկանց չարաչար կերպով ծեծեցին և իբրեւ պատասխան հայ դաւաճանը միանգամ ևս պարտութիւն կրած լինելով, սկսեց խաղաղ գիւղերը ասպատակի մատնել: Յաւալի դրութեան առաջն արան Տմորիքում և Խաղտիքում ամրացած հայ նախարարները, որոնցից առաջինները յարձակուեցան հայոց երկրում եղած պարսիկների վրայ, իսկ երկրորդները Մեծն Վարդանի եղբօր Հմայակի զօրավարութեամբ ներս խուժեցին Պարսկաստան. միևնոյն ժամանակ Արցախի հայ նախարարներն էլ իրենց քաջերով սկսեցին պաշտպանուել և հոններից օգնութիւն խնդրեցին, սակայն հոնաց թագաւորը փոխանակ օգնելու՝ յարձակուեցաւ Պարսկաստանի վրայ և այնպէս նեղեց Յազկերտին, որ նա ստիպուած եղաւ Մուշկանին ետ կանչելու Հայաստանից հոնաց դէմ ուղարկելու համար, իսկ նրա տեղ հայոց վրայ մարզպան նշանակեց Ատրորմիզդ պարսկին հրամայելով հայերի հետ քաղցր վարուել:

Ատրորմիզդը յայտնեց ժողովրդին, որ ինքը եկել է խաղաղութիւն հաստատելու մտքով, բայց ս. Յովսէփին, ս. Ղևոնդին և Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսին ուրիշ շատ հոգևորականների հետ շղթայած Պարսկաստան ուղարկեց: Քիչ յետոյ հայոց եկեղեցիները նորից բացուեցան, կրօնի ազատութիւնը շնորհուեց, բերդերի դռները բացուեցան և երկիրը մասամբ խաղաղացաւ:

Տեսնելով այս բոլորը նախարարները ցանկութիւն յայտնեցին գնալ Յազկերտի մօտ և երկրի վերաբերմամբ համաձայնութեան գալ, բայց Վասակը առաջ գնաց, չարախօսեց թագաւորի առաջ նրանց վրայ, իսկ թագաւորն էլ յայտնեց, որ դատաստան կանխ անել ժամանակ, երբ իշխաններն էլ կը հասնեն Պարսկաստան: Իշխաններն ու նախարարներն էլ գնացին և Միհրնաբուսէնը նշանակուեց քննիչ և երևաց որ Վասակն է պատճառ բոլոր չարագործութիւնների, ուստի և նրան զրկեցին բոլոր պատիւներէց և մահապարտներ թանաթ դրին, որտեղ հիւանդանալով բոլոր մարմինը որդնոտուեց և անտանելի ցաւերից բռնուած մեռաւ:

Զնայած այն հանգամանքին, որ նախարարներին Յազկերտը երդմամբ խոստացել էր ազատ թողնել, չկատարեց իր խօսքը և Զեռնդեան քահանաներին ու նրանց շղթայած աքսորեց Նիւշապուհ քաղաք, որտեղ մոզերի խորհրդով նրանց նահատակել տուաւ 454 թ., որովհետեւ հոնքի արշաւանքից նեղուած լինելով պատճառը նրանց էին համարում:

Միևնոյն ժամանակներում մեռաւ և Յազկերտը, որին յաջորդեց իր փոքր որդի Պերոզը, որը նախարարներին ազատեց և ուղարկեց Հայաստան, որպէսզի երկիրը խաղաղութիւն նախարարները գալով հայրենիք ձեռքը ձեռքի տուած ամեն ջանք գործ դրին երկիրը խաղաղացնելու

և ժողովրդի վիճակը բարւոքելու, որովհետեւ ամեն ինչ տակն ու վրայ էր եղել:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ 481—510 թ.

Նախարարների համերաշխութեան հետեւանքն այն էր, որ նրանք Վարդան Մամիկոնեանի Հմայեակ եղբօր որդի Վահանին սպարապետ ընտրեցին: Վահանը պատանեկութեան հասակում պարսից ձեռքն ընկաւ, բայց Գուգարաց Աշուշայ բղէշի միջնորդութեամբ ազատուեց և մեծացաւ Վրաստանում: Հայաստանի խաղաղութիւնը յետոյ նա եկաւ հայրենիք և իր խօնեմ գործունէութեամբ կարողացաւ իր կողմ գրաւել նոյն իսկ պարսից Պերոզ թագաւորի ուշադրութիւնը: Ուրացեալ նախարարները նախանձելով նրա փառքին, պարսից թագաւորի առաջ ամբաստանեցին նրան, սակայն նա հաւատուրացութեամբ կարողացաւ ազատուիլ, բայց երբ հայրենիք եկաւ, զղջաց, և մտածում էր խղճի տանջանքներից ազատուիլ:

Միևնոյն ժամանակներում հայ նախարարները ետ գալով աղուանների դէմ մղած պատերազմից, Շիրակում հաւաքուեցան, միաբանեցան Վահանի հետ, որը արդէն զղջացել էր և քրիստոնեայ դառել և չը նայած Ատրվշնասպ մարզպանին նրանց խորհրդի մասին իմաց էր տուել Վարազշապուհ Ամատունի ուրացեալ իշ-

խանր, այնուամենայնիւ հայերը յանկարծակիի բերին պարսիկներին և հալածելով նրանց, բըռնեցին ուրացող Գաղիշոյ Սոռխոռունի իշխանին և բերին Գուին, իսկ իրենք ղիմեցին Արտաշատ բերդաքաղաքը, որտեղ ապաւինուել էին պարսիկ իշխանները. այնտեղից էլ փախցրին: Նախարարները տեսնելով այս քաջութիւնները, Սահակ Բագրատունի ասպետին մարդպան նշանակեցին, իսկ Վահանին սպարապետ և սկսեցին պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնել:

Ուրացող նախարարներն էլ քնած չէին և Ատրվշնասպին խորհուրդ տուին անմիջապէս արշաւել հայոց դէմ, որպէս զի նրանք վրաց ու աղուանների հետ չմիանան ե չուժեղանան: Զօրապետը հաւատաց և 7000 զօրքով ելաւ պատերազմելու: Հայերն էլ առաջ խաղացին և 400 քաջերով հասան Վարազկերտ գիւղը, որտեղից Վահանի եղբայր Վասակը յառաջապահ գնդով գնաց լրտեսելու պարսից զօրութիւնը և երբ կռուակք գիւղում առաւօտեան դէմ պատահեց պարսից զօրքին, խորամանկութեան ղիմեց և Ատրվշնասպի մօտ մարդ ուղարկեց ասելու, որ հայոց կողմից կարեւոր յանձնարարութեամբ ուղարկուած է, իսկ իր զօրքին հրամայեց քիչ-քիչ հայոց բանակը վերադառնալ. այդ միջոցում նա լաւ լրտեսեց պարսից բանակը և պարսիկ պատգամաւորներին էլ պարզ կերպով յայտնեց, որ ինքը եկել է նրանց զօրութիւնը լրտեսելու

և համոզուեց, որ նրանք վատ և անպիտան մարդիկ են. այս ասելով արագավազ հասաւ հայոց բանակը և յայտնեց որ բոլորովին չփախեան, յարձակուեն պարսից վրայ:

Իշխաններն այս լուրից ոգևորուած որոշեցին լեռների մօտ բանակիլ, որպէս զի դժուար դէպքում լեռներում ապաւինուին, ուստի եկան բանակ դրին Ակոռի գիւղի մօտ, որտեղ երկրորդ օրն և եթ աղօթքից յետոյ իրենց զօրքը չորս գնդի բաժանեցին՝ առաջին գունդը յանձնեցին Վասակ Մամիկոնեանին և Բաբկէն Սիւնիին, որ ռազմաճակատի կենդրոնում ամրացաւ, երկրորդ գունդն ու աջ թևը Ատոմ և Առաստամ Գնունի իշխաններին, իսկ ձախ թևը Գարշոյլ Սոռխոռունուն. չորրորդ գունդը յանձնեցին Ներսէս և Հրահատ Կամսարականներին, որպէս զի պահեստի համար մնան ռազմաճակատի ետևը և եթ որևէ գունդ տկարանայ նրանք օգնութիւն հասնեն: Թշնամին տեսնելով հայերին, կարծում էին թէ հայերը խելքները կորցրած եկել են բնաջինջ լինելու համար և քաջութեամբ յարձակուեցան. հայերի զօրութիւնն էլ այնքան նախանձելի չէր, որովհետև Գարշոյլ Սոռխոռունին հէնց պատերազմի ժամանակ՝ իր գնդով պարսից կողմն անցաւ: Բողբը ծիծաղեց հայերին և նրանք այնպիսի քաջութեամբ սկսեցին ղիմադրել, որ Ատրվշնասպն և ուրացող և պարսիկ իշխանները իրար ետևից սպանուեցան, պարսից զօրքը շփոթուելով

փախստի զիմեց, իսկ Գարշոյն իր զօրքով և պարսիկներով ուզեց հայերին ետևի կողմից նեղել, բայց պահեստի գունդը նրանց հալածեց: Ժամանակի Յովհան Մանգակունի կաթողիկոսը այս յաղթութիւնից յետոյ բոլոր իշխաններին եկեղեցի տարաւ, գոհաբանական մաղթանք կատարեց և այնուհետև ամենքն էլ զնացին իրենց տեղերը ձմեռելու համար:

Այնուհետև Վահանը վրաց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ, որպէս զի զարնան դէմ պարսիկներին միասին դուրս քշեն երկրից, բայց վրացիք խաբէութեամբ ետ քաշուեցան, միայն մի քանի հայ նախարարներ միաբանեցին և հաւաքուեցան նրա մօտ: Գարուն բացուելուն պէս պարսից զօրքը Ատրնեբսէի զօրավարութեամբ հայոց դէմ արշաւեցին, որոնց միացաւ նաև Գրիհոն Սիւնի իշխանը: Վահանն իր հետ ունենալով կաթողիկոսին ու զօրքը գնաց պարսից դէմ, մտաւ Հեր և Զարեանգ գաւառները, որպէս զի արդելէ պարսիկներին հայոց երկիրը մտնել: Պատերազմի նախատօնակին կաթողիկոսը աղօթեց և յորդորական քարոզ խօսեց, ոգևորեց նրանց, իսկ երկրորդ օրը արևը ծագելուն պէս սպարապետը զօրքը կարգի բերեց, կետրոնը յանձնեց Սահակ Բագրատունուն, աջ թևը Բարշղ կամ Բարսեղ Վահուկունին, որին օգնական տուեց Բարկէն Սիւնիին, Ատոմ Գնունի ու Փափակ Պալունի իշխաններին: ձախ թևը տուեց Ներսէս

և Հրահատ Կամսարականներին, իսկ ինքը Վրէն Վանանդեցի իշխանի հետ ռազմաճակատի աջ թևը բռնեց: Թէպէտ հայերը մտադիր էին Պապ Արտակունի իշխանի յարձակումին միայն հետևել և առաջ պարսից մի թևը տկարացնել, սակայն պարսիկներն ամեն կողմից յարձակուեցան և հայերին թոյլ չտուին իրենց ծրագիրն իրագործել և հայոց աջ թևը ստիպուած եղաւ փախչելու:

Վահանն այս տեսնելով իր օգնականին հրամայեց որ աջ թևին օգնէ, սակայն Վրէնը պատասխանեց որ այս տաք ըռպէին անկարող է կատարել նրա հրամանը, ուստի և Վահանը երեսը խաչ հանեց և Կամսարական իշխանների հետ յարձակուեց, նրանց հալածեց ու շատերին ջարդեց և մինչև անգամ այդ կուռում ընկաւ և Ատրվշնասպը. պարսիկները ստիպուեցան փախչելու, որից ոգևորուած Բարշղ իշխանը ժողովեց իր ցրուած զօրքը և նոյնպէս սկսեց հալածել պարսիկներին: Կուռի վախճանը պարզ, էր հայերը յաղթեցին և աւարով ետ դարձան: Ուրախութիւնը կատարեալ եղաւ այն ժամարակ, երբ հայոց զօրքի մէջ երևեցաւ Վահանի Վարդ եղբայրը, որ Պարսկաստանում շղթայուած էր և հրաշքով ազատուել էր: Բացի այս Վահանը օգնութեան գնաց նաև վրացիներին պարսիկների դէմ և թէպէտ սկզբում նա պարսիկներին ջարդեց, բայց վերջը վրացոց խաբէութեանը զոհ

գնալով շատ հայ ջարդուեց և մինչև անգամ Սահակ Մարգարանն ու իր եղբայր Վասակը մեռան մարտիրոսական մահով, իսկ Վահանն իր զօրքով Տայոց ամուր տեղերը քաշուեց և սկըսեց նոր զօրք ժողովել: Պարսից թագաւորը վախենալով որ նա նորից կարող է իրեն հոգսեր պատճառել, սկսեց հայերի հետ հաշտութեան մասին խօսել, ուստի և Վահանն առաջարկեց, որ ա. Քրիստոնէութեան կատարեալ ազատութիւն տրուի, բոլոր մոգերը հեռացուին և կրատները կործանուեն. բ. անպիտան իշխանները իշխանազուրկ լինին և նրանց տեղ լաւերը դրուին. իսկ եթէ այս բոլորը չընդունին, այն ժամանակ հայերը ստիպուած կլինին մինչև վերջին շունչը դիմադրելու: Մինչև զօրավարը, որ այս պայմանների բանակցութեան մէջ էր, ետ կանչուեցաւ Պարսկաստան, իսկ Վահանը գնաց Վաղարշապատ, որտեղ մայր եկեղեցում գոհաբանական մաղթանք մատուցեց և այնտեղից գնաց Դուին ձմեռելու համար:

Զմեռն անցնելուց յետոյ Զարմինը Հաղարաւուխտ զօրավարը, պարսկական մեծ զօրքով հայոց աշխարհ արշաւեց և Դուինի վրայ դիմեց, բայց հայերը լաւ ջարդ տալուց յետոյ դիմեցին Խաղտիք, որտեղ նրանց հետ միացաւ Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանը, որ վրաց օգնութեան գնացած լինելով վերադարձել էր: Զարմինը նոյնպէս Խաղտիք արշաւեց, սակայն այնտեղ լսեց

որ Վահանը հեռացել է Բասեն, ուստի ինքն էլ գնաց նրա ետեից, սակայն նրան չգտնելով, Շապուհ պարսկին մարգարան նշանակեց, իսկ Գրիհոն Սիւնի ուրացողին էլ նրան օգնական տուեց: Այս երկուսը շատ աշխատեցին Վահանին բռնել, սակայն չկարողացան ոչինչ անել և Նրիզա գիւղի մօտ բանակ դրին, որտեղ Վահանը գիւղացիներից ղինելով՝ յանկարծ յարձակուեց պարսից զօրքի վրայ, ջարդեց նրանց և գնաց ամրացաւ Շտէ գիւղում, որտեղից միւս օրը նորից յարձակուեց պարսիկների վրայ. այստեղ հայերը նրան դաւաճանեցին և նա 40-ի չափ զինուորներով և մի քանի իշխաններով սարսափելի կոտորած սարքեց և ճեղքելով պարսից բանակը և 4 հոգի կորցնելով ազատուեց թշնամու ձեռքն ընկնելուց: Այս յաղթութիւնը միանգամայն վհատեցրեց պարսիկներին, մանաւանդ որ Պարսկաստանից լուր հասաւ, որ Պերոզը սպանուել է Հեփթաղների դէմ մղած պատերազմում և Պարսից զօրքն էլ ցրուել է ուստի և Շապուհը քաշուեց Բասեն գաւառը և այնտեղ մնաց:

Պերոզի տեղ թագաւորեց Վաղարշը, որ խաղաղասէր մարդ էր և Հայաստան ուղարկեց Նիխոր իշխանին յանձնարարելով հաշտուել Վահանի հետ: Նիխորը գալով Հեր գաւառը, Վահանի մօտ երկու իշխան պատգամաւորներ ուղարկեց և առաջարկեց հաշտութիւն համաձայն իր թագաւորից ստացած հրամանի: Բայց սպարապետը չուզեց

անձամբ պատասխանել և իշխանների հետ խորհուրդ անելուց յետոյ յայտնեց. «Մենք շատ պատճառներ ունենք ձեր թագաւորի դէմ ելնելու և եթէ ինձ վիճակուի թագաւորի հետ անձամբ խօսել, ես իրեն էլ կասեմ, բայց որովհետեւ այժմ դուք եկել էք հաշտութիւն կայացելու, ես այս երեք բանն եմ պահանջում իբրեւ հաշտութեան հիմքը՝ ա. մեր կրօնին կատարեալ ազատութիւն պիտի շնորհէք և մեր երկրից կրակապաշտութեան նշանները բոլորովին վերացնէք. բ. հայերին պիտի չըստիպէք հաւատը փոխելու. գ. ոչ մի հաւատուրացի իշխանութիւն չտաք. դ. վատ և անպիտան մարդկանց իշխանութիւն պիտի չըտաք, այլ միայն արժանաւորներին, որոնք ընդունակ են երկիրը պայծառացնելու. ե. թագաւորը ամբաստանութիւններին պիտի չհաւատայ, այլ ինքը անձամբ լաւ քննէ և արդար դատաստան կտրէ: Թէ որ այս պայմանները յանձն կառնէք և գրով ու թագաւորի կնքովը կը հաստատէք, որ միշտ հաստատուն կը պահէք, այն ժամանակ կը հաշտուենք, իսկ եթէ չէք յանձն առնիլ, այն ժամանակ հաւատացած եղէք, որ մենք վճռել ենք մինչև վերջին շունչը դէմ դնել ձեզ և աւելի կռուենք մեռնիլ, քան թէ ձեզ ծառայել»:

Սպարապետը պարսիկ պատգամաւորների հետ հինգ հայ իշխան էլ ուղարկեց, որոնց նիխորը մեծ պատուով ընդունեց և լսելով պայմանների մասին, համաձայնեց և նամակ գրեց Վահանին,

որ համաձայն է և կռուէ անձամբ խօսել նրա հետ: Սպարապետը համաձայն հրաւերի իր զօրքով գնաց Արտազ գաւառը և այնտեղից նիխորին յայտնեց, որ ինքը կարող է գալ, միայն թէ մինչև հարցի լուծումը պէտքէ նա մի քանի պարսիկ իշխաններ ուղարկէ իբրեւ ապահովութիւն. նիխորը իսկոյն ութը մեծ իշխաններ ուղարկեց,

Վահանի մուտքը պարսից բանակը

որոնց Վահանը յանձնեց իր մարդկանց և հրամայեց պատուով պահել, իսկ ինքը զօրքով պարսից բանակը գնաց: Եւ երբ մօտեցան բանակին, փողահարներն սկսեցին փողհարել. պարսիկները վախեցան կարծելով թէ հայերը խաբելով կուռելու

են գալիս, երկու իշխաններ զրկեցին ասելու թէ ինչո՞ւ համար պարսից սովորութեան հակառակ բան է անում, քանի որ փող զարկելու իրաւունքը վերապահուած է պարսից սպարապետին, սակայն հայոց սպարապետը պատասխանեց. «Նախ դու ինձ հնազանդեցրու, և ապա ես էլ պարսից սովորութիւնը կը պահեմ, որովհետեւ ձեր երկրի սովորութիւններն առանց քեզ էլ շատ լաւ գիտեմ:»

Նիխորը մեծ պատուով ընդունեց նրան, խոստացաւ բոլոր պահանջներին բաւարարութիւն տալ և սպարապետը վերադարձաւ Դուին, իսկ Նիխորը վերադարձաւ Պարսկաստան, որովհետեւ այնտեղ խռովութիւն էր ծագել թագաւորի դէմ. Վահանը պարսից թագաւորին էլ օգնական զօրք ուղարկեց, որոնք մեծ քաջութիւններ գործեցին: Դիչ յետոյ ինքը սպարապետն էլ գնաց պարսից թագաւորի մօտ, առանձին հրովարտակով հաստատել տուեց պայմանները և մեծ պատուով վերադարձաւ Դուին, իսկ Անդեկան պարսիկն էլ իբրեւ մարզպան եկաւ, սակայն սա տեսնելով հայոց սպարապետի խոհեմ կառավարութիւնը, իր Պարսկաստան գնալուց յետոյ նրան՝ Վահանին մարզպան նշանակել տուեց: Այս բանը մեծ ուրախութիւն պատճառեց հայերին և մեծ տօն կատարեցին:

Մինչ Վահանն աշխատում էր խաղաղացնել հայրենիքը, Պարսկաստանում թագաւորեց Կաւատ, որը ցանկանում էր հայերին նորից կրա-

կապաշտ դարձնել և 493 թ. մոզերին զօրքի հետ Հայաստան ուղարկեց, սակայն հայ մարզպանը նրանց ջարդեց ու հալածեց:

ՎԱՐԴԵՒ ՆՐԱ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ:

Ութը տարուայ խաղաղութիւնից յետոյ Հայաստանը նորից ալեկոծուեց, որովհետեւ Պարսից Կաւատ թագաւորը մոզերից զրգուելով հայերի դէմ կրօնական և քաղաքական հալածանք հանեց ու եղիլըրը ողողեց մոզերով, որոնք եկան և կրակատներ շինեցին: Վահանը տեսնելով այս, ժողովեց նախարարներին և ոչ միայն ջարդեց պարսիկներին, այլ և կրակատները քանդեց: Զայրացած Կաւատը սկսեց պատրաստուել հայոց դէմ արշաւելու, սակայն պարսից երկրում ծագած յեղափոխութիւնը նրան պահից զրկեց, որին նա մեծ դժուարութեամբ նորից տիրեց և այս անգամ յունաց հետ ունեցած պատերազմի յաջող ելքի համար հայերի հետ հաշտուեց:

Վահանն էլ վախճանուեց շուտով և նրա տեղ մարզպան եղաւ նրա եղբայր Վարդը, սակայն 3 տարի չանցած Կաւատը նրան զրկեց մարզպանութիւնից և նրա տեղ Բուրդան պարսիկին նշանակեց մարզպան: Սրա օրով հոնքերը Հայաստան արշաւելով մինչև Սասունը հասան, բայց ՄԺԵԺ Գնունի իշխանը ջարդելով նրանց, դուրս քշեց երկրից, իսկ Կաւատը տեսնելով նրա քաջագոր-

ծուծիւնները նրան մարգպան նշանակեց Բուրդանի տեղ և Մժեժը ամբողջ 30 տարի խաղաղութեամբ իշխեց, իսկ նրանից յետոյ պարսից խոսրով թագաւորը Դենշապուհ պարսկին մարգպան նշանակեց:

Դենշապուհի օրով հայոց կաթողիկոս էր Մովսէս Բ., որը տեսնելով տոմարական անկանոնութիւնները, Դուինում ժողով գումարեց, կարգաւորեց տոմարը և 551 թ. հայոց թուականի սկիզբը դրեց: Սորանից յետոյ նա տեսնելով որ մարգպանը նորից սկսում է կրօնական հալածանքներ հանել, խոսրով թագաւորին նամակով յիշեցրեց նախորդ Վաղարշ թագաւորի տուած ազատութիւնները և խնդրեց երկիրն ազատել Դենշապուհի հալածանքներից և խոսրովն անմիջապէս փոխեց նրան և նրա տեղ նշանակեց Վշնաս Վահրամ իշխանին. սրան յաջորդեց Վարադգատ, իսկ նրան էլ յաջորդեց անգուծ ու անսիրտ Սուրէն իշխանը, որի անգթութիւնների դէմ առնելու համար Վարդան Մամիկոնեան ազգանունով իշխանը, որի եղբօրը Մանուէլին անգթօրէն սպանել էր Սուրէնը, յոյներից օգնութիւն խնդրեց և խոստացաւ աջակցել հայերից յունաց համար հարկ հաւաքել: Յունաց կայսրը դեսպաններին շատ լաւ ընդունեց և խոստացաւ օգնել որից խրախուսուած Վարդանը զօրքերը ժողովեց Արտաշատ և աջատեղից յանկարծ յարձակուելով Սուրէնի և պարսից վրայ մոգերի հետ

բոլորին սրի անցրուց: Պարսից խոսրով թագաւորը այս բանի վրէժն առնելու համար հայոց դէմ մեծաքանակ զօրք ուղարկեց. հայերն սկսեցին զիմադրել, բայց որովհետև յունաց խոստացած զօրքը չեկաւ, իշխանների մէջ երկպառակութիւն ընկաւ և Վարդանն էլ ընտանիքն առաւ և Յունաստան գնաց, իսկ կայսրը Մարկիանոս զօրավարին ուղարկեց զօրքով, որոնց հետն էր և Վարդանը, սակայն սրանք յաղթուեցան, իսկ խոսրովը հայերին խաղաղացրեց և Վդոնճիհր իշխանին մարգպան նշանակեց 578 թ.:

խոսրովի յաջորդ Որմիզդը չըկարողացաւ յունաց հետ հաշտ մնալ և Հայաստանը նորից պատերազմի դաշտի փոխուեց. բայց յունաց Մօրիկ կայսրը վերջապէս հանգստացրեց, դաշինք կապեց պարսից հետ և երբ Որմիզդի յաջորդ խոսրով Բին պարսիկ իշխանները հալածեցին դահից, օգնական զօրք ուղարկեց, որոնց մէջն էին նաև հայ իշխաններ Ներսէհ, Մուշեղ Մամիկոնեան և Սըմբատ Բագրատունի սպարապետը, որոնք օգնել են խոսրով Բին նորից իր գահը բարձրանալ, իսկ թագաւորն ի նշան շնորհակալութեան Սմբատին Հայաստանի մարգպան նշանակեց 592 թուին և պարսից սպարապետութեան պատիւն էլ նրան տուեց, բայց հեփթաղների դէմ մղած պատերազմից յետոյ նա մեռաւ Տիգրանում և նրա տեղ մարգպան եղաւ Դաւիթ Սահառունի իշխանը 600 թ.:

Դաւթի օրով յոյները սպանելով Մօրիկ կայսեր, տեղը թագաւորեց Փոկաս զօրավարը, որի դէմ դուրս եկաւ պարսից թագաւորը իբրեւ Մօրիկի վրիժառու, Մուշեղ Մամիկոնեանին էլ հրաման ուղարկեց իրեն օգնելու, սակայն նա չուղեց, որովհետեւ պարսիկներին սաստիկ ատում էր և երբ պարսիկները Յունաստանից ետ էին դառնում, նրանց մի մասը Միհրան զօրավարի առաջնորդութեամբ Մուշեղի դէմ Տարօն ուղարկուեց, որոնց դէմ Մուշեղը Գայլ Վահանին ղրկեց, որը փախցրեց պարսիկներին և մեծ քաջութիւններ գործեց:

Մուշեղի մահից յետոյ Մամիկոնեանց զուլնանցաւ ծերունի Գայլ Վահանը, որին յաջորդեցին մի քանի քաջ Մամիկոնեաններ:

Դաւթը 23 տարի իշխելուց յետոյ ընտանիքով Յունաստան գնաց, որտեղ կիւրապալատ նշանակուեց, իսկ նրա տեղ մարզպան եղաւ Վարդապետը, որ 8 տարի իշխելուց յետոյ նոյնպէս Կ. Պօլիս փախաւ:

Այսպիսով մարզպանութիւնն էլ վերջացաւ և Հայաստանը կառավարուեց յունաց կայսեր նշանակած կիւրապալատ կամ պատրիկ կոչուած իշխաններով: Վերջերը երկիրը մնացել էր անխնամ և միայն Թէոդորոս Ռշտունի քաջ իշխանն իր զօրքով աշխատում էր խաղաղացնել երկիրը, երբ Հայաստանին նոր թշնամի աւելացաւ. դոքա էին Արաբացիք:

ԱՐԱԲԱՅԻՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Է. դարում Արաբիայում Մահմէդ անունով մէկը նոր կրօն քարոզեց և արաբացիք հաւատալով նրան սկսեցին զէնքի ուժով տարածել մահմեդականութիւնը և շուտով Պարսկաստանը Արաբիայի նահանգ դարձաւ: 640 թ. մօտ 18,000 արաբացիք Արդրահմանի առաջնորդութեամբ Հայաստան մտան: Նրանց ճանապարհի առաջին գաւառը Տարօնն էր և Տիրան Մամիկոնեան իշխանը հայ իշխաններից օգնութիւն չստանալով միայնակ դիմադրեց 8000 զինուորով. սակայն յաղթուեց, մանաւանդ որ կռուի ժամանակ Մահու Անձեալի իշխանը արաբացիների կողմն անցաւ: Տիրանը սպանուեց և արաբացիք անարգել առաջ գնացին, պաշարելով առան Դուին քաղաքը, այրեցին, ջարդեցին ու 35,000 զերի վանելով վերադարձան Արաբիա:

Շատ չանցած արաբացիք նորից Հայաստան մտան և համարեա առանց դիմադրութեան Հայաստանի մէկ մասին տէր դարձան, ուստի և հայերը զգուած նախարարների անմիաբանութիւնից՝ դեսպանների միջոցով ամիրապետին հնազանդութեան խոստում տուին: Այս բանը յոյներին զայրացրեց և նրանք հայերից հպատակութեան խոստումը պահանջեցին: Հայերը նրանց էլ խոստում տուին և Համազասպ Մամիկոնեանը պատրիկ նշանակուեց, որի յաջորդի

օրով հայերը բախրումին Արաբացոց հնազանդե-
ցան և ստիպուած եղան հարկեր տալու:

Հայոց աշխարհը յոյնների ու արաբների ձեռ-
քին կռուի խնձոր դարձաւ, ողորուեց արիւնով և
կռիւներից մէկում սպանուեց Աշոտ Բագրատու-
նի Բիւրատեան իշխանը, որ երկրի կառավարիչ
էր, և 694 թ. Աբդլա արաբը ուստիկան կոչուածով
Հայաստան եկաւ, բայց հայերը նրան շուտով
երկրից արտաքսեցին: Այս դէպքը զայրացրեց
արաբացոց և Մոհմատ ոստիկանն անհամար զօր-
քով Հայաստան արշաւեց: Ժամանակի Սահակ
կաթողիկոսն արեան առաջն առնելու համար ճա-
նապարհուեց, որ նրա բարկութիւնը իջեցնէ,
սակայն հիւանդանալով, աղերսալիւ թուղթ գրեց
ու վախճանուեց: Աւանդութիւնը պատմում է,
որ երբ Մոհմատը մօտեցաւ նրա դագաղին, կա-
թողիկոսը ձեռք շարժեց և նամակը տուեց նը-
րան, որով նա մեղմացաւ:

Մոհմատից յետոյ 13 ոստիկան և քանի մի
հայ պատրիկներ նշանակուեցան, որոնցից ոմանք
քաղցր վարուեցան հայերի հետ, իսկ ոմանք
երկիրը քարուքանդ արին: Կոշմ ոստիկանը հայ
նախարարներին ու մեծամեծներին Նախիջևանի
եկեղեցու մէջ այրել տուաւ, իսկ Բուղան ամ-
բողջ երկիրը ասպատակի մատնեց՝ աւերեց ու
այրեց և նախարարներին ու իշխաններին Սմբատ
սպարապետի հետ ամիրապետի մօտ տարաւ:
Սրանցից մի քանիսը հաւատն ուրանալով ազա-

տուեցան, իսկ Սմբատը չուրացաւ և բանտում
մեռաւ, որի համար Խոստովանող կոչուեց:

Արաբացիք Հայաստան մտնելով, իրենց հետ
բերին և իրենց կուլտուրան: Ժողովուրդը կոտոր-
ւում էր, իսկ արաբացի կառավարիչները իրենց
ճաշակով արքունիքներ էին կառուցանում, և այդ
օրից հայոց մէջ տեղ գտաւ արաբական ճաշակը:
Արաբացոց արշաւանքը ոչ միայն քաղաքականա-
պէս ազդեց հայերի վրայ, այլև նա իր հետքերը
թողեց հայ գրականութեան, ճարտարապետու-
թեան ու լեզուի մէջ:

Բ Ա Գ Ր Ա Տ ՈՒՆ Ի Ք

Եթէ հաւատանք հայ պատմիչներին, Բագրատունիք շատ հին ցեղ էին և առաջացան Շամբաթ անունով մի հրէայ իշխանից, որին գերի էր բերել Հրաշեայ Հայկազունին: Վաղարշակ թագաւորը այդ ցեղից սեռուած Բագրատ անունով իշխանին որդոցորդի թագադիր ստպետութիւն շնորհեց, որով ի հարկէ նրանք շատ մօտ էին թագաւորին և միշտ լաւ պաշտօններ ունէին: Նրանք սկզբում բնակւում էին Սպեր գաւառում, յետոյ Կոգովիտ գաւառում, որտեղ նրանք հիմնեցին Բագարան քաղաքը, իսկ յետոյ նրանք գնեցին Արշարունեաց երկիրը Շիրակ գաւառի հետ՝ Անի քաղաքով, որտեղ և նրանք թագաւորութիւն հիմնեցին: Իսկապէս Բագրատունիք թագաւորում էին միայն Շիրակում և շրջակայ մի քանի գաւառներում, այնպէս որ Հայաստանի գուցէ մի տասներորդն էր նրանց ձեռքին, իսկ մնացեալը կամ այս ու այն հարեան ազգերի ձեռքին էր և կամ թէ սեփական հայ թագաւոր ունէր, ինչպէս էին Արծրունիք Վասպուրականում և կամ թէ Կարսի թագաւորները: Հայոց թագաւորութիւնը Հայաստանում վերջացաւ Բագրատունիներով: Պէտքէ նկատել, որ այդ միւսնոյն ժամանակներում և յետոյ շատ ուշ Վրաստանում նոյնպէս թագաւորում էր հայ Բագրատունիներին ազգական Բագրատիօն թագաւորացեղը:

ԱՇՈՏ Ա. 859—889.

Սմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտը լսելով իր հօր եղերական մահուան մասին, ազգի գլուխն անցաւ, սպարապետ եղաւ և իր տածած խնամքով կարողացաւ ժողովրդին սիրաշահել: Բացի այդ նա հարկեր ժողովեց և ուղարկեց Մահմադ Ջափար ամիրապետին, որը նրան իշխանաց իշխան տիտղոս շնորհեց և զիջանելով նրա խնդրին ազատեց և հայրենիք վերադարձրեց բանտարկուած նախարարներին: Սորանից յետոյ նա իր եղբայր Աբասին զօրքի սպարապետ նշանակեց, իր աղջիկներին կնութեան տուեց Սիւնեաց և Արծրունեաց իշխաններին և իբրև իր օգնականներ պահեց իր մօտ, որոնք և նրան շատ մեծ ծառայութիւններ արեցին:

Երկիրը նոր էր խաղաղուել, երբ պարսիկ Ջահապ իշխանը մեծ զօրքով Հայաստան արշաւեց և մինչև Երասխ գետի ափերը առաջացաւ, բայց Աբասը հայ զօրքի գլուխն անցնելով, մեծ ջարդ տուեց և Ջահապին էլ ամօթալի կերպով փախցրեց. այսպիսով հայերի անունը շրջակայ ազգերի աչքին պատկառելի դարձաւ, իսկ նախարարները տեսնելով Աշոտի խելացի կառավարութիւնը, որոշեցին թագով պսակել և այս բանի մասին Յիսէ ոստիկանի միջոցով միջնորդեցին ամիրապետի առաջ, որ նա էլ թոյլատրէ, և որ իրենք միշտ ամիրապետին հաւատարիմ

կմնան: Ամիրապետը ոչ միայն համաձայնուեց, այլ թագաւորական թագ ու զգեստներ զրկեց և Յիսէն գալով Անի, նրան արքայի շորեր հագցրեց և գահի վրայ նստեցրեց 855 թ., իսկ Գէորգ կաթողիկոսն էլ մեծ հանդիսով օծեց նրան: Յունաց Վասիլ թագաւորը, որ Արշակունի ցեղիցն էր, լսելով այս, ուրախացաւ և ինքն էլ իր կողմից թագ ու արքայական զգեստներ զրկեց Աշոտին:

Աշոտը չըյապաղեց երկիրը բարեկարգելու և հարեան երկիրների հետ դաշինքներ կնքելու, որպէս զի ապահովուի:

Պէտք է նկատել, որ մինչև Աշոտի թագաւորելը և դեռ յետոյ էլ բուն Հայաստանը բաժանուած էր շատ մանր իշխանութիւնների, որոնց մէջ աւելի աչքի էին ընկնում Արծրունիք Վասպուրականում, Մամիկոնեանք Տարօնում և այլ իշխանական ցեղեր, որոնցից մի ցեղ արմատացել էր Գուգարքում, իսկ միւսը Վանանդում: Վերջին երկու գաւառները շարունակ ապստամբութեան ոգով էին բռնուած և թագաւորը ստիպուած եղաւ Աբասին զօրքով Վանանդ ուղարկելու, իսկ իր որդի Սմբատին էլ Գուգարք և այսպիսով նրանց կարողացաւ հնազանդեցնել:

Խռովութիւններին վերջ տալուց յետոյ թագաւորը երկրի արեւմտեան կողմերն անցաւ, այնտեղից Փոքր Հայքով Կ. Պօլիս գնաց Լևոն կայսեր տեսութեան, որտեղ նրան մեծ պատուով ընդունեցին և ապա վերադարձաւ Հայաստան,

սակայն Քարսպառ կոչուած տեղում հիւանդանալով իր մօտ կանչեց Գէորգ կաթողիկոսին ու յանձնարարութիւններ տալով մեռաւ 32 տարի իշխելուց և 5 տարի թագաւորելուց յետոյ: Թագումը կատարուեց մեծ շուքով, դագաղը ոսկով ու կերպասներով էր զարդարուած, յուղարկաւորութեան առջևից գնում էր կաթողիկոսն ու հոգևորականութիւնը, ապա որդիքը, նախարարներն ու զօրքը, որին հետևում էր ժողովուրդը. ազգը սգաց իր թագաւորի մահը և թաղեց նրան հայրենի դամբարանում:

ՍՄԲՍ Ա. 889.—914 թ.

Թագաւորի Սմբատ անդրանիկ որդին Գուգարքում լսելով իր հօր մահը, անմիջապէս եկաւ Շիրակաւան, որտեղ նա սուգ մտաւ և Գէորգ կաթողիկոսն էլ շտապեց նրան մխիթարելու: Միևնոյն ժամանակ Սմբատի մօտ եկաւ վրաց Ատրներսէի իշխանը, որ ճանապարհին այցելել էր նաև Աբասին և իմացել, որ նա մտադիր է Սմբատից թագաւորութիւնը յափշտակելու ու խորհուրդ էր տուել ետ կենալ այդ մտքից: Աբասն էլ պահանջել էր, որ Ատրներսէին ետ կենայ սգաւորին այցելելու մտադրութիւնից, սակայն Ատրներսէին եկաւ, հանեց Սմբատի վրայից սգոյ շորերը և գահը նստեցրեց: Երբ Ատրներսէին վերադարձաւ Աբասի մօտ, վերջինս բռն-

նեց նրան և բանտարկեց Կարսում, իսկ ինքը զօրքով արշաւեց Սմբատի դէմ, որպէսզի նրան գահազուրկ անելով ինքը թագաւորէ, սակայն պատերազմի ժամանակ միջնորդի դեր յանձն առաւ Գէորգ Կաթողիկոսը, և Աբասից խոստումներ առնելով հաշտեցրեց, բայց որովհետեւ նա իր խոստումը չը կատարեց, ուստի Սմբատը նորից զէնքի դիմեց, ազատեց Ատրնեբսէհին և յաղթանակով իր երկիրը վերադարձաւ:

Միևնոյն ժամանակներում եկաւ և Ափշին ոստիկանը ամիրապետի կողմից բերելով թագ ու արքայական գետնները և 892 թ. Կաթողիկոսը Սմբատին թագաւոր օծեց: Աբասը նորից փորձեց ֆեասելու թագաւորին, պատճառ համարելով Կաթողիկոսին, բայց շուտով մեռաւ և աղգամիջեան պատերազմի էլ միառժամանակ դադարեց: Սմբատն էլ պահեց իր հօր սովորութիւնը, ընծաներով դեսպան ուղարկեց յունաց Լեոն կայսեր և յայտնեց իր գահակալելը, իսկ կայսրն էլ արքայական զգեստ և զէնք ուղարկեց: Սոյն բանը մեծ հոգս պատճառեց Ափշին ոստիկանին և նա կասկածելով, որ Սմբատն ուզում է միանալ յունաց հետ ու իր դէմ ելնել, մեծ զօրքով Հայաստան արշաւեց: Թագաւորն էլ պարապ չմնաց և 30 հազարի չափ զօրքով նրա դէմ գրնաց ու դեսպանի միջոցով յայտնեց, թէ ինչու զուր տեղ իմ դէմ ես գալիս. ես ձեր օգտի համար յունաց հետ դաշինք կապեցի, որպէսզի ձեր

վաճառականները կարողանան ազատ առևտուր անել Յունաց երկրում և այնտեղից ամիրապետի համար ազնիւ ու թանկագին իրերը բերեն: Ափշինը համոզուեց և միևնոյն ժամանակ վախեցաւ հայոց թագաւորի մեծաքանակ զօրքից և հաշտուեց ու անձամբ գալով շատ ընծաներ տուեց և սիրալիր տեսութիւնից յետոյ վերադարձաւ Ատրպատական, իսկ թագաւորն էլ ետ եկաւ և երբ ուզում էր մտնել Դուին քաղաքը, քաղաքացիք թոյլ չտուին, որի համար նա քաղաքը խիստ կերպով պաշարեց, մինչև որ քաղաքապետները՝ Մահմէդն ու Ումայի դէմ կենալ չը կարողանալով գիշերով փախան, բայց թագաւորի զինուորները ետևից ընկան, բռնեցին և բերին թագաւորի մօտ, որը նրանց շղթայեց և Լեոն կայսեր մօտ ուղարկեց, իսկ քաղաքին էլ ինքը տիրացաւ:

Այնուհետեւ Սմբատը երկիրն ընդարձակելու ետևիցն ընկաւ և համարեա թէ մասամբ վերականգնեց խաղաղութիւնը, բայց թագաւորութեան ամենադառն օրը Դուինի երկրաշարժն էր, երբ քաղաքն աւերուեց և շատ մարդիկ փլատակների տակ մնացին:

Հայոց երկրի վերականգնացումը մեծ հոգս էր պատճառում Ափշին ոստիկանին և նա խորամանկութեան դիմեց ու լուր հանելով թէ գնում է ուրիշների դէմ պատերազմելու, յանկարծ մըտաւ Նախիջևան և այնտեղից էլ մինչև Դուինը

հասաւ: Թագաւորը բոլորովին չկասկածելով, որ նա կարող էր խախտել դաշինքը, անպատրաստ գտնուեց և ամրանալով սկսեց զօրք հաւաքել և երբ արդէն պատրաստուել էր, առաջացաւ դէպի Արագած ու Վժան գիւղի մօտ բանակեց: Գէորգ կաթողիկոսը կամենալով առանց արիւն թափելու հաշտեցնել Թագաւորին և ոստիկանին, գնաց Ափշինի մօտ և յորդորեց վերջ տալ անմիտ թշնամութեան, իսկ Ափշինը երեսանց համաձայնուելով, խորհուրդ տուեց Թագաւորին ղրկել իր մօտ հաշտութեան պայմանների մասին խորհրդակցելու, սակայն Սմբատը հասկացաւ նորա խորամանկութիւնը, չը գնաց, իսկ կաթողիկոսը ստիպուեց նորից գնալ ոստիկանի մօտ, որը նրան շղթայեց և առաջ շարժուեց ու սկսուեց պատերազմը, որի ժամանակ հայերը սարսափելի կերպով ջարդեցին արաբացիներին և ցիր ու ցան արին: Ափշինը մեղմացաւ և սկսեց հարկ պահանջել և խօսք տուեց այլևս չանհանգստացնելու հայերին, ուստի և Թագաւորը համաձայնուեց, միայն ոստիկանն իր հետ վերցրեց կաթողիկոսին և տարաւ բանտարկեց, որից նրան ազատեցին միայն փրկանք տալով օստիկանին:

Այս պատերազմից յետոյ Սմբատն ուզեց Աղձնիքն ու Տարօնն էլ ազատել Ահմատ ոստիկանի լծից, բայց Վասպուրականի Գազիկ իշխանը խաբէութեամբ հայերին դէպի հարաւային կողմերը տարաւ և Ահմատին էլ իմացրեց, որ

զօրքերը յոգնած են և ժամանակ է առաջ գնալու: Զօրքերը ճիշտ որ կիսամեռ եղած բանակ գրին Թուխ կոչուած դիւղի մօտ եզած վտակի ափին և յանկարծ արաբացիք յարձակուեցան նրանց վրայ, բայց հայերը Թագաւորի օրինակին հետևելով խստութեամբ դէմ գրին, միայն երբ պատերազմի յաջողութիւնը կատարեալ էր, Գազիկը ախրանենդութեամբ սկսեց ազադակել, թէ այլևս թշնամուն դէմ գնել անկարող են, որից զօրքը շփոթուած փախստի գիմեց: Թագաւորը ստիպուեց հազրեանդ քաշուելու, այս պատերազմում սպանուեց Թագաւորի քեռայր Աշոտ իշխանը: Գազիկն էլ իր պատիժը կրեց՝ երբ նա հանգիստ գրօնոււմ էր ջորու վրայ նստած՝ Վան քաղաքում, յանկարծ յարձակուեցան նրա վրայ և սպանեցին:

Սմբատը տեսնելով, որ հարկահաւար օստիկաններն իրեն հանգիստ չեն տալիս, խնդրեց ամիրապետին, որ թոյլ տայ իրեն անմիջնորդ հասցնելու հարկերը: Ափշինի յաջորդ Իւսուփ օստիկանը դժգոհ այդ բանից Սմբատի դէմ գուրս եկաւ, իսկ Թագաւորը ներքին խռովութիւններով կաշկանդուած ստիպուեց հաշտուելու և նորից հարկ վճարելու, օրովհետեւ արաբացիք նորից ելկել Դուլին էին հասել, որաեզ և ձմեռեցին:

Իւսուփը ապստամբուելով ամիրապետից, անկախ հրապարակեց իրեն իսկ ամիրապետը զրեց հայոց Թագաւորին, որ նրա գէւ գնայ,

սակայն թագաւորը չուզելով խախտել Իւսուփին տուած խոստումը, մի փոքրիկ գունդ ուղարկեց Վասպուրական և Իւսուփին էլ յայտնեց զըզապատճառները, բայց Սմբատի թշնամիները Իւսուփին համոզեցին, որ թագաւորը դաւադրութիւն է անում և նա էլ նորից հարկ պահանջեց: Թագաւորը դիմեց նախարարներին, որ հարկեր տան, սակայն նրանք չուզեցին կատարել այս հրամանը, միտքը դրին սպանել նրան, բայց այս լուրը ժողովրդին ոտքի կանգնեցրեց և թագաւորը շրջապատուելով տիրասէր մարդկանցով բոլորին պատիժներ տուեց ու խաղաղացրեց:

Պէտք է նկատել, որ Արծրունեաց ցեղը մեծապէս վտանգեց թագաւորին, որովհետև թագաւորը չը համաձայնուեց նրանց յանձնել Նախիջևան քաղաքը, իսկ Վասպուրականի Գազիկ իշխանը, որ յաջորդել էր սպանուած Գազիկին, միացաւ Իւսուփի հետ և միասին Սմբատի դէմ արշաւեցին, դատկի տօնին Սիւնեաց գաւառը ոտի տակ տուին և մտան Դուին: Զնայած այն հանգամանքին, որ թագաւորը 60 հազար զահեկան հարկ վճարեց, այնուամենայնիւ ոստիկանը վճռեց բռնել թագաւորին, որը ստիպուեցաւ Վրաստան գնալ: Գարնան սկզբին թագաւորը վերադարձաւ Նրազգաւորս, որտեղից նա ստիպուած եղաւ Գազիկի դէմ կռուելու, որը խրդճահարուելով ուզեց թագաւորի հետ հաշտուել, բայց նեղուած թագաւորը կապոյտ բերդի մէջ

ամրացաւ, որտեղից երկար պատերազմներ մղեց արաբացոց դէմ, բայց պաշարուելով Իւսուփից երգումն առաւ և անձնատուր եղաւ՝ գնաց նրա բանակը, սակայն խաբէբայ ոստիկանը նրան շրջթայեց և մի տարի սարսափելի նեղութիւններ տալով նրան, տարաւ Նընջակ, ուր ամրացել էին նախարարների ընտանիքները, որոնց նոյնպէս ուղղում էր բռնել, բայց չկարողանալով բերդն առնել, իր զարոյթը Սմբատի վրայ թափեց՝ հաստ գաւազաններով ծեծեցին խեղճ թագաւորին, կոճղներով կապեցին ոտներն ու ձեռքերը և շատ ուրիշ տեսակ տանջանքներ տուին և անտանելի մահով նահատակեցին նրան, որից յետոյ գլուխը կտրեցին, իսկ մարմինը Դուինում խաչեցին:

Աւանդութիւնը պատմում է, որ նրա արիւնը թափած տեղը ուխտատեղի դարձաւ և շատերը բժշկուեցան. գիշերը լոյս էր իջնում նրա գերեզմանի վրայ, ասում է պատմիչը:

Թագաւորի նահատակումից յետոյ Իւսուփը սաստկացրեց Նընջակի պաշարումը, բերդն առաւ, մէջ եղածներին կոտորեց և ոմանց էլ գերի տարաւ Դուին ու բանտարկեց, որտեղ նախարարների տիկիներն էր բանտի խստութիւններին չզիմանալով քիչ ժամանակում մէկը միւսի ետևից մեռան:

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ 915—928.

Երբոր արարացիք Մամբատին բռնեցին, նրա անդրանիկ որդի Աշոտը շատ լաւ գիտենալով, որ իր հայրն այլևս չի ազատուիլ նրանց ձեռքից, սկսեց անպատանկներ սփռել արարացոց դէմ և խուճով խուճօք քաջեր հաւաքելով մեծ քաջութիւններ գործեց, իսկ երբ արդէն նրա հօրը եղեռնական մահով սպանեցին, նա համարձակ դուրս եկաւ արարացոց դէմ և երդուեց իր հօր վրէժը լուծել: Բազմաթիւ բերդերին տիրելուց յետոյ նա դնաց Բագրևանդ, որտեղ թշնամին տմրացել էր, յարձակուեց, ջարդեց նրանց, իսկ զօրագետին էլ բռնելով տիկի պէս քերթել տալով աշտարակից կախեց, որպէս զի թշնամուն սարսափեցնի: Յաղթութիւնը կատարեալ անելու համար նա հետզհետէ դուրս քշեց արաբացիներին Շիրակից, Գուգարքից, Տաշիրքից, Աղստևից և մինչև անգամ դնաց Վրաստան՝ Տփլիս, այնտեղից էլ հալածեց նրանց և երկիրը խաղաղացրեց: Նրա քաջութիւնները գնահատելու համար հայոց նախարարները միաբանուեցան և վրաց թագաւորի հետ նրան հայոց թագաւոր հրատարակեցին 915 թ:

Իստուփը այսպիսի պարտութիւնից յետոյ այլևս անտարբեր մնալ չէր կարող և նա անհամար զօրքով ողողեց ամբողջ երկիրը, իսկ դրան աւելի նպաստեցին հայ նախարարների մեջ եղ-

ած ներքին խռովութիւնները և ամբողջ եօթը տարի աւերելով երկիրը, սաստիկ սով եղաւ: Պատմիչն ասում է թէ սոքն այնտեղ հասցրեց ժողովրդին, որ քաղաքների ու գիւղերի հրապարակները լցուած էին սովից թուլացած մարդկանցով և մինչև անգամ որդեկեր ծնողներ եղան. օգն ապականուելով անթաղ մարդկանց փառամից, հիւանդութիւններ սկսուեցան և փողոցներում գիշատիչ զազաններ ու թռչուններ ազատ լսուում էին գիակաները: Կ. Պօլսի պատրիարքը լսելով այս աղէտի մասին, յորդորական նամակ գրեց հայոց Յովհան կաթողիկոսին, որ նա հաշտեցնէ նախարարներին և երկիրը խաղաղացնէ և հրաւիրեց նրան թագաւորի հետ միանալ: Կաթողիկոսն անկարող եղաւ գնալ, իսկ Աշոտը գնաց և պատիւներով մեծարուած յունական օգնական զօրքով վերադարձաւ:

Իստուփը լսելով այս բանը, վախեցաւ և խորամանկութեան դիմեց և Աշոտ սպարապետին, որ Մամբատ թագաւորի Շապուհ եղբոր որդին էր, թագով պսակեց, արքայական զգեստներ հագցրեց և ուղարկեց Հայաստան իբրև թագաւոր, որով սպարապետն էլ թե առաւ և կողմնակիցներից կազմած զօրքով թագաւորի դէմ դուրս եկաւ: Այս աղգամիջեան պատերազմը շատ երկար տեւեց, Յովհան կաթողիկոսը շատ աշխատեց նրանց հաշտեցնել, սակայն ժամանակաւոր հանգիստը խախտուում էր նոր պատերազմով, որովհետև

սպարապետը կարողանում էր նորանոր դաւաճաններ գտնել և անվերջ մարտնչել:

Աշոտը ամուսնանալով Գուգարքի Սահակ իշխանի աղջկայ հետ, նրանից օգնական զօրք ստացաւ և գնաց Ուտի Մովսէս իշխանի դէմ և առաջարկեց հաշտուել, սակայն նա ուտիացի քաջերի վրայ յոյս դրած թագաւորի դէմ դուրս եկաւ, բայց արքայի զօրքը ջարդեց նրա զօրութիւնը և Մովսէսին էլ բռնելով բերին թագաւորի մօտ, որը նրան կուրացրեց:

Աշոտը պատերազմներ ունեցաւ նոյն իսկ Սահակ իշխանի դէմ, որ Ուտիքը գրաւելով ապստամբուել էր: Միենոյն ժամանակ նա ստիպուած էր այս կամ այն իշխանի դէմ գնալ, որովհետեւ մէկը միւսի հտեից ապստամբուում էին և մինչև անգամ նրան իր զօրքն էլ դաւաճանեց, սակայն թագաւորը չվհատուեց և կարողացաւ ազատուել թակարդած մահից:

Այս խառնակութիւնների ժամանակ ոստիկան նշանակուեց Բէշիւր իշխանը, որի առաջին գործն եղաւ Աշոտի դէմ արշաւանքը, բայց այդ ժամանակ Աշոտը Սեան կղզում ամրանալով անվնաս մնաց, իսկ ոստիկանը ասպատակի մատնեց երկիրը, մինչև որ Գէորգ Մարգալետունի քաջ իշխանը փոքրիկ գունդ ժողովելով յարձակուեց արաբացիների վրայ և ցիրուցան անելով փախցրեց: Բէշիւրը գայրացած՝ Սեանայ ծովի կողմերը արշաւեց, որ Աշոտին բռնէ: Թագաւորի դրու-

թիւնն այս անգամ շատ վտանգաւոր էր, որովհետեւ նա միայն 100 հոգի ունէր իր մօտ, բայց նա չը վախեցաւ և հրամայեց, որ 10 նաւակ պատրաստեն և նրանց մէջ եօթնասուն քաջեր առնելով դուրս եկաւ կղզուց և թշնամու դէմ գնաց և ցրուեց նրանց: Այս անգամ Բէշիւրը Գեղայ բերդի վերայ յարձակուեց, բայց Գէորգ իշխանը յանկարծ ներսից յարձակուեց նրանց վրայ և մինչև Դուին փախցրեց:

Այնուհետեւ Աշոտը մի առ ժամանակ երկիրը խաղաղութեամբ կառավարեց և ապա մեռաւ 15 տարի թագաւորելուց յետոյ 928 թ.:

Աշոտին իր քաջութիւնների համար ժողովուրդը *Երկաթ* էր անուանում և յունաց պատմիչների ասելով նա այնքան քաջ էր, որ Կ. Պօլսում եղած ժամանակ երկաթէ հաստ գաւազանը պսակի պէս կոլորեցրել էր:

ԱՅԱՍ. 928—951 թ.

Աշոտին յաջորդեց իր եղբայր Աբասը, որովհետեւ թագաւորը որդի չունէր: Նա էլ երկիրը մաքրելով թշնամիներից, Դուինի ոստիկանի հետ հաշտուեց, հայ գերիներին ազատեց և երկիրը միանգամայն խաղաղացրեց: Միայն չը խաղաղեց Վասպուրականը, որտեղ Արծրունիք թագաւորութիւն հիմնեցին և շարունակ ընդհարում

էին արարացոց հետ, իսկ այդ ժամանակներում
այնտեղի Դերենիկ թագաւորը երկար ժամանակ
մարտնչեց Ուրմիայի ոստիկանի և առհասարակ
յարձակուող արաբացոց դէմ:

Աբասը իրեն թագաւորանիստ ընտրեց Կարս
քաղաքը և շէնցնելով մի մեծ եկեղեցի շինեց
ն. Առաքելոց անունով. հինգ տարի շինելով և
դեռ չօծած Ափխազաց Բեր թագաւորը Հայաս-
տան արշաւեց և Կուր գետի ափին բանակելով՝
Աբասի դեսպաններին միջոցով սուլած այն հար-
ցին թէ ինչո՞ւ համար է եկել, պատասխանեց
թէ կուգեմ դալ և քո շինած եկեղեցին օծել
վրացական ծխով: Թագաւորը լսելով նրա յան-
դուզն պատգամը, զօրքով գնաց և Կուրի միւս
ափին բանակեց, որտեղից Գէորգ Մարգալետու-
նին գաղտնի անցաւ դետը, յանկարծ ետեւի կող-
մից յարձակուեց, զօրքի մէջ շփոթ դցեց, իսկ
Աբասի զօրքն էլ միւս կողմից յարձակուեց և
պատերազմի վախճանն այն եղաւ, որ Բերը գե-
րի ընկաւ: Աբասը նրան տարաւ Կարս ու ցոյց
տալով եկեղեցին՝ ասաց. «Ահա տես այն եկե-
ղեցին, որ դու ուզում էիր քո ծէսով օծել. լաւ
տես, որովհետեւ այլեւս չես տեսնելու» և հրա-
մայեց աչքերը հանել: Ափխազները լսելով այս,
եկան ընծաներով, թագաւորի ոտքն ընկան և
խնդրեցին ազատել իրենց թագաւորին. Աբասն
էլ ազատեց նրան:

Այնուհետեւ նա խաղաղութեամբ թագաւո-

րեց և մեռաւ 951 թ. 24 տարի թագաւորելուց
յետոյ:*)

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱՐ. 951—977 թ.

Աբասին յաջորդեց իր աւագ որդի Աշոտը,
որ իր բարի ու կրօնասէր-ազքատասէր բնաւո-
րութեան պատճառով Ողորմած կոչուեց:

Նա հօր իշխանութեան զուլին անցնելով
ուզեց երկիրը խաղաղացնել և Շիրակում հաս-
տատուելով փոքրիկ զօրքով բոլոր թշնամիներին
վախեցրեց ու վերջը 90,000-ի չափ զօրք ժո-
ղովելով՝ Գէորգ Մարգալետունու որդի Գոռ իշ-
խանին սպարապետ նշանակեց ու այսպէս ինը
տարի խելացի կերպով կառավարելուց յետոյ,
հայ նախարարները Հայաստան հրաւերեցին Ա-
ղուանից թագաւոր Փրիլիպոսին և Յովհաննէս
կաթողիկոսին և Անի քաղաքում 961 թ. թագա-
ւոր օծեցին: Նրա Մուշեղ եղբայրն էլ, չը նայած
Վանանդի գաւառապետ էր, բայց Կարսում թա-
գաւոր օծուեց, սակայն իր եղբօր հրամաններին
լսում էր և հնազանդուում:

Արաբացոց Համտուն զօրավարը ապստամ-
բուելով ամիրապետից, Աշոտից հարկ պահանջեց,
սակայն թագաւորը ոչ միայն չը կատարեց նրա
հրամանը, այլ դեսպաններին դուրս վռնդեց,

*) Առաքելոց եկեղեցին վերջին Ռուս-թիւրքա-
կան պատերազմից յետոյ ուսաներին է պատկանում:

խիստ զօրավարը նրա վրայ արշաւեց: Աշոտը դուրս եկաւ նրա դէմ, յաղթեց և բռնելով Համ-տունին՝ սպանեց: Երբ ամիրապետը լսեց հայոց թագաւորի այս քաջութիւնը, ուրախացաւ և շատ ընծաների հետ թագ ուղարկեց նրան: Թագաւորը բարեկամանալով ամիրապետի հետ, իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացրեց ժողովրդի վրայ և սկսեց ամրոցներ շինել, Անին շէնքերեց ու ամրացրեց, իր ունեցածն ու ինչքը աղքատ-ներին ու չքաւորներին բաժանեց, նրանց հետ սեղան էր նստում. շինել տուեց աղքատանոց-ներ-անկեղանոցներ և ամեն անգամ այցելելով թշուառներին մխիթարում էր:

Սոյն բարերարութիւնների ժամանակ Յովհաննէս Չմշկիկ յունաց կայսրը արաբացոց դէմ արշաւելով, յանկարծ մտաւ Տարօն և բանակ դրեց: Բայց թագաւորը առանց վնասուելու անմիջապէս զօրք ժողովեց, օգնութիւն ստա-ցաւ նաև Վասպուրականի թագաւորից և 80.000 զօրքով առաջացաւ մինչև Հաբը ու այնտեղից դեսպանի միջոցով յունաց կայսրից պահանջեց անմիջապէս դուրս գնալ երկրից: Յունաց կայս-րը համաձայնուեց, միայն խնդրեց, որ իրեն օգնական զօրք տայ. թագաւորն էլ նրան մօտ 10000 զօրք ուղարկեց և կայսրը դուրս գնաց Տարօնից:

Վերջապէս այս թշնամուց էլ ազատուած Աշոտը կարողացաւ նորից խաղաղութիւն արմա-

տացնել և խաղաղ թագաւորելուց յետոյ 977 թ. մեռաւ և թաղուեց Անիից 5 վերստի վրայ գրա-նուող Ղօշավանքի նշանաւոր վանքում, որտեղ նրա գերեզմանը կայ դեռ այսօր էլ:

ՍՄԲԱՏ Բ. 977—990. ԳԱԳԻԿ.

Աշոտ Ողորմածին յաջորդեց իր երէց որ-դի Սմբատը, որ իր հօր օրինակին հետեւեց և խելացի կերպով երկիրը կսռավարեց: Մայրա-քաղաք Անին ամրացրեց և Տրդատ ճարտարա-պետի ձեռքով շատ գեղեցիկ շէնքեր, եկեղեցի-ներ շինեց ու քաղաքը պատեց աշտարակազարդ ամուր պարիսպներով:

ԱՆԻԻ ԱԻՆԵՐԱԿՆԵՐԸ

Անուոյ ս. Առաքելոց եկեղեցին

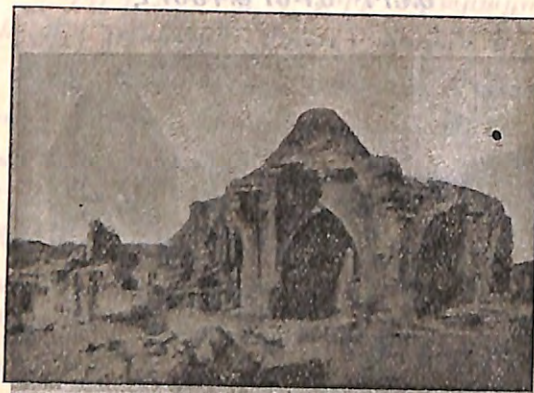
Անին շատ առաջ Ախուրեան գետի ափին փոքր բերդ էր և Աշոտ Ողորմածը ցած պարիս-

պով պատեց, իսկ Սմբատ Բ. 980 թ. ընդարձակեց քաղաքը և չորս կողմից Մեծանիստ կո-

Հոշափանքի դամբարանը

Քաղնաթի աւերակ եկեղեցին

չուած պարիսպը շինեց: Կարճ ժամանակում Անին հարստացաւ. բնակիչների թիւն այնքան մեծացաւ, որ շատերը կարծում են թէ միլիօնի

պիտի հասած լինէր, իսկ եկեղեցիների համար էլ նրա «հաղարումէկ» եկեղեցիներով էին երդ-

Գազիկ Ա-ի կառուցած եկեղեցին

Արարական մզկիթը

ւում: Մայր եկեղեցին՝ Կաթուղիկէն սկսեց շինել Սմբատը, բայց աւարտեց Գազիկ Ա-ի կին Կատրամիդէ Թադուհին: Երկրորդ՝ Գազիկ Ա-ի

շինած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին է, իսկ երրորդը Ապղարիպ մարաշախտի շինած Ս. Փրկիչը: Անւոյ նախըջին անգամ այնքան հարուստ է եղել, որ իր համար եկեղեցի է շինել:

Քաղաքի մէջ այսօր էլ կանգուն են բարձր աշտարակը, միջնաբերդի պալատը, արքունի

Գաղիկ Ա.-ի կառուցած եկեղեցին

խորհրդատունը, պարիսպների մի մասը և դռները և բոլորն էլ զարգարուած են քանդակներով ու մոզայիքներով:

Արդէն բաւական ժամանակ է, ինչ հայագէտ պրօֆէսօր Ն. Մարը պեղումներ է կատարում Անիում, որտեղ 1904 թ. մի հնագարան-թանգարան բացուեց, որ օրէցօր հարստանում է Ն. Մարի գտած իրեղէններով: Բայի բազմաթիւ նկարներից ու խաչքարերից գտնուած են նաև

Անի աւերակ եկեղեցի

Կարսի Մուշեղ թագաւորը խանգարեց երկրի անդորրութիւնը և Սմբատը ստիպուեց զէնքի զիմել, սակայն տեսնելով որ Տայոց կիւրապալատը օգնութեան է եկել՝ հաշտուեց:

Սմբատն իրեն ժողովրդի աչքում նուաստացրեց մի քանի թեթեամիտ արարքներով և որ զլիսաւորն է, ամուսնացաւ իր քրոջ աղջկայ հետ:

բրօնզէ բուրվառ, ճրագ, ապակէ ու կաւէ ամաններ, պղնձէ աշտանակ, կարաս, դրամներ, պղնձէ կոճակներ, բրօնզէ ապարանջաններ, ունելիքներ, գնդասեղներ, շղթայ, բոժոժ ևլն:

Մինչ Սմբատը զբաղուած էր շինարարութեամբ,

Պեղումներ Անիում

ᑭᑭᑭᑭᑭ

(Արձան դանդաղ Սնունդ)

և հրան արքայից արքայ կոչում տուին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ. 1020—1040

Գազիկի յաջորդ Յովհաննէս Սմբատը թու-
լամորթ ու ոչ վարչական մարդ էր, իսկ նրա
կրտսեր եղբայր Աշոտը աշխոյժ և ռազմասէր
լինելով ապստամբուեց նրա դէմ, բայց Պետրոս
Գետադարձ կաթողիկոսն ու ափխազաց թագա-
ւորը հաշտեցրին նրանց։ Աշոտը շարունակեց որո-
գայթններ լաբել և Ապիրատ իշխանին պատուի-
րեց սպանել եղբօրը, սակայն Ապիրատը Սմբա-
տին Անիում գահ նստեցնելով փախաւ։

Այս ընտանեկան կռիւները ժամանակ նոր
թշնամի էլ աւելացաւ՝ Սելջուկեան թաթարները
Վասպուրական մասն, որտեղի Սենեքերիմ թա-
գաւորը ազատուելու համար իր երկիրը յոյնե-
րին տուեց և փոխարէն ստացաւ Սեւաստիա քա-
ղաքն իր շրջակայքով և սրանով վերջացաւ Ար-
ծրունեաց թագաւորութիւնը:

Մելջուկների իշխան Տուղբիլ բէկը Սմբատի
երկիրը մտաւ և Վասակ Պահլավունին քաջու-
թեամբ դիմագրեց, բայց պանուեց: Միևնոյն
ժամանակ յունաց Վասիլ կայսրը ափսաղների
դէմ մղած պատերազմից յետոյ հայերի դէմ զը-
նաց: Յովհաննէս Սմբատն անճարացած մի թրդ-
թով Անին յոյներին կտակեց և Վասիլը հեռա-
ցաւ: Վասիլի յաջորդ Կոստանդինը 1029 թ. մա-
հուան անկողնում Անիի կտակի թուղթը Կիրա-
կոս անուեով հայ քանանային յանձնեց, որ հա-
յոց թագաւորին տանէ, բայց անարժան քահա-
նան պահեց թուղթը և յաջորդ Միքայէլ կայսեր
մեծ գնով ծախեց 1034 թ.:

Սմբատը մեռնելով երկիրը թողեց բոլորովին խառնակ դրութեան մէջ:

ԳԱԳԻԿ Բ. 1040 - 1045 թ.

Յովհաննէս Սմբատն անժառանգ մեռաւ, իսկ
միակ ժառանգ Աշոտի Գագիկ որդին անչափա

հաս էր: Երկրի շփոթ դրուժիւնից օգուտ քաղեց Միքայէլ կայսրը և սկսեց պահանջել Անին: Խնամակալ իշխանները վճռեցին դիմադրել, իսկ տէրութեան խնամակալ Վեստ Սարգիս Սիւնին ուղեց թագաւորել, բայց դորա դէմ զինուեց տիրասէր Վահրամ Պահլաւունին:

Միքայէլ կայսրը երեք անգամ զօրք ուղարկեց, բայց հայերը ցիր ու ցան արին նրանց, իսկ չորրորդ անգամ 100,000 զօրք զրկեց, որոնք Անին պաշարեցին: Վահրամը 30,000 զօրքով դուրս եկաւ քաղաքից և սոսկալի ջարդ տուաւ ու հալածեց. յոյները 20,000-ի չափ մարդ կորցնելով փախան: Այս յաղթութիւնից յետոյ միաբանած իշխանները Գագիկին Անիում թագաւոր օծել տուին: Վեստ Սարգիսը դժգոհ արքունի գանձերի հետ Անիի միջնաբերդում ամրացաւ: Գագիկը նրան համոզեց, որ հեռանայ, բայց երբ նա գանձերը չուզեց վերադարձնել՝ մի քանի մարդով գնաց, բռնեց և բանտարկեց: Սարգիսը մի կողմից յոյներին զրգռեց, միւս կողմից էլ սկսեց Գագիկին շողոքորթել, որով ազատուեց, իսկ նրա գաղտնի խորհրդով եկած յոյներն էլ հայերից պարտութիւն կրեցին:

Այս բանից յետոյ յունաց կայսրը խորամանկութեամբ Կ. Պօլիս հրաւիրեց Գագիկ Բ-ին և նա յուսալով իշխանների ու կաթողիկոսի հաւատարիմ մնալու երդման վրայ՝ գնաց: Այնտեղ երկօրեայ պատուից յետոյ նրանից պահանջեցին

Անին, բայց Գագիկը մերժեց յանձնել և 1045 թ. Բոսֆորի կղզիներից մէկը աքսորուեց:

Հայերը հալածում են յոյներին

Ուրախացած Վեստ Սարգիսը իշխաններին խաբեց և Անուոյ 40 բանալիներն ու Բագրատունեաց ձեռքն եղած երկիրը յոյներին յանձնելու նամակով զրկեց կայսեր: Կայսրը ցոյց տուեց բոլորը Գագիկին, բայց նա զարմանալով հայ նախարարների տիրանենգութեան վրայ հառաչանքով ասաց.

«Հայաստանի տէր և թագաւորը ես եմ և ժողովուրդի հաճութեամբ ընտրուած, և ես չեմ կարող համաձայնիլ ու նրան զրկել այդ քաղա-

քից»։ Կայսրը սկսեց համոզել նրան, բայց նա սուգ մտաւ և ճարահատ Անիի փոխարէն Պիգու քաղաքում բնակութիւն հաստատեց։

Յոյները կարծեցին թէ այսպիսով Անին զրրկաբաց կրնգունի նրանց. բայց ոչ, հայերը երկար զիմադրեցին և յոյները մատնութեամբ տիրեցին

Թաթուլ վանանդեցի

քաղաքին։ Սելջուկեանք նորից հայատտանմտան և Տուղրիլ բէկը Արծն վաճառաշահ քաղաքն այրեց, իսկ Սմբատաբերդն ու Արծկէն հիմքից կործանեց։ Հայ նախարարները Կարսի թագաւորի հետ նրա դէմ դուրս եկան և յաղթուեցան։

Այն կուում Թաթուլ վանանդեցի հայ իշխանը գերի ընկաւ։ Թաթուլը վիրաւորել էր պարսից ամիրայի որդուն, որին Տուղրիլը շատ էր սիրում։ Երբ Թաթուլին Տուղրիլի մօտ բերին, նա ասաց, որ եթէ տղան ապրի, կազատէ նրան. Թաթուլը պատասխանեց. «Եթէ հարուածն իմն է, չի ապրի»։ Տղան մեռաւ և Տուղրիլը սպանելով Թաթուլին՝ նրա աջը ամիրայն զրկեց ասելով. «Տղադ վատ բազկից չէ մեռած»։ Տուղրիլը չըկարողացաւ առնել Մանազկերտը, որովհետև ներսից հայերը մի Քոստանգի օգնութեամբ այրեցին սելջուկների պաշարման մեքենաները։

Տուղրիլից յետոյ եկաւ Ալփասլանը և թագաւորից պահանջեց իրեն հպատակուիլ։ Գագիկը խորամանկութեան զիմեց և Տուղրիլի համար սգաւոր ձեացաւ։ Ալփասլանը լսեց՝ հաշտուեց, իսկ Գագիկը քաշուեց Փոքր Հայքի Ծամբնդաւ բերդը և սորանով Կարսի թագաւորութիւնն էլ վերջացաւ։

ԳԱԳԻԿԻ ՄԱՀԸ 1076 Թ.

Գագիկ Բ. Պիգուի շրջակայքում թագաւոր էր ձանաչուում և հայատեաց յոյներին պատժելով ամենքին պատկառելի էր դարձել։

Կեսարիոյ յոյն հայատեաց մետրոպոլիտն իր շան անունը Արմէն էր դրել։ Գագիկը լսեց այս և զնաց նրա մօտ։ Մետրոպոլիտը լաւ ընդունեց

և Գագիկը ճաշին խնդրեց կանչել շանը: Մետրոպոլիտը շփոթուած սաիպուեց կանչել «Արմէն», այն ժամանակ Գագիկը աչքով արեց իր սպասաւորներին, որոնք բռնեցին մետրոպոլիտին ու շանը, միասին գրին մի պարկի մէջ և շանն այնքան ծեծեցին, որ կատաղած՝ խածնելով սպանեց մետրոպոլիտին: Յոյները այս արարքի վրէժը լուծեցին. երբ մի օր Գագիկն իր զօրքից բաժանուած երեք հոգով Կիլիկիոյ բերդը գնաց՝ դարան մտած յոյները բռնեցին նրան և բերդի Մանդալեայ իշխանները կախեցին նրան:

Այս անցքից քիչ յետոյ մեռան Գագիկի Յովհաննէս և Դաւիթ որդիքը և վերջացաւ Բագրատունեաց հարստութիւնը: Այսպիսով վերջացաւ նաև բուն Հայաստանի թագաւորութիւնը:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՔ ԵՒ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՔ

ՌՈՒԲԻՆ Ա. ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա.

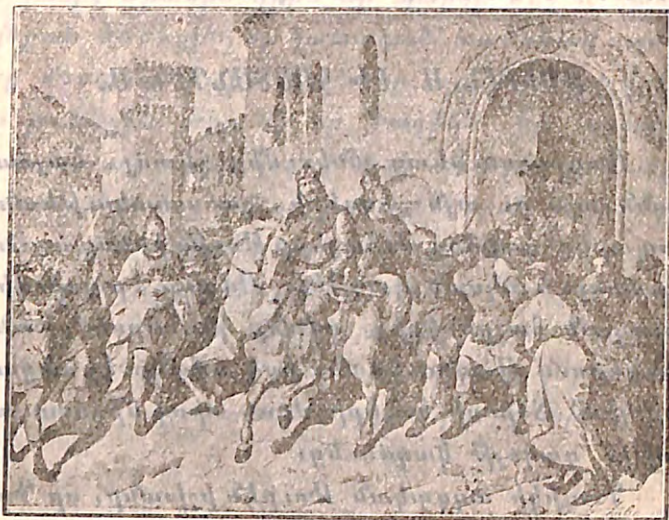
Բագրատունեաց անկումից յետոյ Հայաստանն այս ու այն ազգերի շահատակութեանց ասպարէզ դարձաւ և հայերը թողին իրենց տունն ու տեղը և սկսան գաղթել: Ոմանք բոլորովին հեռացան հայրենիքից, ոմանք լեռներում, անձաւներում թաղնուեցան, իսկ ոմանք էլ անցան Կիլիկիա՝ Տօրոսի հայերի մօտ, որով մի ստուար թիւ գաղոյթ կազմուեց:

Գագիկի ազգական Ռուբէն իշխանը, որ Գագիկի հետ էր եղել երբ նրան յոյները բռնեցին, զինուեց յունաց դէմ, միացեալ հայերի գլուխն անցած մի իշխանապետութիւն կազմեց 1080 թ. Նրան օգնեցին Գող Վասիլ, Ապիքատ և Լամբրոնի Օշին իշխանները:

Ռուբէնն իշխեց 15 տարի և 1095 թ. մեռաւ և նրան յաջորդեց Կոստանդին որդին, որ իր երկիրն ընդարձակեց և Վահկայ բերդին տիրելով իրեն աթոռանիստ դարձրեց: Կոստանդին Ա.-ի օրով երևացին Երուսաղէմը մահմեդականներից ազատող Ներսիսի խաչակիր զօրքերը

1096 թ. որոնց նա օգնեց, մինչև անգամ միացաւ նրանց հետ, և խաչակիրներին առաջնորդ իշխանները նրան մարկիզի ու կոմսի տիտղոսներ տուին: Կոստանդինը մեռաւ 1099 թ.:

Թորոսը պատժում է Մանաուխի իշխանին
ԹՈՐՈՍ Ա. ԵՒ ԼԵՒՈՆ Ա.

Կոստանդին Ա.-ի յաջորդ Թորոսը (1100—1123) քաջ և իմաստուն իշխանապետ եղաւ: Նա սկսեց Կիլիկեան մաքրել յոյներից, սակայն մահմեդականները մտան Տօրոսի լեռների կողմից, որոնց դէմ գնաց Գող Վասիլը և յաղթեց: Սրանից յետոյ Թորոսը Գագիկին սպանող Ման-

դալիա իշխաններից Կիզիստրա քաղաքը պահանջեց և որովհետև նրանք մերժեցին, ղէնքի զօրութեամբ տիրեց, պահանջեց Գագիկի զգեստներն ու զէնքերը և իշխաններին էլ սպանել տուաւ:

Թորոսին յաջորդեց իր եղբայր Լևոն Ա. (1123—1141 թ.), որ շուտով գրաւեց Տարսոն ու Մամեստիա քաղաքները: Չնայած որ Լևոնը շարունակ օգնում էր շրջակայ քրիստոնեայ իշխաններին, բայց և այնպէս Անտիոքի ու Մարաշի իշխանները նրան խարդախութեամբ բանտարկեցին և նա պատանդները, Ատանա ու Մամեստիա քաղաքներն ու մեծ գումար տալով կարողացաւ ազատուել, և գալով Կիլիկիա մեծ զօրքով Անտիոքին մօտեցաւ և այնտեղի իշխանը ստիպուեց հաշտուելու, պատանդներին էլ ազատեց:

Հերթը յոյներին հասաւ. Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը Կիլիկիա արշաւեց, առաւ Անարզաբան ու Վահկայ բերդը, իսկ Լևոնին Ռուբէն ու Թորոս որդւոց հետ բռնեց Կ. Պօլիս տարաւ, ուր Լևոն մեռաւ բանտում, 1141 թ., Ռուբէնին էլ կուրացրին ու սպանեցին:

ԹՈՐՈՍ Բ. 1141—1168 թ.

Թէպէտ Լևոն Ա. և Ռուբէնը ցաւալի մահով մեռան, բայց Թորոսն իր քաջութիւններով կարողացաւ Յունական զօրքի պաշտօնեայ դառնալ

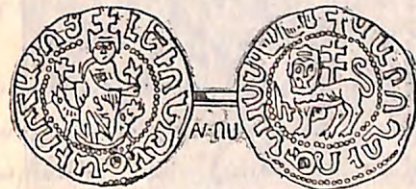
և երբ կայսրը նորից Կիլիկիա արշաւեց նա էլ բանակուեալ էր: Կայսրը սպանուեց և Թորոսն օգտուելով հանգամանքից, մի քահանայի միջոցով հայ իշխաններին իմաց տուեց իր գալուստը: Անմիջապէս իշխանները պատրաստուեցին և նրա առաջնորդութեամբ տիրեցին Վահկայ բերդին: Մանուէլ կայսրն այս վերածնութեան առաջն առնելու համար Անգրոնիկոս զօրապետին մեծ զօրքով Թորոսի դէմ ղրկեց, բայց հայերը յաղթեցին և իրար ետեից առան Մսիս, Ատանա, Անարզաբա, Թիլ, Մամեստիա և այլ քաղաքները և Թորոսը Կիլիկիային տէր եղաւ: Յոյները հայոց դէմ զինեցին Իկոնիոյ Գըլըճը Ասլան Սուլթանին, բայց Թորոսը նրան էլ յաղթեց և իր եղբոր Ստեփանէի սպանման վրէժը լուծելու համար յունաց երկիրն ասպատակեց: Թորոսը մեռաւ 1168 թ. և որդու անշափահաս լինելու պատճառով Թորոսի աներ Թոմաս պալլ լատին իշխանը խնամակալ նշանակուեց:

Թորոսի Մլեհ եղբայրը, որ ձգտում էր իշխանապետութեան, Հալէպի սուլթանի օգնութեամբ 1169 թ. դուրս բռնեց խնամակալին և իշխանապետ եղաւ. Մլեհը մի քանի պատերազմ մղեց յոյներէ դէմ, իսկ խաչակրութիւնից Կիլիկիայում մնացած լատինացիներին, որոնք աշխատում էին հայերին կաթոլիկացնել՝ արտաքսեց իր երկրից: Նա իր անհաշտ բնաւորութեամբ զօրքին էլ իր դէմ զինեց և 1174 թ. սպանուեց:

Մլեհին յաջորդեց իր Ստեփանէ եղբոր որդի Ռուբէն Ե. (1174—1185), որ եկեղեցասէր մարդ լինելով, կամաւորապէս հրաժարուեց գահից և կրօնաւոր եղաւ, բայց երկու տարի յետոյ՝ 1187 թ. մեռաւ:

ԼԵԻՈՆ Բ. 1186—1219 թ.

Ռուբէնն իր գահը յանձնեց իր Լևոն եղբորը, որ հմուտ քաղաքագէտ ու ռազմագէտ մարդ էր և եւրոպացոց հետ շփուած լինելով, երկիրը նրանց օրինակով բարեկարգեց՝ հիւրանոցներ, որբանոցներ, դպրոցներ բացեց ու ճանապարհներ բաց անել տուաւ, զարկ տուեց երկրագործութեան,

Լևոն Բ-ի ոսկեղրամը

նաւարկութեան և վաճառականութեան, իսկ երկրի խաղաղութիւնը ապահովեցնելու համար սահմաններում

բերդեր շինեց և սահմանապահ զօրքի թիւն աւելացրեց: Հայոց արքունիքը եւրոպականին նմանուեց, նորաձեւութիւններն այն աստիճան շատացան, որ մինչև անգամ հայերը կասկածում էին, որ այդ բոլորը կաթոլիկութիւն տարածելու համար է: Այս բոլորից աւելի աչքի էին ընկնում պետական հաստատութիւններում մուծուած եւրոպական կարգերը:

Սոյն բարեփոխութեանց միջոցին եգիպտոսի սուլթանն առաւ Երուսաղէմը և խաչակիրներին դուրս քշեց: Վերաւորուած եւրոպացիք նորից խաչակրութիւն կազմեցին և եկան Կիլիկիա իրենց գլուխ ունենալով զերմանացոց Թրիգրիխ

Լեոն ր.

Բարբարոսա կայսեր: Լեոնը շատ օգնեց նրանց և զերմանացոց կայսրը՝ Թրիգրիխի յաջորդը թագ ուղարկեց, իսկ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը 1198 թ. թագաւոր օծեց Լեոնին: Յունաց կայսրը նոյնպէս թագ ուղարկեց և բարեկամացաւ Լեոնի հետ:

Լեոնն իրեն մայրաքաղաք ընտրեց Սիս քա-

ղաքը, որ զեղեցիկ շինութիւններով զարդարեց, եւրոպական կարգեր մտցրեց ու խնամէացաւ Լուսինեան ցեղի հետ, որով աւելի սերտ կապուեց եւրոպացոց հետ:

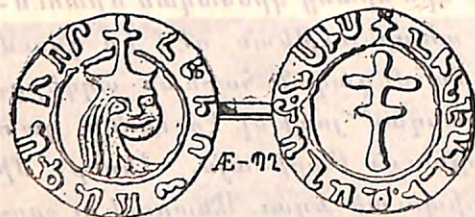
Դէպի եւրոպացիք տաժած յարգանքի հետ Լեոնին անհաճոյ էին նրանց կրօնական միտումները և նա այդ առաքելութեան դէմ էր գնում շարունակ, իսկ մահմեդական հարեան ազգերը, որոնց մի քանի անգամ յաղթել էր Լեոնը, շատ էին անհանգստացնում: Բացի այս, Լեոնը մի քանի անգամ ստիպուած եղաւ Անտիոքի ու շրջակայ քաղաքների քրիստոնէայ իշխանների դէմ գէնքի դիմելու և փառաւոր յաղթութիւններ արաւ:

Լեոնի դէմ վտանգներ էին նիւթում մի քանի իշխաններ և երբ նա իր աներ Կիպրոսի թագաւորի մօտից Կիլիկիա էր գալիս՝ թշնամիները դարան մտան: Լեոնն իր ռազմանաւերով դիմադրեցի և յաղթանակով Կիլիկիա մտաւ: Այնտեղ նա լսեց որ Լամբրոնի Հեթում իշխանն ապստամբուել է, իսկոյն բռնեց և որդոց հետ բանտարկեց, կալուածները զրաւեց և ապա Հալէպի Ղայսեգդին Ղազի սուլթանի վրա արշաւեց, որը Կիլիկիայի հանգիստ չէր տալիս: սուլթանը պարտութիւն կրեց և փախուստի դիմեց: Նոյն վիճակի արժանացաւ նաև Ղոնիայի սուլթանը:

Եթէ Լեոնի երկիրը ազգային միաբանութեան կեդրոն դառնար, ներկայումս Փոքր Աս-

սիան կոնսենար մի քաղաքակիրթ կառավարութիւն, բայց նա մեռաւ առանց արժանաւոր ժառանգի 1219 թ. և մարմինը թաղուեց Սիս քաղաքում, իսկ սիրտը իր սիրած Ակներ վանքում: Լևոն բ. 13 տարի իշխանապետ եղաւ, իսկ 21 տարի թագաւոր:

Պղնձէ դրամ Լևոն բ-ի

Լևոնի միակ ժառանգը Զապէլ աղջիկն էր, որ խնամակալներով թագաւորեց: Նա ամուսնացաւ

Անտիոքի իշխանի Փիլիպոս որդու հետ, որ և թագաւորեց 1222 թ., սակայն տեսնելով որ նա թագաւորական գանձն ու հարստութիւնը Անտիոք է ուղարկում, հայոց զօրքը գիշերով բռնեց նրան և բանտարկեց, ուր նրան թունաւորեցին և 1225 թ. մեռաւ: Սրանից յետոյ երկրի խնամակալ Կոստանդին պալը կաթողիկոսի խորհրդով Զապէլին իր Հեթում որդու հետ պսակեց և Հեթումը թագաւորեց:

Հեթում Ս., 1226—1270 թ.

1226 թ. Լամբրոնի իշխանը Սսում Հեթումին թագով պսակեց և նա թագաւոր օծուեց:

Հեթումը աշալուրջ ու գործունեայ մարդ

էր և իր ազգի վիճակն էլ բարւոքեց: Նա շարունակ գործ ունէր թաթարների հետ և իր քաղցր բնաւորութեամբ Կիլիկիան ազատեց նրանց հարուածներից:

Թաթարներն ողողելով ամբողջ Հայաստանը՝ Բաշուի առաջնորդութեամբ Իկոնիա մտան: Իկո-

Հեթումը ողբում է իւր որդւոց մահը.

նիոյ սուլթանն իր ընտանիքը Հեթումի մօտ դրկեց, որպէսզի վտանգից զերծ մնայ, բայց Բաշուն մօտեցաւ Կիլիկիային և Հեթումին պատգամ դրկեց հաշտուելու, եթէ սուլթանի ընտանիքն իրենց յանձնէ. Հեթումը ստիպուած եղաւ պահանջը կատարել: Իկոնիայի սուլթանը դժգոհ

այս դաւաճանութիւնից՝ Լամբրոնի Կոստանդին իշխանին Հեթումի դէմ զինեց: Հեթումը Տարսոնն ամրացնելուց յետոյ մի քանի անգամ ընդհարուեց Կոստանդինի հետ, որի զօրքի մէջ էր և սուլթանը, որը սպանուեց, իսկ Կոստանդինն էլ ստիպուեց հաշտուել:

Այս պատերազմներից յետոյ Հեթումը թաթարներին օգնական զօրք ուղարկեց և ինքն էլ զնաց Մանգոյ խանի մօտ: Նրա բացակայութեան ժամանակ Եգիպտոսի մամլուկները Փնդուխտար զօրավարը Կիլիկիան ասպատակի մատնեց և Հեթումի թորոս ու Լեոն որդիքը դուրս եկան նրա դէմ, բայց թորոսը սպանուեց, իսկ Լեոնը գերի ընկաւ: Մամլուկներն ամբողջ Կիլիկիան ոտի տակ տուին, այրեցին Սիսը և թագաւորների գերեզմանները բանալով ոսկորները հանեցին: Հեթումը Կիլիկիա շտապեց և ուզեց գոնէ Լեոնին գերութիւնից ազատել, որի համար մամլուկները պահանջեցին, որ թաթարները ետ տան Հալէպ քաղաքը. Հեթումն այս էլ յաջողեցրեց, ազատեց Լեոնին և մի տարի յետոյ Մակար անուռնով կրօնաւոր դարձաւ, իսկ թագաւորութիւնն յանձնեց Լեոնին և քիչ յետոյ մեռաւ:

ԼԵՒՈՆ Գ. 1270—1289 թ.

Հօր մահն այնքան վշտացրեց Լեոն Գ-ին, որ նա հիւանդանալով երեք ամիս անկողնին

ծառայեց ու 1271 թ. Տարսոնում թագաւոր օծուեց: Ուրախութիւնն ընդհանուր էր և Լեոնը ներեց քաղաքական յանցաւորներին, աղքատներին առատ նուէրներ տուեց, զօրքի ռոճիկներն աւելացրեց, եկեղեցիները նորոգեց և ուսման ծաւալմանը ձեռք գարկեց:

Թագաւորի ժողովրդասիրութիւնը դուր չեկաւ պարոններին (իշխաններին) և զաղանի դաւադրութիւն սարքեցին նրա դէմ, բայց շուտով իմացուեց: Չնայած Սելջուկներն երկիրը աւերի մատնեցին և հինգ տարի հայերը տառապում էին, այնուամենայնիւ իշխանները չօգնեցին Լեոնին:

Այս անհամաձայնութիւններին աւելացաւ մի նոր աղէտ. մամլուկները մի կողմից, իսկ ժանտախտը միւս կողմից սկսեցին իրենց հունձը. Լեոնին էլ ընտանեկան դժբաղդութիւն պատահեց, բայց պարոնները մնացին անշարժ և Լեոնն իր ծերունի եղբօր Սմբատին ղրկեց մամլուկների դէմ. Սմբատը դուրս քշեց նրանց և Փրնդուխտարը Քամասկոս փախչելով ազատուեց: Այս յաղթութիւնը հոգի տուեց Լեոնին և նա յաղթեց Ղոնիայի սուլթանին, որ շարունակ անհանգրստացնում էր Կիլիկիան՝ իսկ թաթարներին էլ օգնեց մամլուկների դէմ:

Լեոնը մահից առաջ իրեն ժառանգ նշանակեց Հեթում որդուն և 1289 թ. մեռաւ:

ԼԵՒՈՆ Գ-Ի ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Լևոն Գ-ի մահից յետոյ Կիլիկիան աւելի աղմկուեց. մի կողմից ներքին պառակտումը, միւս կողմից արտաքին յարձակումները չէին թողնում, որ երկիրը խաղաղուի: Երբորդ ցաւը պապականութեան ջատագով քարոզիչներն էին, որ հայերին հանգիստ չէին տալիս:

Հեթում Բ. 1289 թ. թագաւորեց, բայց աւելի եկեղեցուն նուիրուեց, քան երկրին և Եփպատոսի սուլթան Մալէք-ալ-Աշրէֆ Սալլահէ-դինը անհամար զօրքով ներս խուժեց Կիլիկիա, առաւ Հռոմկլայ բերդը ու Ստեփանոս կաթողիկոսին ս. Լուսաւորչի աջի հետ գերի տարաւ Եփպատոս:

Այս դէպքից քիչ յետոյ Եփպատոսում սաստիկ ժանտախտ երևաց, սուլթանն այս բանը ս. Աջի գերմանը վերագրեց, ուստի հաշտուեց Հեթումի հետ և ետ դարձրեց ս. Աջը: 1293 թ. Հեթումը կրօնաւոր եղաւ և տէրութիւնը իր եղբոր Թորոս Գ-ին յանձնեց, որը երկու տարուց յետոյ նոյնպէս կրօնաւոր եղաւ և Հեթումը ըստիպուեց նորից իր գահը վերադառնալ: Հեթումն իր քոյրերին ամուսնացնելով խնամէացաւ յունաց և Կիպրացոց հետ և 1296 թ. Թորոսի հետ Կ. Պօլիս գնաց:

Հեթումն իր տեղը թողեց Սմբատ եղբորը, բայց նա եղբոր վստահութիւնն ի չար գործ

դրեց և 1297 թ. թագաւոր օծուեց: Հեթումը Կիլիկիա շտապեց, բայց պարոնները նրան մայրաքաղաքից վռնդեցին և նա ստիպուած յոյներից ու թաթարներից օգնութիւն խնդրեց, որոնք մերժեցին: Սմբատն աւելի մեծ շարութեան ձեռնամուխ եղաւ՝ Թորոսին սպանեց, իսկ Հեթումին կուրացրեց: Սրանից վրէժը լուծելու համար եղբայր Կոստանդինը զօրքին գրգռեց նրա դէմ և 1298 թ. նրան գահընկեց անելով ինքը թագաւորեց նրա տեղը:

Այդ խլրտումների ժամանակ Հեթումի աչքերը, ինչպէս պատմում են, բացուեցան և նա 1299 թ. նորից թագաւորեց, իսկ երկրի խաղաղութիւնը չվրդովելու համար Սմբատին ու Կոստանդինին Կ. Պօլիս կայսեր մօտ զրկեց՝ խնդրելով թոյլ չտալ նրանց Կիլիկիա գալու: Հեթումը վերջապէս զգաստացաւ և ժողովրդին իր հետ կապելու համար արտաքին թշնամիների դէմ գնաց ու Դամասկոսի էմիրին մի կիրճում շրջապատելով, սարսափելի կոտորածից յետոյ ետ մղեց, իսկ էմիրին գերելով, թաթարաց Ղազան Խանին ուղարկեց:

1301 թ. Հեթումը բոլորովին հրաժարուեց գահից և Թորոսի Լևոն որդուն թագաւոր օծել տուաւ:

Լևոն Դ. իր լատինասիրութեամբ ու կաթոլիկասիրութեամբ բոլորովին զգուեցրեց հայերին և նրանք չարիքի առաջն առնելու համար ապրս-

տամբուեցան: Թաթարաց Պիլարդու գօրավարը, որը Անարգաբայումն էր, սպանել տուաւ Լեոնին ու արքայահօր Հեթում Բ-ին 1307 թ. և երկիրը խաղաղուեց:

Լեոնի Օշին եղբայրը նրանց մահը լսելով գօրքի գլուխն անցաւ, Պիլարդուին դուրս քշեց Կիլիկիայից և հաշտուեց հայոց սահմանակից լատին իշխանների հետ 1308 թ., լատինուհու հետ պսակուեց և կաթողիկոսարկեպեպոս եկեղեցական ու ազգային անկարգութիւնների տեղիք տուեց և 1320 թ. մեռաւ:

ԼԵՒՈՆ Ե. 1320—1342 թ.

Օշինին յաջորդեց 10 տարեկան Լեոն Ե. և Օշին իշխանը խնամակալ նշանակուեց: Լեոն Ե.-ի անգութ ու անքաղաքագէտ բարքն աւելի արագացրեց Ռուբինեանց անկումը, իսկ երկրի խնամակալը մի փաստակար մարդ էր:

Եգիպտոսի և Բաղդադի Մալէք-ալ Նազար սուլթանը Փոքր Ասիայից քրիստոնէութիւնը հալածելու նպատակով յաջող արշաւանքով Կիլիկիային մօտեցաւ: Լեոն դիմեց Ներսիսացոյց, որոնք անմիջապէս կրօնական խնդիրը մէջ գցեցին, իսկ Եգիպտացիք աւերեցին երկիրը և Լեոնից երգմնաթուղթ վերցրին Ներսիսացոյց հետ յարաբերութիւնները խզելու մասին:

Հարուածը շատ մեծ էր. 25 օր հուր ու

սուր էր թագաւորում, աւարով ու գերիններով յղկացած թշնամին հազիւ հազ հեռացաւ Կիլիկիայից: Ժողովուրդը երկրի բաղդը անօրինողների անփութութիւնը տեսնելով ինքնապաշտպանութեան գնդեր կազմեց, որոնք կրճերում ու ամրութիւններից թշնամու դէմ էին ելնում: Այս բոլորի հետ միացաւ և սովը և թագաւորի վարկը բոլորովին ընկաւ: Ներսիսացիք դրամական ու ալիւրի աննշան օգնութիւն հասցրին, բայց Մալէք-ալ Նազարը լսելով այս բանը՝ երկու անգամ Կիլիկիայի վրայ յարձակուեց և թագաւորից խաչի ու աւետարանի վրայ երգմնաթուղթ վերցրեց: 1342 թ. մեռաւ Լեոն Ե.:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԵՒ ԳՈՒԻԴՈՆ *)

Լեոն Ե. մեռաւ անժառանգ և Ռուբինեանց տոհմը վերջացաւ, երկիրը մնաց բախտախնդիր լատին իշխանների ձեռքին, որոնք Հեթում Բ-ի քրոջ Զապելի (ամուսնացած էր Կիպրոսի թագաւորի եղբօր հետ), որդի՝ հայոց գունդստաբլ Յովհաննէսին թագաւոր ընտրեցին և Կոստանդին Գ. անուամբ 1342 թ. գահը նստեցրին որպէս թագապահ, մինչև որ Գուիդոնը, որ թագաժառանգ էր, կրգար Կ. Պոլսից:

*) Ընթերցողներին առաջարկում ենք Ռուբինեան Լուսինեան կարգալիս ձեռքի տակ ունենալ պ. Կ. Բասմաջեանի «Լեոն Ե Լուսինեան վերջին թագաւոր Հայոց» գիրքը (տպ. Փարիզ 1908 թ.) իբրեւ ստուգապատում:

Կոստանդին Գ. իր անխոհեմ ընթացքով մեծ խռովութիւնների պատճառ դարձաւ: Ճիշտ է արքունիքը եւրոպական նորամուծութիւններով լցրեց, բայց ազգային սովորոյթները վերացան և ժողովուրդը խորթացաւ թագաւորից, բայց ամենից աւելի վնասեց թագաւորի կաթողիկ հոգին և ժողովուրդը զօրքի հետ սպանեց նրան հազիւ մի տարի թագաւորելուց յետոյ:

Կոստանդինի տեղ 1342 թ. Ստում թագաւոր օծուեց իր Գուիդոն եղբայրը, որ իր եղբօր օրինակին հետևեց: Հայրենասէր հայերը զգուշացրին նրան, բայց նա չուղղուեց և երկու տարի թագաւորելուց յետոյ նրան էլ սպանեցին 1344 թ. իւրայինների ու եղբօր Պեմունդի հետ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. 1345—1363 թ.

Գուիդոնի մահից յետոյ հայերը լաւ հասկանալով լատինահայ թագաւորների միտումները՝ մօր կողմից Ռուբինեան Կոստանդին իշխանին թագաւոր ընտրեցին: Սա առաքինի մարդ էր և խիստ հրաման արձակեց կրօնական վէճերին վերջ տալ, հայրենի կարգերը վերականգնեց, իր ուշադրութիւնը ժողովրդի առօրեայ կեանքի վրայ կեդրոնացրեց, իսկ Գուիդոնի ազգականներից ոմանց բանտարկեց, ոմանց էլ դուրս քշեց երկրից: Բանտարկուածների մէջն էին և Գուիդոնի գահաժառանգները՝ եղբօր որդիք Պեմունդ և Լևոն:

Կիլիկիոյ վիճակի բարւոքումը Եգիպտոսի սուլթանին հանգիստ չէր տալիս, որովհետև նա վախենում էր նոր խաչակրութիւնից և հայոց թագաւորութեան վերջ տալու նպատակով Այաս բերդն առաւ: Կոստանդին Գ. Կիպրոսի Պետրոս թագաւորից Րոբերտ Լուսինեանի հրամանատարութեամբ և Հռոդոսի ասպետներից եկած օգնական զօքերով յաղթեց նրանց և Եւրոպա աւետարեւր դեսպաններ ղրկեց օգնութիւն խնդրելու, սակայն ունայն անցաւ և նա ծովի կողմից Կիպրոսի նաւատորմիղի վրայ յուսացած ցամաքով յարձակուեց ժամուկների վրայ և 1357 թ. Ալէքսանդրեոտա դղեակը խլեց:

Մինչ այս, մինչ այն, Գուիդոնի եղբօրորդի Պեմունդ սկսեց աշխատել խել Կիլիկիայի թագը Կոստանդինից և անցաւ Եւրոպա, որպէսզի Աւենիոնի պապից հայոց թագաւոր օծուի, սակայն ճանապարհին Վենետիկում մեռաւ 1363 թ.: Նոյն տարին մեռաւ և Կոստանդինը:

Նրա տեղ թագաւորեց Լևոն որդին, բայց որովհետև երկիրն ամբողջովին դէմ էր նրան, ուստի նա 1363—1365 թ. տիրապետելով՝ գահը զիջաւ Կոստանդինին, որ 1365 թ. թագաւոր օծուեց: Այս Կոստանդինը թագաւորների հետ ազգականներիցն էր և պատահամբ թագաւորեց, իսկ Կիպրոսի Պետրոս թագաւորն աշխատում էր Գուիդոնի Լևոն հօրեղբօրորդու համար: Կոստանդին նեղուելով երկրի ներքին

խոռովութիւններէ, ու մահմեդականներէ, Պետրոսին խնդրեց գալ և ժառանգել հայոց թագաւորութիւնը, բայց Պետրոսը 1367 թ. զօրքով Կիլիկիա անցաւ, որպէսզի Կոստանդնի հետ թըշնամիների վրայ յարձակուի, սակայն որովհետև Կոստանդնիսն օգնութեան չեկաւ՝ թողեց Կիլիկիան և Կիպրոս վերադարձաւ միտքը դնելով թագաւորացնել Լևոնին։ Դրանից յետոյ հայերի վիճակն աւելի վատացաւ և ժողովուրդը երկու կուսակցութեան բաժանուեց, մի մասն ուզում էր Կոստանդին Դ.-ի այրի Մարիամ թագուհուն ամուսնացնել մի որևէ Եւրոպացի իշխանի հետ ու թագաւոր հռչակել, բայց Պետրոսը սպանուեց իր պալատականների ձեռքով և թագապահ կարգուեց Մարիամ թագուհին, մինչև Լևոն Զ-ի գալը։

ԼԵՒՈՆ Զ. *)

Լևոն Զ. (1347—1375) թ., ինչպէս նաև Գուրգոնը ծագում էին Փրանսիական Լուսինեաններից, որոնք խաչակիր զօրքերի հետ արևելք եկան և նրանցից մէկը 1192 թ. Կիպրոսի թագաւորութեան սկիզբը դրաւ։ Հայերը Լուսինեանների հետ խնամէացան Լևոն Բ-ի երկրորդ ամուսնութեամբ։

Լևոնի հայր Զուանը Սսումը Հայոց գուն-

*) Ոմանք առաջին Լևոնը չհաշուելով, որովհետև լոկ իշխան էր, սրան անուանում են Լևոն Ե.։

Լևոն Զ.

զըստաբլ էր և նրա մահից յետոյ քաղաքական հանգամանքները ստիպեցին Զուանին կնոջ և որդոց հետ Կիպրոս փախչել և Լևոնը մեծացաւ Կիպրոսում։ Կոստանդնի սպանումից յետոյ հայերը պատգամաւորութեամբ հրաւիրեցին Կիլիկիա թագաւորելու, բայց այնտեղի Պետրոս թագաւորը խոչընդոտ եղաւ և միայն նրա մահից յետոյ 1374 թուին՝ Ապրիլին իր 25 մարդոց հետ նա գնաց Կոնստանդնուք, որտեղից մի քանի ամիս յետոյ մեծ հանդէսով Սիս մտաւ։

Այդ ժամանակ Հայոց թագաւորութիւնը Սսի համար էր և թագաւորն էլ նման էր աւելի մի գաւառակալի քան թագաւորի։

Լևոնը Սիս հասնելով՝ անմիջապէս խորհրդակցեց կաթողիկոսի ու իշխանների հետ և Սրսում թագաւոր օծուեց նախ լատին եպիսկոպոսից և ապա Հայոց կաթողիկոսից, որից շատ վրդովուեցան հայերը և մահմեդականներին գրգռեցին նրա դէմ, այնպէս որ նրանք պաշտոն-

ցին Սիսը, բայց երեք ամիս պաշարելուց յետոյ հաշտուեցան: Այն ժամանակ հայերը դիմեցին Եգիպտոսի սուլթանին, որ 15,000 զօրք ուղարկեց Սիսը գրաւելու համար: Շուտով մի այդքան զօրք էլ աւելացաւ և Լևոն ստիպուած մտաւ միջնաբերդը թշնամուց պաշտպանուելու համար, բայց ծնօտից վիրաւորուեց և տեսնելով որ այլևս ելք չունի, անձնատուր եղաւ 1375 թ. ապրիլ 16-ին և այսպիսով բոլորովին վերջացաւ Հայոց թագաւորութիւնը:

Այնուհետև Լևոնն ուղարկուեց Կահիրէ, իսկ ամիր Յակոբը Շահ անունով մէկը Սսի կառավարիչ նշանակուեց:

Լևոնը ապրում էր Եգիպտոսում և ոչ մի կերպ չկարողացաւ ազատուել, չնայած որ շատերն էին բարեխօսել նրա համար: 1377 թ. մի խումբ ուխտաւորներ գնացին Կահիրէ, որոնք Եւրոպայից Նրուսադէմ էին գնում, որոնցից Յովհաննէս Դարդել անունով մէկ կաթոլիկ հոգևորական, որպէս խոստովանահայր մնաց Լևոնի մօտ, բայց տեսնելով նրա տարապանքը՝ գնաց Եւրոպա, բարեխօսեց Արագոնի և Կաստիլիայի թագաւորների առաջ և նրանց միջնորդութեամբ Լևոնը 1382 թ. գերութիւնից ազատուած Եւրոպա անցաւ, դիմեց Աւենիոնի պապին, որ օգնէ հայոց գահը նստելու, բայց յուսակտուր իր բարերարներին դիմեց, դարձեալ ոչինչ չեղաւ, միայն Կաստիլիայում ապրելու համար երեք քա-

ղաք ստացաւ՝ Մադրիդ, Վիլլարէալի և Անդուխարի: Լևոնը չհանգստացաւ, գնաց Փարիզ, ուր շատ շքեղ կերպով ընդունեցին նրան և որովհետև Ֆրանսիայի Թագաւորը Անգլիացոյց հետ վէճի էր բռնուած միջնորդի պաշտօնը Լևոնին վիճակուեց և նա 1386 թ. գնաց Լոնդոն, բայց անյաջողութեամբ վերադարձաւ ու Փարիզում բնակութիւն հաստատեց ռոճիկ ստանալով թագաւորից: 1393 թ. նոյեմբերի 29-ին Փարիզում մեռաւ Լևոնը և թաղուեց իր կտակի համաձայն Կեղեստինեանց վանքում:

1789 թ. Ֆրանսիական յեղափոխութիւնից յետոյ Լևոնի մահարձանը տեղափոխեցին և ներկայումս գտնւում է Սէն-Դենիի արքայական դամբարանում, որտեղի տապանաքարից ընդօրինակուած է այստեղ տպած պատկերը:

Լևոնի մահով հայոց թագաւորութիւնը բոլորովին վերջացաւ, թագաւորի տիտղոսն անցաւ Կիպրոսի թագաւորներին, իսկ մի առ ժամանակ էլ Իտալիայի թագաւորներ օգտուեցան այդ տիտղոսով:

ԱՆԻՇԽԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՄԵԼԻՔԵՏԱՆ ԵՒ ՓԱՆՏՈՒՆ

Բագրատունեաց անկումից յետոյ 40 տարի շարունակ Հայաստանի արևմտեան մասը մնաց յունաց ձեռքին, արևելեանը՝ պարսից, հիւսիսայինը՝ վրաց, իսկ հարաւայինը՝ արաբացոց։ Պարսկաստանում թագաւորեց Ալիասլանի որդի Մելիքշահը, որ օգտուելով հանգամանքներից, մեծ զօրքով Հայաստան արշաւեց և ամբողջ երկրի տէր դարձաւ (1086—1093 թ.)։ Նրա մահից յետոյ Հայաստանը նորից բաժանուեց և վրաց Դավիթ թագաւորը 1124 թ. մինչև Շիրակ հասաւ և հազիւ ժողովուրդը շունչ քաշեց ու փաղչողներն էլ տեղները վերադարձան։ Սակայն շուտով խախտուեց խաղաղութիւնը, որովհետև Անիի նախկին ամիրայի որդի Փալտունը խլեց Շիրակը վրացիներից և Անին էլ պաշարելով առաւ։

Երկրի այս թշուառ կացութիւնը արձագանք գտաւ Վրաստանում և վրաց պետական ծառայութեան մէջ եղած սպասաւարներ Զաքարէ և

Իվանէ Սանահնեցի հայ իշխանները վրացի ու հայ զօրքով Շիրակ արշաւեցին, դուրս վանեցին մահմեդականներին ու ամբողջ հիւսիսային Հայաստանը վրացիներին մնաց 1160—1220 թ.։

ԹԱԹԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԺԳ-րորդ դարու սկզբում Ասիայի թաթարները զօրանալով Չինգիզխանի առաջնորդութեամբ Ասիայի արևմտեան մասը նուաճեցին և Խորազմի Զալալէդդինն իր բարկութիւնը հայոց վրայ թափեց։ Նրա դէմ դուրս եկան Կիլիկիոյ հայ զօրքերը և նա ստիպուած Պարսկաստան փախաւ։ 1233 թ. Զարմաղանը թաթար զօրքով Հայաստան արշաւեց։ Նրանց զործած անգթութիւններն անկարելի է նկարագրել և հայերը թողին հայրենիքն ու սկսեցին գաղթել— փախչել։ Յետոյ եկաւ անգութ Բաչու զօրավարը։ 90 տարի շարունակ թաթարները հայի արիւնով ողողեցին երկիրը և հարաւային գաւառները քիւրտ բէկերին մնաց, արևելեանը՝ պարսիկներին, արևմտեանը՝ թիւրքմէններին, իսկ վերջը օսմանցիներին։

Փոթորիկը դեռ չէր դադարել, երբ Էօզբէք թաթարների Լէնկթեմուր զօրապետը տիրեց Թաթարստանին և 1387 թ. Պարսկաստանի վրայով Հայաստան արշաւեց, մտաւ Սիւնիք և աւարի մատնեց, բնակիչներին սրի անցկացրեց,

առաւ Վանը, Փոքր Ասիա մտաւ և ամեն տեսակ անգլթութիւններից յետոյ Սամարղանդ վերադարձաւ, որտեղ և մեռաւ:

Լենկթեմուրի մահը հայոց կեղեքիչներին հոգի տուեց և նրանք պակասը լրացրին: Անընդհատ կռիւներից երկիրն անմշակ մնալով, անասելի սով ընկաւ, որին հետեւեց համաճարակ հիււանդութիւնը և հայն նորից փախստի դիմեց, իսկ թիւրքմէնների Ղարա-Իւսուփ զօրավարի որդին և Լենկթեմուրի Շահրուխ որդին 1410—1430 թ. Հայաստանը պատերազմների ասպարէզ դարձրին:

ՄԷՀՄԷՏ Բ. ՍՈՒԼԹԱՆ

Մինչ եկ մահմեդականները պատերազմներով էին զբաղուած Փոքր Ասիայում կամաց-կամաց զօրացան Օսմանեան ցեղերը և մինչև Բրուսա հասան: Մէհմէտ Բ. սուլթանը այստեղ բարեկամացաւ հայոց Յովակիմ եպիսկոպոսի հետ և որովհետև տեղական գաղոյթի հայերը նրան ոչ մի դիմադրութիւն չէին թույլ տուել, խոստացաւ, որ Պօլիսն առնելուց յետոյ նրան պատրիարքութիւն կտայ:

1453 թ. Մէհմէտ Բ. սուլթանը Կ. Պօլիսն առաւ և իր հպատակների հետ շատ լաւ վարուեց ու երկրի առևտուրը ծաղկեցնելու համար հայերին Կ. Պօլիս հրաւիրեց, և բրուսացի Յովակիմ եպիսկոպոսին 1461 թ. հայոց պատրիարք նշանակեց առանձին արտօնութիւններով:

Այստեղից սկիզբ առաւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքութիւնը:

Միւսնոյն ժամանակներում աննախանձելի էր հայոց կաթողիկոսութեան վիճակը: Ռուբինեանց օրով կաթողիկոսի կայանն էր Սիս քաղաքը: 1440 թ. Գրիգոր Թ. կաթողիկոսացաւ և հէնց առաջին օրից երկպառակութիւնների տեղիք տուեց, որի համար և հայերը 1441 թ. Էջմիածնում Կիրակոս Վիրապեցուն կաթողիկոս ընտրեցին և այսպիսով միաժամանակ երկու կաթողիկոսութիւն ունեցանք, որ այսօր էլ շարունակում են:

Մէհմէտ Բ. իր երկրի սահմանները շուտով ընդարձակեց և 1473 թ. Դերջանի մօտ յաղթելով թիւրքմէններին՝ Հայաստանի մի մասին տիրեց:

Այնուհետև Օսմանցիք երկար պատերազմներ մղեցին պարսիկների դէմ մինչև 1555 թ.:

ՇԱՀ-ԱԲԲԱՍԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

1587 թ. Պարսկաստանում թագաւորեց Շահ Աբբաս Մեծը: Սա շատ խելօք մարդ էր և եւրոպացոց հետ յարաբերութիւն սկսեց, Անգլիայից ռազմագէտներ հրաւիրեց իր զօրքը կրթելու համար: Շահ Աբբասը 1603 թ. Թաւրիզն առաւ և Օսմանեանք Սինան փաշային մեծ զօրքով նրա դէմ ուղարկեցին, որովհետև նա մտել էր նաև Այրարատ: Դեռ ևս Օսմանցի զօրքը չհասած

Շահ Աբբասը հրամայեց Այրարատի բոլոր հայերին Այրարատեան դաշտը ժողովել: Սկսուեց մի շտեմնուած գաղթ. երկիրն ամայացաւ, աւերուեց և թշուառ ժողովուրդը ոչխարի պէս քշուելով Երասխի ափին կանգ առաւ: Շահ Աբբասը վախենալով, որ Օսմանցիք կարող են հասնել,

Շահ Աբբասը քշում է հայերին

հրամայեց անցնել զետով: Գետում եղած նաւերը բաւ չէին, իսկ պարսիկները ժողովրդին վախեցնում էին պատիժներով՝ ոմանց գլուխը կտրելով մահ էին ածում ժողովրդի մէջ, ոմանց ցցի վրայ սպանեցին: Յուսահատ ժողովուրդը զետը թափուեց, որ լողալով անցնեն. ժողովրդի

կականը երկնքի գուլթն էր շարժում, շատերը խեղդուեցին, իսկ անցնողներին 1605 թ. օգոստոսին քշեցին Պարսկաստան: Շահ Աբբասին լաւ ընդունեց հայոց Ջուղա քաղաքը, որի բնակիչները հարուստ վաճառականներ էին: Երբ հայերն անցան զետով, պարսիկները հակառակ իրենց խոստման ետ դարձան, այրեցին Ջուղան: Ջուղայեցիք գաղթելով Սպահանի մօտ Նոր Ջուղա քաղաքը հիմնեցին:

Շահը հայերի հետ շատ լաւ վարուեց, կրօնի ազատութիւն շնորհեց և հանդիսաւոր տօներին նոյնիսկ հայոց եկեղեցի էր գնում, հայ հարուստների հետ ճաշում, թեթի հարկեր վերցնում և հայերին զրկող պարսիկներին խստիւ պատժում: Շահ Աբբասը երկար պատերազմներ մղեց և 1613 թ. միայն հաշտուեց Օսմանցոց հետ, որով Հայաստանի արեւելեան մասը պարսիկներին մնաց:

ՀԱՅՆԵՐԸ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարսկաստան գաղթած հայերից շատերը գաղտնի վերադարձան հայրենիք, իսկ Նոր Ջուղան շուտով առևտրի կեդրոն դարձաւ, Հնդկաստանի հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ և նրանց կարաւանները գնում էին Թիֆլիս, Քէֆէ, Տրապիզոն, Ջմիւռնիա, Կ. Պօլիս, իսկ ապրանքները ձեռնովա, վեներիկ, Մարսէլ, Ամստերդամ և այլ տեղեր:

Պետրոս մեծ

խաւորը Աստրախանն էր, բայց որովհետեւ այդ նահանգի ժողովուրդը շատ աւագակաբարոյ էր, ուստի և 1331 թ. հայերն այդտեղից անցան Ղրիմ: Յետոյ արդէն ժ.Ձ. դարում Պարսկաստանցի հայերը Աստրախանի վրայով Ռուսիոյ հետ առևտուր սկսեցին և 1626 թ. արտօնութիւններ ստացան: 1660 թ. Ռուսաստան զնաց հայ վաճառականների պատգամաւոր Խոջա Ջաքար Սարհատեանցը և բազմատեսակ ընծաների հետ Ռուսաց Ալէքսէյ Միխայիլովիչ թագաւորին մի թանկագին զահ ընծայ տարաւ: Ռուսաց արքունիքը շատ հաւանեց հայոց արտադրութիւնները և 1667 թ. Նոր Ջուղայի վաճառականներին առանձին իրաւունքներ շնորհեց:

Պետրոս Մեծը թագաւորելով հայերին 1708 թ. աւելի մեծ արտօնութիւններ տուեց և Տաճկահայերին էլ Պետրոս Աբրօի միջոցով. հայ վաճառականներն ոչ միայն առևտրով բարձրացրին ռուսական շուկան, այլև մետաքսի առևտուրն առաջին անգամ նրանք սկսեցին Ռուսաստանում, իսկ 1718 թ. պարսկաստանցի Սափար Բարսեղեանը թերեք զետի ափին մետաքսի գործարան բացեց և թթենու անտառներ տնկեց:

ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ 1698—1711

Բայց հայերն իրենց անցեալ փառքը չէին մոռացել և Սիւնիք կամ Ղարաբաղը մի փոքրիկ տէրութեան էր նմանւում բաժանուած հինգ գաւառների՝ Զրաբերդ, Գիւլիստան, Վարանդա, Խաչէն և Տուզախ, որոնք կառավարւում էին հայ մէլիքներով և նրանք երբեմն իշխում էին ինքնագլուխ, իսկ երբեմն էլ Պարսկաստանին հարկ էին տալիս:

Մէլիքները վաղուց ծրագրել էին քրիստոնեայ տէրութեան հովանաւորութեամբ հայկական տէրութիւն հաստատել և Եւրոպայի հետ յարաբերութիւն սկսեցին: Դրանց միջնորդ հանդիսացաւ Իսրայէլ Օրի անունով մի նշանաւոր հայ, որ հաւանականաբար իշխանական ծագում պէտքէ ունենայ, որ զնալով Ֆրանսիա զինուորական ծառայութեան մտաւ և հայերին օգնելու համար միջնորդեց և որպէսզի մօտից ծանօթա-

նայ, 1699 թ. գնաց Ղարաբաղ Բաւարիոյ կիւր-
ֆուրստի նամակներով և տեսնուեց մելիք Սաֆ-
րազի հետ: Մէլիքները նրան Մինաս վարդապե-
տի հետ որպէս պատգամաւոր ետ ղրկեցին: Եւ-
րոպացիք նրան մեծ խոստումներ տուին և նա
1700 թ. գնաց ներկայացաւ Պետրոս Մեծին և
յետոյ գրաւոր զեկուցեց, որ եթէ միայն 10 — 20
հազար զօրք գնայ Հայաստան, հայերը 100,000
զինուոր կհանեն և կտիրեն երկրին: Մինչ մէլիք-
ները պատրաստութիւն էին տեսնում, Օրին
նորից Եւրոպա ասցաւ և իբրեւ ուսաց զեսպան
շահի անունով նամակներով Սպահան գնաց
1709 թ.: Թէ ինչ արեց Օրին չերկաց, որովհե-
տե 1711 թ. նա մեռաւ:

ԴԱԻԹ ԲԷԿ 1722—1728

Օրիի սկսած գործը շարունակեց Մինաս
վարդապետը, որ վերջը ուստահայոց առաջնորդ
էր: Պետրոս Մեծը 1722 թ. Դերբենդ հասաւ և
Շամախի պիտի արշաւէր, բայց յանկարծ ետ
նահանջեց, իսկ հայերը յուսացած՝ Դանձասարը
կեդրոն դարձրած բանակ էին կազմում, երբ
յուսակտուր մնացին: Պարսիկներն իմանալով
հայերի միտքը՝ երկիրը ասպատակի մասնեցին:
Ղարաբաղը ինքնապաշտպանութեան դիմեց ու
500 կտրիճների գլուխն անցաւ Վրաստանից նոր
եկած զարաբաղցի կտրիճ Դաւիթ բեգը, որ վրա-

ստանում ծրագրել էր հայոց ազատութիւնը
1722 թ.: Նրա հետ միացան Մխիթար ու Տէր-
Աւետիք հայրենասէրները, որոնք մի քանի հա-
զար զինուոր ժողովեցին և կուռի զաշտը ղի-
մեցին:

Պարսից հետ ունեցած առաջին ընդհարումը
շատ յաջող էր, բայց Նախիջհանի մօտ յաղթու-
եցան և Դաւիթ բեկը Հոլիձորում ամրացաւ. հայ-

Դաւիթ բեկ

երը խրախուսուած աւելի մեծ թուով խմբուեցան
ազատարարների շուրջը և 1724 թ. Ստեփան
Շահումեան զօրապետը 2000 զինուորով Մեղրի
քաղաքի մօտ յաղթեց պարսից զօրքին, իսկ մի
մասն էլ թիւրքմէսներին ցիր ու ցան արեց:

1727 թ. Օսմանցիք Ղափան մտնելով Դաւիթ բէկին յաղթեցին և Հովիձորը պաշարեցին 6 օր շարունակ, բայց Տէր Աւետիքն իր 300 քաջերով դրսից, Դաւիթ բէկն էլ ներսից յանկարծ յարձակուեցան և փախցրին նրանց: Դաւիթ բէկը հաշտուեց պարսից հետ, մի քանի քաղաքներ առաւ ու Ագուլիս մտաւ: Տեղացիք Մելիք Մուսինից զրգուռած նրա դէմ ելան և նրա պատգամաւոր Մելիք Փարսաղանին էլ սպանեցին և Դաւիթը ստիպուած հեռացաւ աշխտեղից ու 1728 թ. մեռաւ:

Դաւիթ բէկից յետոյ Մխիթար սպարապետը Օսմանցոց դէմ պատերազմներ մղեց, բայց հայերը Խնձորեսքում սպանեցին նրան 1730 թ. և զլուխը Օսմանցոց փաշային դրկեցին: Փաշան զայրանալով, որ այդպիսի քաջ մարդ էին սպանել՝ սպանողներին մեռցրեց: Մելիքները շարունակեցին սկսած գործը և 1729 թ. Մելիք Աւանը յայտնեց Ռուսներին, որ հայոց բանակը սպասում է նրանց գալուն, բայց նոքա մերժեցին և առաջարկեցին գաղթել Ռուսաստան: Այս հրաւէր շատերին խաբեց և շատերը գաղթեցին: 1732 թ. Պարսկաստանում թագաւորեց Նատըր շահը, որ 1735 թ. Ախուրեանի հովտում յաղթեց օսմանցոց և դաշն կապեց և այսպիսով Հայաստանը կրկին օսմանցոց ու պարսից մէջ բաժանուեց:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

ԺԱ. դարում բազմաթիւ հայեր Ղրիմի վերայով Եւրոպա անցան և Գալիցիայում ու առհասարակ Լեհաստանում բնակութիւն հաստատեցին: 1280 թ. հայերն այնքան էին բազմացել, որ Գալիցիայի Լեհ Դանիլովիչ իշխանը հայերին հրաւիրեց օգնել հարեան ցեղերի հետ ունեցած պատերազմին, իսկ 1344 և 1356 թ. Լեհաստանի Կազմիր Գ. թագաւորն առանձին արտօնութիւններ տուեց հայերին: Անիի վերջին՝ 1380 թ. կործանումից յետոյ լեհահայոց թիւը 40,000-ի հասաւ, որովհետեւ դեռ 1374 թ. Լիւտովսկի Իւրի Կարիատովիչ իշխանն էլ վաճառականութեան համար մեծ շնորհներ էր արել հայերին: ԺՆ դարու վերջերում Կամենեցի հայերը սեփական ՎՅՅԹ (կառավարիչ) ունեցան, 6 դատաւոր և 40 մարդուց մի խորհուրդ: Այս հիման վրայ հայերը սեփական դատարաններ բայց արին աշխարհիկ և հոգևոր գործերի համար, շատ անգամ չէին հպատակւում նոյն իսկ լեհական մագիստրատին և 1719 թ. լեհ ուստական մագիստրատի բուրմիստր Նիկոլայ Պաւլիչը գահադաշնուեց, որ հայերը ճնշում են տեղացիներին, ընդհանուր օրէնքները չեն ընդունում, գաղտնի ժողովներ են անում, որ նոյն իսկ լեհական թագին վտանգ է սպառնում, գործում են առանձնացած ի վնաս լեհերի և չնայած որ միայն

Պարսկաստանի ապրանքով առևտուր անելու իրաւունք ունենալ ամեն ինչ էլ վաճառում են:

Հայերի դէմ հալածանքը վաղուց էր սկսուել շնորհիւ եկեղեցական հարցերի: Էջմիածնի անարժան Մելքիսեդէկ կաթողիկոսը Լեհաստան գնաց՝ Լեմբերգ քաղաքը և 1626 թ. տեղացի հայ հարստի որդի 23 տարեկան Նիկոլ Թորոսովիչին եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Նիկոլը ջերմեռանդ կաթողիկ էր և նախ խարդախութեամբ հայ եկեղեցու պաշտպան ձեռնադրեց, իսկ յետոյ եզուիտները օգնութեամբ ու թագաւորի հովանաւորութեամբ Լեմբերգում իրեն կաթողիկ յայտարարեց, գնաց Հռոմ և արքեպիսկոպոսութեան պատուով վերադարձաւ: Հայերը չուզեցին ընդունել նրան, սակայն նա կաթողիկ ամբողջ օգնութեամբ հայոց մայր եկեղեցին մտաւ և լատին ծէսով մաղթանք կատարեց: 1631 թ. հայերը գանգատուեցին Էջմիածնի Մովսէս կաթողիկոսին և նա խաչատուր վարդապետին ուղարկեց Նիկոլին աթոռնկեց անելու, սակայն Նիկոլը յայտնեց, որ Էջմիածնի հետ ոչ մի կապ չունի: Խաչատուրն էլ հրապարակաւ նզովեց նորան և վերադարձաւ: Կաթողիկոսը Վլադիսլավ Դ. Թագաւորին գանգատուեց, բայց Նիկոլը ոչ մի զիջում չարեց, և երբ Փիլիպոս կաթողիկոսը Կ. Պօլսումն էր, գնաց նրա մօտ, խաբեց և նոր իրաւունքներով ետ գնալով հայոց բոլոր եկեղեցիները գրաւեց 1666 թ.: Հայերը ստիպուեցան

գաղտնի ժամասացութիւն անել և ծէսեր կատարել: Նիկոլը բոլոր հայ քահանաներին ստիպեց կաթողիկանալ և ժողովուրդը մնաց անհովիւ: 1681 թ. մեռաւ Նիկոլը, բայց 1686 թ. կրօնական աւելի մեծ ճնշում եղաւ և հայերը ստիպւած այդ տեղից էլ սկսեցին գաղթել: 1790 թ. հայոց ինքնավարութիւնը վերջացաւ և հայերն ընդհանուր մագիստրատին ենթարկուեցին:

Դժգոհ հայերը գաղթեցին մասամբ Մոլդաւիա: Դեռ 1671 թ. Օսմանեան-Լեհական պատերազմի ժամանակ նրանք Արտալուս բնակութիւն հաստատեցին, արտօնուեցան և սեփական դատարաններ բաց արին, իսկ 1700 թ. շինեցին Հայապօլիս (Կերլա) քաղաքը: Կարոլոս 2. կայսրը նրանց հրովարտակով 12 մարդուց Ծերակոյտ գումարելու իրաւունք տուեց և հայ քաղաքապետ նշանակեց և այս քաղաքը մինչև այսօր էլ նախկին արտօնութիւններն ունի, թէպէտ բնակիչների մեծ մասը ստիպուած կաթողիկացաւ: Քաղաքն ունի 7500 բնակիչ, հայ քաղաքապետով և պաշտօնեաներով և այստեղ էր հրատարակուում (մինչև 1907 թ.) հունգարերէն Armenia ամսագիրը: Սուչաւա քաղաքի հայերը միայն մնացին իրենց հաւատի վրայ հաստատ մինչև այսօր:

Լեհահայերից շատերը Եւրոպա գաղթեցին, ուր բազմաթիւ հայեր կային: Գլխաւոր կեդրոններն էին Վենետիկ, Շենովա, Միլան, Պադուա,

Մարսէլ, իսկ Հոլանդիոյ Ամստերդամ քաղաքը հայերի առևտրական կենդրոնն էր մինչև 1790 թ.: Եւրոպական հայ գաղութը ստուարացաւ Տաճկահայոց կոտորածներից յետոյ: Հայերը մեծ գաղթականական կեդրոններ ունին նաև Եգիպտոսում, Ամերիկայում, Բուլղարիայում, Անգլիական մի քանի քաղաքներում, իսկ Ֆրանսիան ու Շվեյցարիան հայ վտարանդիների ապաստաններ են:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

Հայերը շատ վաղ ծանօթացան Հնդկաստանին և հայ թագաւորների օրով առևտրական կարաւաններ էին գնում ու գալիս:

Ժէ դարում Նոր Զուղայի հայերը վերականգնացրին յարաբերութիւնները և Հնդկաց կալիթա, Բամբայ, Մադրաս քաղաքներում գաղութներ հաստատեցին, որտեղից անցան Սինգափուր, Յէյլոն, որտեղ ակնավաճառութեան ձեռք զարկին: Ժէ-րդ դարու վերջերը Անգլիացիք Հնդկաստան մտան, շուտով ցանցապատեցին երկիրը և սկսուեց չտեսնուած մրցում, որը և հարստացրեց հայերին և նրանք սկսեցին նաև գնացութեամբ զբաղուել:

Այնտեղ հայերը տպարաններ բաց արին, գրքեր տպեցին, բաց արին դպրոցներ, հիւանդանոցներ, հիւրանոցներ, իսկ 1794 թուին լոյս տեսաւ հայերէն առաջին պարբերականը Մադ-

րասում «Ազդարար» անունով՝ Յարութիւն քահ. Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ: Հնդկահայերը ընկերութիւններ կազմեցին, որոնցից «Արարատեան» ընկերութիւնը կալիթայում «Մարդասիրական ձեմարան» ու տպարան բացեց: Հնդկահայ հարուստներից Սամուէլ Մուրատն և Ռափայէլ Ղահրամանը մեծ գումարներ կտակեցին ազգին, բայց այդ գումարները սխալմամբ Միթթարեանց ձեռքն ընկան, որոնցով պահուում է Մուրատ Ռաֆայէլեան վարժարանը Վենետիկում: Բացի այդ բազմաթիւ կտակներ էին արել նաև ուրիշ հնդկահայեր, որոնց կտակած գումարների մի մասը ստացան Նոր Նախիջևանցիք շնորհիւ Միքայէլ Նալբանդեանի 1861 թ.:

Հնդկահայերը էջմիածնասէր մարդիկ էին և նրանց բոլոր կտակները էջմիածնի անունով էին լինում: Շուտով Հնդկահայոց դերը այլ կերպարանք ստացաւ. ԺԸ դարու վերջը Յակոբ Շամիրեան անունով դերձակը տպարան բացեց և ի թիւս այլոց տպեց և Որոգայթ փառաց անունով մի գիրք, որ ապագայ Հայաստանի ծրագիրն էր: Այս գրքից մի մի օրինակ ղրկուեց ռուսաց, վրաց արքունիքներին և Յովսէփ Դ. կաթողիկոսին: Նոյն Շամիրեանը վրաց Հերակլ Բ. թագաւորից Լօռի գաւառը ձեռք բերեց իբրև ազգի սեփականութիւն: Բացի այս Հնդկահայերը մի տեսակ հայկական յեղափոխութիւն ստեղծելու հետամուտ եղան շնորհիւ ինչոր դարա-

բաղցի Մովսէսի^{*)} և Սիմէօն կաթողիկոսը ստիպուեց առանձին կոնդակով նախազգուշացնել նրանց, որպէսզի այդպիսով մահմեդականները կոտորած առաջ չբերեն: Մօտ 1798 թ. մեռաւ Շամիրեանը և առժամանակ գործը կանգ առաւ, բայց շուտով մի ընկերութիւն կազմուեց, որը վճռեց թղաչափով գնել Պարսից Հայաստանը: Գործի գլուխը կանգնեց հայ հարուստ Յովսէփ Յովհաննէս Ամար-խանը, որ Ներսէս Աշտարակցու հետ զադտնի ծրագրեց ասպագայ Հայաստանի նախագաղափարը, Ամար-խանը Սմարանդցի էր և անհաշիւ կարողութեան տէր և 1829 թ. հոկտ. 20-ին գրեց Ներսէսին, որ ինքը համաձայն է գնալ Ռուսաստան, եթէ Նիկողայոս Ա. կայսրը համաձայնի Երևանի ու Նախիջևանի նահանգում իր հովանաւորութեամբ հայկական իշխանութիւն հաստատել, որի համար ինքն իր հարստութիւնից տարեկան 500,000 ֆրանքի եկամուտ կտայ ռոսներին: Ներսէսն այդ մասին լազարեանի միջոցով յայտնեց, կայսրը 1830 թ. դեկտեմբերին համաձայնուեց որ Ամար-խանը Ռուսաստան գալ բանակցելու, և նա Շվեդիա գնալով ուղեց վերադարձին գնալ Պետերբուրգ, բայց ճանապարհին մեռաւ, մեռան և նրա ծրագիրները:

*) Սիմէօն կաթողիկոսը սորան իր կոնդակներում «Զիբ» Մովսէս և անուանում, այսինքն իբրև ոչինչ մարդ:

ԹԻԻՐԳԱՀԱՅԵՐ

ՊԱՏՐԻԱՐԿՆԵՐ ԵՒ ԱՄԻՐԱՆԵՐ

Կ. Պօլսի պատրիարքութիւնը և ամիրաները հայ պատմութեան մէջ մեծ տեղ ունին, որովհետեւ պատրիարքները թէ աշխարհական և թէ կրօնական հարցերի վճռողներն էին և նրանց հետ գործում էին և ամիրաները: Նրանք Օսմանեան պետութեան մէջ առաջ գնացին, հասան նախարարական պաշտօններին, իսկ սովորաբար արքունի դրամահատներ և սեղանաւորներ էին: Վերջը նրանք կրօնական հարցերում էլ երևացին և դորանով էլ կորցրին ժողովրդի դէպի իրենց տածած վստահութիւնը:

Տաճկահայոց խաղաղութիւնը վրդովուեց կաթողիկոսների շնորհիւ, որոնք մտան գաւառները և սկսեցին հայերին կաթողիկացնել: Աւետիք պատրիարքը նրանց դէմ հալածանք հանեց, բայց շնորհիւ Փրանսիացոց Դենեստոս կղզի աքսորուեց, որտեղից նրան եզուիտները փախցրին և 1711 թ. տանջանքներով մեռաւ Բաստիլիայում:

Այս հարցը շուտով խճուեց, որովհետեւ Օսմանեանք կաթողիկ հայերի վրայ վատ աչքով էին նայում որպէս Եւրոպացոց բարեկամների, իսկ ազգն իրար խառնուեց և Փրանսիացոց դեսպանների օգնութեամբ մի քանի պատրիարքներ պաշտօնանկ եղան: 1815 թ. պատրիարք ընտրուեց Պօղոս Ագրիանուպօլսեցին, որ 1820 թ.

ժողովի կանչեց հայ կաթողիկոսներին և առաջադրեց միասնալ, որովհետև պետութիւնը պահանջում էր վերջ տալ այդ բաժանմանը: Պատրիարքը Էջմիածնից ոչ մի իրաւասութիւն չունենալով զիջումներով հաշտուեց կաթողիկոսների հետ, որից դժգոհ հայ արհեստաւորները «հայ ենք» գոռալով յարձակուեցին պատրիարքարանի վրայ, բայց պատրիարքը փախաւ: Բ. Դուռը ենիչարիներին միջոցով կարգը վերականգնեց և իբրև խռովարարներին՝ Սազայեան Գրիգոր ամիրային զլխատել տուաւ, իսկ Տէլի Պաղդասար և Յակոբ Կեսարացուն էլ կախել տուաւ:

Շուտով սկիզբ առաւ ռուս-տաճկական պատերազմը և կաթողիկոսները լուր տարածեցին, որ առաքելական հայերն ինչպէս որ Արարատը ռուսաց ձեռքը գցեցին, ուղում են և Տաճկահայքը ռուսաց ձեռքը տալ: Պետութիւնն այս մատնութեան վրայ ուշադրութիւն չդարձրեց և հայոց պատրիարքից հայերի համար երաշխաւորութիւն պահանջեց. պատրիարքն երաշխաւորեց առաքելական հայերի համար, իսկ կաթողիկոսների համար չհամաձայնուեց և տէրութիւնը 1828 թ. նախ եւրոպական դեսպաններին արտաքսեց, ապա բսլոր կաթողիկոսներին աքսորեց:

Ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ դեսպանները վերադարձան և Բ. դուռը 1829 թ. նրանց խնդրին զիջանելով հայ կաթողիկոսներին առանձին համայնք ճանաչեց և 1830 թ. Անտոն վ.

Նուրիճանն առաջին կաթողիկ պատրիարք նշանակուեց:

Այդ խնդիրը նոր էր վերջացած, երբ Պօլիսը սողողուեց ամերիկացի միսիօնարներով, որոնք սկսեցին բողոքականութիւն տարածել՝ ձրի ս. գիրք բաժանելով և 1850 թ. ոմն Ստեփան Սերովբեան նրանց ազգապետ նշանակուեց:

ԹԱՆԶԻՄԱԹ 1839 թ.

Այս անշատուհների հետ տաճիկներն էլ աշխատում էին թիւրքացնել թուլասիրտներին: Սուլթան Մէճիդի օրով Թաւուքճեան Յովակիմ հայը, որ 4 տարի առաջ թիւրքացել էր, զրդշալով նորից քրիստոնեայ դարձաւ: Շուտով նրան մատնեցին և կալանաւորեցին: Յովակիմի ծնողները զիմեցին ռուսաց և անգլիացոց դեսպաններին և անգլիացոց դեսպանն անմիջապէս Բ. Դուռը դիմեց և խնդրեց ազատել նրան, բայց Դուռը մերժեց և առաջարկեց Յովակիմին նորից թիւրքանալ. նա չհամաձայնուեց և զլխատուեց:

Անգլիացոց դեսպանը զայրացած դեսպանաժողով գումարեց և յայտնեց եւրոպացիներին այդ արարքի մասին: Պետութիւնները պահանջեցին Բ. Դռնից կրօնի՝ դաւանութեան ազատութիւն: Դուռը ստիպուած եղաւ զիջանել, միայն գործադրութեան համար եօթնամեայ ժամանակամիջոց խնդրեց և 1839 թ. նոյ. 3-ին հրատարակուեց Հաթը Շէրիֆ Թանգիմաթը, որով ա.

կայսրութեան բոլոր հպատակները կեանքը, պատիւն ու ստացուածքը ապահովուում է. բ. Որոշուում են միատեսակ տուրքեր բոլոր հպատակների համար. գ. Տուրքերը ըստ կարողութեան. դ. Ծովի և ցամաքի բանակի ծախքի որոշումը. ե. Հրապարակական դատավարութիւն համաձայն կրօնա-քաղաքական օրէնքների. զ. Սեփականութեան իրաւունք. է. Յանցաւորի ժառանգը չի զրկուում ժառանգութիւնից:

ԱՄԻՐԱՆԵՐ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱԿՈՐՆԵՐ

Թանգիմաթը հայոց մէջ նոր խռովութիւնների տեղիք տուաւ: Ասիթը 1838 թ. Իսկիւտարում բացուած ձեմարանն էր, որ միջոցներ չունէր և պատրիարքն առաջարկեց արհեստաւորներին տուրքի ենթարկել և ընտրել էսնաֆների ներկայացուցիչ-հոգաբարձուներ 24 հոգուց: Ամիրաները հաւանեցին և շուտով կազմուեց հոգաբարձութիւն: Միևնոյն ժամանակ պատրիարքարանում էլ եկեղեցական ու աշխարհիկ ներկայացուցիչներից դատաւտանական ժողով հաստատուեց, որը շուտով թաղերում բաժանմունքներ բաց արաւ: 24 հոգուց մարմինն առաջարկեց որ իրենց ժողովներում ամիրաները 6 ներկայացուցիչ ունենան, բայց ամիրաները վիրաւորուեցան, որ արհեստաւորներն ուղում են իրենց հետ հաւասարուիլ և միացեալ ժողովը ցրուեց: Յակօր պատրիարքը զգուած այս տա-

րաձայնութիւնից 1840 թ. հրաժարուեց և ընտրուեց ամիրաների կողմնակից Ստեփան եպիսկոպոս, որ նրանց հետ ուղում էր փակել ձեմարանը: Էսնաֆները տեսնելով այս՝ պահանջեցին ձեմարանի եկամուտն առանձնացնել միւս հասոյթներին, որպէսզի ձեմարանը յարատեւ. ամիրաներն ընդգիծացան, իսկ ժողովուրդը գանգատ տուեց Բ. Դուռը խնդրելով հաստատել 24-ի ժողովը որպէս ազգային գործերի ղեկավար: Բ. Դուռը 1841 թ. յուլիսի 1-ին հաստատեց. ամիրաներն ամեն ճիշդ թափեցին խանգարել գործը, բայց ժողովուրդը ազմուկով Դուռը վնաց բողոքելու: Ամիրաները թէպէտ աքսորել տուին շատերին, բայց ղեկաւ. 12-ին 27 հոգուց մի վարչութիւն հաստատուեց, որոնք ամիրաների արարքներին չդիմանալով 1842 թ. սեպտեմբերի 25-ին հրաժարուեցան:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1844 թ. պատրիարք ընտրուեց Մատթէոս (յետոյ կաթողիկոս), որ ժողովրդասէր մարդ էր և հաշտեցնելով արհեստաւորներին ու ամիրաներին՝ 16 ամիրայից և 14 արհեստաւորից մի ժողով կազմեց ու ազգային լուսաւորութեան զարկ տուեց. նրա շնորհիւ բազմաթիւ դպրոցներ բացուեցան, մամուլը յառաջադիմեց, իսկ ազգային հարցերում նա ժողովրդին կողմնակից

մնաց: Դժգոհ ամիրաները նրա իրաւունքները կրճատելու ետեւից ընկան և 1848 թ. մայիսի 9-ին մի հրովարտակ հանել տուին, որով երկու ժողով պիտի հաստատուէր, մէկը 20 աշխարհական անձերից Գերագոյն անունով, որ քաղաքական էլ կոչուեց և միւսը 14 եկեղեցականներից Հոգեւոր՝ կրօնական՝ պատրիարքի նախագահութեամբ: 1848 թ. հոկտ. 1-ին պատրիարքը հրաժարուեց և նորից Յակոբին ընտրեցին: Ազգային ժողովի գործերը խաղաղ առաջ էին գնում, միայն ճշունքների տակ միշտ միեւնոյն անձինք էին ընտրուում, որից ժողովուրդը դժգոհ էր: 1857 թ. Գերագոյն ժողովի անդամները մի կանոնադրութիւն խմբագրեցին, որ ազգային ընդհանուր ժողովն էլ հաւանեց և հետգնեռէ մշակուելով 1860 թ. մայիս 24-ին ազգի կողմից ընդունուեց և կոչուեց Ազգային Սահմանադրութիւն: Բ. Դուռը հաստատեց այդ որպէս մի պատգամաւորական ժողով, որ ունի 220 երեսփոխան և 180 էլ անդամակից, սրանցից 160 հոգի Պօլսից, 60 գաւառներից, իսկ անդամակից են գլխաւորապէս Պօլսոյ հոգեւորականները, բարձր պաշտօնեաները, խմբագիրները, գրագէտները, ուսուցիչները, բժիշկները և այլն: Կրօնական ժողովը լինում է 14 հոգուց, քաղաքականը՝ 20: Ազգային վարչութիւնն ունի Ուսումնական, Տնտեսական, Երկամտական և Դատաստանական խորհուրդներ և բացի այս հաս-

տատուում են թաղական խորհուրդներ և գաւառներում էլ ճիւղեր, միայն Պօլսում ազգային վարչութեան նախագահը պատրիարքն է, իսկ գաւառում առաջնորդները: Այսպիսով Սահմանադրութիւնը դառնում է ղեկավար տաճկահայոց բոլոր գործերի:

Նոյն տարուայ օգոստոսի 25-ին առաջին ժողովը գումարուեց և Սարգիս պատրիարքի օրով սկսուեց Սահմանադրութեան գործադրութիւնը: Ամիրաներն այս անգամ աւելի ստոր միջոցների դիմեցին՝ լուր տարածեցին թէ հայերն ուզում են թագաւորութիւն վերականգնել: Միեւնոյն ժամանակ վախճանուեց Երուսաղէմի պատրիարքը և ազգ. վարչութիւնն ուզեց որ նորը Սահմանադրութեան օրէնքով ընտրուի. միաբանութիւնը մերժեց, իսկ ժողովուրդը երկսի բաժանուեց՝ Սահմանադրական և հակառակմանադրական, կամ լուսաւորեալ և խաւարեալ: Այս խռովութիւնն այնքան մեծացաւ, որ տէրութիւնը միջամտեց և Սահմանադրութեան գործադրութիւնը կանգ առաւ, մինչև որ 1863 թ. մարտին նոր հրամանով սկսուեց գործադրուել:

առաջին և երկրորդ հարցերի մասին, որոնք
հարցառողի կողմից հարցառվում են, որոնք
հարցառողի կողմից հարցառվում են, որոնք
հարցառողի կողմից հարցառվում են, որոնք

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔ

Ա.

Ազգին ամեն մէկ անհատը առ ազգը պարտաւորութիւններ ունի. ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի ազգէն և ազգն անհատներէն:

Այս պարտիքներն որոշող և այս իրաւունքները հաստատող իշխանութիւնը ազգային վարչութիւն կը կոչուի, որում Օսմանեան տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ յանձնեալ է Տաճկաստանի Հայոց ներքին գործոց անօրէնութիւնը:

Բ.

Ազգային վարչութիւնը հիմնեալ է իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքին վրայ, որ արդարութեան սկզբունք է. իր ոյժը ձայնից բաղմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունքն է. ամենայն անօրէնութիւն ազգային որ չէ համաձայն սոյն սկզբանց, ոչ արդար է և ոչ օրինաւոր:

Գ.

Ազգն ու ազգային վարչութիւնը փոխադարձ պարտիքներով կապուած է իրարու հետ:

Դ.

Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ ազգին պիտոյից պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իր կարողութեան չափովը, ազգին խնդրած ծառայութեանցը յանձնառու ըլլալ, և ազգային վարչութեան ըրած անօրէնութեանցը ազգասիրաբար հնազանդիլ:

Ե.

Ազգային վարչութեան պարտականութիւնն է՝ ազգին բարոյական, մտաւորական և նիւթական պիտոյիցը հսկ տանիլ, Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնները անխախտ պահել, մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ զիտելեաց ուսումը ազգին ամեն աստիճանի թէ՛ մանչ և թէ՛ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել, ազգային հաստատութիւնները պայծառ պահել, ազգին հասոյթները օրինաւոր կերպով աւելցնել և ծախքերը իմաստութեամբ տնտեսել, ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը լաւցնել և ապագան անդորրել, կարօտելուց խրնամ տանիլ հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վեճերը արդարութեամբ խաղաղել և վերջապէս ազգին բարեկարգութեանն ու յառաջագիմութեանը աշխատութիւն չը խնայել:

2.

Ահա այս ամեն պարտիքները կատարելու և իրաւունքները ապահովելու զիտմամբ է որ ազգը հետեւեալ կերպով կը սահմանադրէ զազգային գործոց վարչութիւնը:

Գլուխ Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Կազմութիւն

1. Բարձրագոյն Դրան շնորհած արտօնութեանը համեմատ՝ Ազգային վարչութիւնը երեսփոխանական է.

Ազգը ընդհանուր ժողով մը կընտրեալայանայ և անոր միջնորդութեամբը կը վարէ զազգային իշխանութիւնը:

Ընդհանուր ժողովը՝ ազգին ընդհանրական գործոց անօրէնութիւնն իրեն պահելով, սովորական գործոց վարչութիւնը երկու ազգային ժողովներում կը յանձնէ, կրօնական գործոց մասը՝ Կրօնական ժողովի մը, քաղաքական գործոց մասը՝ Քաղաքական ժողովի մը. իսկ խառն գործոց անօրէնութիւնը՝ այս երկու ժողովոց առժամանակեայ մէկտեղ գալով ձևացած խառն ժողովին կը յանձնէ:

2. Ազգային վարչութիւնը՝ աշխատութեանց բաժանումը բարեկարգութեան առաջին պայ-

ման բռնելով, ազգային գործոց մէջ տեսչութիւնն ու մատակարարութիւնը իրարմէ կը զատէ երկու կարգ խորհուրդներու միջոցով:

Տեսչութեան համար՝ ազգային գործոց գլխաւոր մասերուն յատկացեալ չորս ազգային խորհուրդ կը հաստատէ, որ են՝ Ուսումնական խորհուրդ, Տնտեսական խորհուրդ, Ելեմտական խորհուրդ, Դատաստանական խորհուրդ, և վաւերագործութիւնն իրեն պահելով՝ այս խորհուրդներուն իւրաքանչիւրին ձեռնհասութեանը կը յանձնէ ազգային գործոց այս իւրաքանչիւր մասին տեսչութիւնը:

Մատակարարութեան համար՝ Պօլսի մէջ թաղական խորհուրդներ կը հաստատէ թաղին եկեղեցւոյն անուամբը, և ամեն մէկ թաղին տեղական գործոց և հաստատութեանց մատակարարութիւնը իր թաղական խորհրդին կը յանձնէ, ազգային խորհրդոց տեսչութեանը տակը:

3. Ազգային վարչութեան պաշտօնական գլուխ՝ Պօլսի պատրիարքն է, և կեդրոն՝ Պօլսի պատրիարքարանը:

Ազգային ժողովներն ու խորհուրդները իրենց գլուխ ունենալով ազգին պատրիարքը՝ Պօլսի մէջ ազգային վարչութեան կենդրոնական մասը կը կազմեն, որոց իշխանութիւնը բոլոր Տաճկաստանի Հայոց վրայ կը տարածուի:

4. Ազգային կեդրոնական վարչութիւնը Տաճկաստանի առաջնորդանիստ գաւառներուն մէջ

կը ներկայանայ գաւառական ժողովներով, որոնք Պօլսէ դուրս ազգային վարչութեան գաւառական մասը կը կազմեն, որոյ պաշտօնական գլուխ վիճակին առաջնորդն է, և կեդրոն՝ տեղին առաջնորդարանը:

5. Գաւառական վարչութիւնը նոյն փոխադարձ պարտեօք կապուած է գաւառաբնակ ազգայնոց հետ, ինչպէս կեդրոնական վարչութիւնը ընդհանուր ազգայնոց հետ. և իբեկ յարացոյց պիտի բռնէ զկեդրոնական վարչութիւնը:

6. Գաւառական վարչութիւնը առաջնորդանիստ քաղաքներու մէջ կրօնական և քաղաքական ժողովներ կը հաստատէ և անոնց կը յանձնէ գաւառին կրօնական և քաղաքական գործոց տեսչութիւնը:

Այս ժողովները քաղաքին թաղերուն մէջ թաղական խորհուրդներ կը հաստատեն իրենց վերատեսչութեանն ու համարառութեանը տակ և անոնց ձեռքովը կը մատակարարեն տեղական գործերը, նոյն յարաբերութիւններով, որով կը վարուին կեդրոնական ժողովները Պօլսի թաղական խորհրդոց հետ:

Նմանապէս իրենց վերատեսչութեանն ու համարառութեանը տակ թեմական խորհուրդներ կը հաստատեն, և ամեն մէկ թեմին տեղական գործոց և հաստատութեանց մատակարարութիւնը իր թեմական խորհուրդին կը յանձնէ:

Ֆ աշխատանքաւորին

7. Իւրաքանչիւր ժողով և խորհուրդ իր մասին մէջ ձեռնհաս է՝ համարատուութեան պայմանով:

Գաւառական վարչութեան մէջ թաղական ու թեմական խորհուրդները համարատու են Գաւառական ժողովներուն. Գաւառական ժողովները համարատու են գաւառական Ընդհանուր ժողովներուն. Գաւառական վարչութիւնը կեդրոնական վարչութեան համարատու է, և Առաջնորդը Պատրիարքին:

Կեդրոնական վարչութեան մէջ Պօլսի թաղական խորհուրդները համարատու են ազգային Տեսուչ խորհուրդներուն ըստ իւրաքանչիւր մասին. Տեսուչ խորհուրդները համարատու են ազգային Քաղաքական ժողովին՝ բացի Գատաստանական խորհուրդէն, որ համարատու է Սառն ժողովին:

Կրօնական ու Քաղաքական ժողովները և Պատրիարքը Ընդհանուր ժողովին համարատու են: Ընդհանուր ժողովը բարոյապէս պատասխանատու է Ազգին առջև:

Յարաբերութիւն

8. Ազգային վարչութեան՝ ազգին հետ, Արարատեան մայր Աթոռին հետ, Բարձրագոյն Դուան հետ ունեցած յարաբերութիւնները սակզբանց վրայ հիմնեալ պիտի ըլլան.

Ազգին և ազգայնոց հետ՝ միշտ հայրաբար վարուիլ:

Արարատեան մայր Աթոռին հետ՝ աւանդապահ մնալ միշտ նոյն յարաբերութեանց, որոնցմով նախնեացմէ անտի կապուած են իրարու հետ Ազգն ու Աթոռը:

Բ. Դրան հետ՝ թէ Ազգին և թէ ազգայնոց կրօնական ու քաղաքական իրաւունքները պահպանելու համար տէրութեան պաշտպանութիւնը խնդրել, և Ազգին հպատակութիւնը հաւատարիմ պահել առ Տէրութիւնը:

Սոյն յարաբերութեանց միջնորդ Պատրիարքն է:

1. ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ա. Ազգային քննադատութիւն

9. Ազգային Ընդհանուր ժողովը կը բաղկանայ 220 ազգային երեսփոխաններէ, որոնցմէ 160-ը Պօլսի թաղերուն եկեղեցեաց կողմէն ընտրեալ, և 60-ը առաջնորդանիստ գաւառներուն կողմէն ընտրեալ:

Ընդհանուր ժողովին մէջ ազգային երեսփոխանաց անդամակից են.

Նախ՝ ազգային կեդրոնական Վարչութեան անդամներէն՝ Կրօնական ու Քաղաքական ժողովներուն և չորս Տեսուչ խորհուրդներուն անդամներն ու Թաղական խորհուրդներուն ատենապետները:

Այս կարգի անդամոց թիւը իբր 100 է. բայց այս թիւը երեսփոխանաց թիւին վրայ ճշգիւ չը կրնար աւելցուիլ, վասն զի ասոնց մէջ արդէն երեսփոխան ընտրուածներ ալ կրնան գտնուիլ:

Երկրորդ՝ Ազգին կամ Տէրութեան ծառայութեանը մէջ գլխաւոր պաշտօնով մը պատուեալ անձինք, որոնց արժանաւորութիւնը Ազգին կամ Տէրութեան կողմէն վկայեալ կը համարուի, ինչպէս են եկեղեցական դասէն՝ Պօլս գտնուող եպիսկոպոսները, Պօլսի եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետներն ու աւագերէցները. ուսումնական դասէն՝ ազգային մատենագիրներ, վկայեալ բժիշկներ, գլխաւոր դասատուներ, լրագրապետներ. քաղաքական դասէն՝ վերին պաշտօնաւորաց աստիճանակիցներ, արքունի ժողովոց անդամներ, Բ. Դրան գիւաններուն մէջ տնօրէններ և թարգմանապետներ, ազգային կամ արքունի հաստատութեանց մէջ տնօրէններ, ուսումնապետներ. զինուորական դասէն՝ վերին ըսպայից աստիճանակիցներ:

Այս կարգի անդամոց թիւն ալ չը կրնար ճշտուիլ վերոյիշեալ պատճառով. բայց իբր ըսկզբունք՝ այս երկու կարգի անդամոց բովանդակ թիւը երբէք չը պիտի հաւասարի երեսփոխանաց թիւին *):

*) Այս յօդուածը վերաքննելի է իբր թէ ազգային և թէ տէրութեան պաշտօնաւորաց թիւը այն աս-

10. Ընդհանուր ժողովը է՛ն շատը 400-էն աւելի անգամ չը պիտի ունենայ, և քանի որ երեսփոխանաց մեծագոյն մասը, այսինքն 111-ը գոնէ ներկայ չըլլայ, նիստ չը պիտի կարենայ ընել:

11. Ընդհանուր ժողովին պաշտօնն է՝ Ազգին կողմէն երեսփոխանութեամբ ազգային բարձր պաշտօնաւորները ընտրել, Ազգային ժողովները կարգել, անոնց վարչութեանը համարառու ըլլալ, և ազգային ծանր կամ ընդհանրական գործերը վճռաբար տնօրինել:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ ազգային Սահմանադրութեան ըսկզբունքները անխախտ պահել և անոնց արամադրութեանցը համեմատ վարուիլ:

12. Ընդհանուր ժողով կը գումարուի.

Նախ՝ կանոնաւորապէս ամեն տարի մարտ ամսին վերջերը ազգային Վարչութեան տարեկան ընդհանուր համարատուութիւնը մտիկ ընելու, ազգային ժողովականաց կէսին ընտրութիւնն րնելու և ազգային տարեկան տուրքին տնօրէնութիւնը հաստատելու համար: Սոյն տարեկան նիստին մէջ վարչութեան անդամները՝ տուրքի խնդիրէն զաւ՝ միւս խնդիրներուն մէջ խօսք միայն ունին և ոչ քուէ:

2. Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակից ըլլալու համար:

տիճան աւելնայ, որ անկարելի ըլլայ սոյն համեմատութիւնը պահել:

3. Երուսաղէմայ և Պօլսի Պատրիարքաց ընտրութեանը համար:

4. Կրօնական ու Քաղաքական ժողովոց մէջ կամ Պատրիարքին ու ժողովոց մէջ պատահած անհամաձայնութեանց համար: Սոյն պարագայից մէջ ալ Վարչութեան անդամները խօսք միայն ունին և ոչ քուէ:

5. Ազգային Սահմանադրութեան վերաբերնութեանը համար.

Եւ վերջապէս արտաքոյ կարգի պատահած այնպիսի ծանր խնդիրներու համար, գործնը Ազգային ժողովները Ընդհանուր ժողովով որոշել հարկաւոր դատեն:

13. Ընդհանուր ժողով կը հրաւիրեն, նախ՝ Պատրիարքը՝ Ազգին կողմէն, երկրորդ ընդհանուր ժողովին ատենապետը՝ սոյն ժողովին ղիւանին կողմէն, երրորդ՝ Կրօնական կամ Քաղաքական ժողովին ատենապետները՝ սոյն ժողովոց կողմէն:

Բ. Պատրիարք

14. Պատրիարքը Ազգային ժողովոց նախագահն է և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ:

15. Պատրիարքը իրեն եկած ամէն գործ՝ որ ժողովին ձեռնհասութեանը տակ է նէ՝ նոյն ժողովին քննութեանն ու որոշմանը պիտի յանձնէ, և ազգային որոշմանց մէջ իր պաշտօնական գրութիւնը անվաւեր պիտի համարուին, եթէ

ձեռնհաս ժողովին կողմէն ալ կնքեալ կամ ըստորագրեալ չըլլան. իսկ երբ ստիպողական գործ մը պատահի, որոյ տնօրէնութիւնը չը ներէ ըստպասել մինչև ժողովոց գումարման օրը և արտաքոյ կարգի ժողով գումարել կարելի չըլլայ, Պատրիարքը կրնայ ինքնին տնօրինել՝ պատասխանատուութիւնը իր վրայ առնելով, բայց եղելութիւնը կանոնաւոր կերպով միշտ արձանագրել տալով ձեռնհաս ժողովին պէտք է որ իմացնէ առաջիկայ նիստին մէջ զանի վաւերացնել տալու համար:

16. Պատրիարքը իր բացակայութեան ատեն Ազգային ժողովներու մէջ տրուած որոշում մը չըստորագրած՝ իրաւունք ունի դիտողութիւն ընելու և խնդիրը կրկին քննութեան առնել տալու. իսկ երկրորդ որոշումէն ետքը պարտաւորեալ է ստորագրելու՝ եթէ այն որոշումը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը անհամաձայն չը դնեն:

17. Պատրիարքը իրաւունք ունի Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը համեմատ չը վարուող ազգային գործակալ մը, այսինքն՝ եկեղեցական մը, վարժապետ մը, եկեղեցւոյ, վանքի, դպրատան կամ հիւանդանոցի մատակարար մը, իր պաշտօնէն հանելու կամ արգիլելու առաջարկութիւն ընել որում որ սնկ է:

18. Պատրիարքը իրաւունք չունի ազգային ժողովները կամ խորհուրդները ինքնին լուծելու.

բայց երբոր տեսնէ թէ սոյն ժողովները Սահմանադրութեան հակառակ ընթացքի մը մէջ են, առջի անգամին՝ անոնց ատենապետին հետ կը բանակցի բացատրութիւն ուղելու համար. երկրորդին՝ գրով իմաց կուտայ նոյն ժողովին իր ասլօրինաւոր ընթացքը և ի կարգ կը հրաւիրէ զանի. իսկ երրորդին՝ Ընդհանուր ժողով կը կոչէ եթէ ամբաստանելին Ազգային ժողովներէն մէկն է, կամ Քաղաքական ժողովին կը դիմէ եթէ խորհուրդներէն մէկն է, և պատճառներն իմացնելով ամբաստանեալ ժողովին լուծումը կը պահանջէ:

19. Պատրիարքը ազգային սնտուկէն իրեն յատկացեալ ամսական մը պէտք է ունենայ և Պատրիարքարանին ներքին մատակարարութեան պահանջած ծախքը իր վրայ ըլլայ:

Գ. Ազգային Կրօնական Ժողով

20. Կրօնական ժողովը 14 բանիբուն եկեղեցականներէ կը բաղկանայ:

21. Կրօնական ժողովին պաշտօնն է՝ ազգային կրօնական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնքն են՝ Ազգին մէջ կրօնական զգացումը զարգացնել, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւան-

դուրսիցը անխտիստ և անարատ պահել, եկեղեցեաց և եկեղեցականաց բարեկարգութեանը հրակել, քահանայից կացութիւնը լաւցնելու և ամառական անդորրելու հոգ տանիլ, արժանաւոր ու բանիրուն եկեղեցականներ հասցնել, և ազգին մէջ ծագած կրօնական վէճերը քննել ու լուծել:

22. Երբ պատահի կրօնական այնպիսի ծանր խնդիր մը, զոր կրօնական ժողովը չը կարենայ լուծել, Ընդհանուր ժողովին բազմական գումով եկեղեցականաց հետ համագումար ժողով պիտի կազմէ. եթէ այն համագումար ժողովն ալ իր ձեռնհասութեանէն վեր դատէ ըզխնդիրը, Սրարատեան մայր Աթոռին պէտք է դիմէ:

23. Թէ մայրաքաղաքիս և թէ գաւառներու մէջ վարդապետի և քահանայի ձեռնադրութեան հրամանը կրօնական ժողովէն կը տրուի:

24. Քանի որ եկեղեցւոյ մը ժողովուրդը աւելի քահանայի մը հարկաւորութիւնը չըզգայ և Թաղական խորհրդին միջնորդութեամբ չը խնդրէ, նոյն Թաղին եկեղեցւոյն համար քահանայի ձեռնադրութեան հրաման չը պիտի տրուի:

25. Պօլսի եկեղեցեաց քարովիչ վարդապետներն ու աւագերէցները կրօնական ժողովը կ'որոշէ, և Պատրիարքը կ'անուանէ:

26. կրօնական ժողովին սրբազան պաշտաւորութիւնն է հսկել որ՝ հոգեւոր պաշտօնեաները ձրի կատարուին և հոգեւոր պաշտօնեայք եկեղեցիէն ապրին:

Դ. Ազգային Բաղաձական Ժողով

27. Քաղաքական ժողովը 20 քաղաքագէտ աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

28. Քաղաքական ժողովին պաշտօնն է՝ ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր վերատեսչութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ ազգային խորհուրդներուն կողմէն իրեն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուշի ուշով քննել և կարեւորութիւնը յայտնելէն ետքը հաստատել զանոնք և անոնց գործադրութեանը արգելքները՝ եթէ կան՝ բառնալու հոգ տանիլ, և Ազգին բարեկարգութեանն ու յարաջադիմութեանը ըստ ամենայնի փոյթ ունենալ:

29. Քաղաքական ժողովը իրեն եկած գործերը՝ որ խորհրդին վերաբերեալ է նէ, նոյն խորհրդին քննութեանը պէտք է յանձնէ, և անոր կարծիքը չառած չը տնօրինէ:

30. Քաղաքական ժողովը կրնայ՝ բանաւոր պատճառով մը՝ չը հաստատել կամ ետ ձգել խորհրդի մը ըրած որոշումը, բայց՝ անոր ձեռնհասութիւնը յարգելով՝ չը պիտի կարենայ նոյն որոշման ներհակ որոշում և գործադրութիւն ընել:

31. Քաղաքական ժողովը իրաւունք չունի զազգային խորհուրդներէն մէկը լուծելու, քանի որ Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը հա-

կառակ ընթացքի մէջ չըտեսնէ զանի. իսկ եթէ պատահի այսպիսի պարագայ մը, առջի անգամին՝ անոր ատենապետէն բացատրութիւն կուգէ, երկրորդին՝ գրով իմաց կուտայ խորհրդին և կարգի կըհրաւիրէ զանի, իսկ երրորդին կըլուծէ. բայց Ընդհանուր ժողովին տրուելու տարեկան տեղեկագրին մէջ այս լուծման պատճառները պէտք է որ բացատրէ:

32. Երբ պատահի քաղաքական այնպիսի ծանր խնդիր մը, զոր Քաղաքական ժողովը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, Ընդհանուր ժողովին պէտք է որ դիմէ:

Ե. Ազգային Ուսումնական Խորհուրդ

33. Ուսումնական Խորհուրդը 10 ուսումնական աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

34. Ուսումնական Խորհրդին պաշտօնն է՝ ազգային դաստիարակութեան ընդհանուր տեսչութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնքն են՝ ազգային վարժարանաց բարեկարգութեանը հսկել, ազգային դաստիարակութեան ընդհանուր հիմնադիր մը և դպրոցական կանոններ հաստատել, և անոնց համեմատ՝ ազգային վարժարանաց մէջ միօրինակ ընթաց մը որոշել թէ ուսման և թէ ուսուցման, սկզբնական գիտելեաց ուսումը ծաւալել, աղջկանց դաստիարակութեանը յատուկ կերպով հոգ տանիլ, սոյն նպատակով հաստատեալ ընկերու-

թեանց խրախոյս տալ և ձեռնտու ըլլալ, ազգային դաստիարակաց կացութիւնը լաւցնելու և ապագան անդորրելու խնամ տանիլ, ազգին մէջ բանիբուն դասատուներ հասցնելու և դպրոցաց ընտիր դասագիրքներ պատրաստելու փոյթ ունենալ:

35. Ուսումնական Խորհուրդը պէտք է իր կողմէն ամենայն ջան ի գործ դնէ որ՝ թէ Պօլսի, և թէ գաւառներու մէջ ամեն թաղ ըսկզբնական դաստիարակութեան դպրոցներ ունենան, նոյնպէս Պօլիս և առաջնորդանիստ քաղաքները մէյ մէկ ազգային ուսումնարան ունենան դասական ուսմանց համար: Այս ուսումնարանէն վկայականով կ'ելնեն աշկերտները, և մասնաւոր ուսմունք ընողներուն՝ դասատուութեան վկայագիր ալ կըտրուի:

36. Ուսումնական Խորհուրդը կ'որոշէ ազգային վարժարանաց մէջ ընդունուելու դասագիրքներն ու դասատուները. իսկ քրիստոնէական վարդապետութեան դասագիրքն ու դասատուն կրօնական ժողովէն պէտք է որ խնդրէ:

37. Ուսումնական Խորհուրդը կընախագահէ ազգային վարժարանաց տարեկան քննութեանը. իսկ քրիստոնէական վարդապետութեան մասին քննութիւնը կրօնական ժողովին ձեռօքը կ'ըլլայ:

Զ. Ազգային Տնտեսական Խորհուրդ

38. Տնտեսական Խորհուրդը 10 տնտեսագէտ աշխարհականներէ կըբաղկանայ:

39. Տնտեսական խորհրդին պաշտօնն է՝ ազգային հաստատութեանց և կալուածոց մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ սոյն հաստատութեանց պայծառութեանն սւ բարեկարգութեանը հոգ տանիլ:

40. Տնտեսական խորհուրդը վանօրէից և հիւանդանոցի համար մասնաւոր հոգաբարձութիւններ կը հաստատէ և անոնց միջնորդութեամբ կը մատակարարէ զայս հաստատութիւնները:

41. Վանօրէից հոգաբարձութիւնը եօթ հոգիէ կը բաղկանայ, որոնց երեքը եկեղեցական և չորսը աշխարհական:

Տնտեսական խորհուրդը կ'ընտրէ զայս հոգաբարձուները և Բաղաքական ժողովին հաւանութեամբը Պատրիարքը կ'անուանէ:

42. Վանօրէից հոգաբարձութեան նպատակը պիտի ըլլայ սոյն հաստատութեանց եկամուտներն ու հասոյթները ազգին օգտին ծառայեցնել. նախ՝ վանօրէից մէջ ուսումնարան հաստատելով՝ Կրօնական ժողովին և Ուսումնական խորհրդին տուած հիմնադրին համաձայն, և որի մէջ որ պէտք կայ՝ հիւանդանոց, տպարան, թանգարան:

43. Վանօրէից հոգաբարձութիւնը իւրաքանչիւր վանքի համար երկերկու գործակալ պէտք է ունենայ տեղացի, որոնք վանածօր նա-

խագահութեամբը կը մասնակարարեն զվանքը Գաւառական ժողովէն անկախ կերպով:

44. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը եօթ հոգիէ կը բաղկանայ, որոնց երկուքը բժիշկ:

Տնտեսական խորհուրդը կ'ընտրէ այս հոգաբարձուները և Բաղաքական ժողովին հաստատութեամբը Պատրիարքը կ'անուանէ:

45. Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան նպատակը պիտի ըլլայ սոյն հաստատութիւնը իր նպատակին ծառայեցնել, հոն տնօրինելով նախ՝ կանոնաւոր հիւանդանոց մը աղքատ հիւանդաց համար. երկրորդ՝ Պատասպարան մը ծեր ու անկար աղքատաց համար. երրորդ՝ Զգաստարան մը անառակաց համար. չորրորդ՝ Կրթարան մը որը ու անտէրունչ տղայոց համար:

Այս օթեվաններուն իւրաքանչիւրը թէ՛ շենքի և թէ՛ կարգի կողմէն բժշկական կանոնաց և ողջպահիկ օրինաց համաձայն պէտք է կարգադրեալ ըլլայ:

46. Կտակաց տնօրէնութիւնը Տնտեսական խորհրդին կը վերաբերի: Այս խորհուրդը պէտք է հսկէ որ ամէն կտակ օրինաւոր կերպով վաւերացեալ ըլլայ, կտակողին զիտաւորութիւնը անխախտ պահուի և գործադրութիւնը ապահով ըլլայ:

Սոյն տրամադրութեանց համեմատ՝ կտակի վերաբերեալ յատուկ կանոններ ու մասնաւոր հոգաբարձութիւն պէտք է հաստատէ Տնտեսական խորհուրդը:

Երբ կտակին գործադրութիւնը կտակողին դիտաւորութեանը համամատ չըլլայ, ընտանիքը իրաւունք ունի բողոքելու:

47. Թէ Պօլսի և Թէ գաւառներու մէջ գըտված ազգային անշարժ ըստացուածոց կալուածագիրներուն (Սէնէտ, Հէօմէթ, Ֆէրազ) օրինակները Տնտեսական խորհրդին ձեռքով ժողովուելով ազգային դիւանատան մէջ պիտի պահուին ամենայն ապահովութեամբ:

48. Տնտեսական խորհուրդը պէտք է հսկէ որ ամեն ազգային ըստացուած օրինաւոր կալուածագիր ունենայ:

49. Ազգային հր և է կալուածի դնումն ու վաճառումը չըկրնար գործադրուիլ առանց Տնտեսական խորհրդին գիտութեանը, Քաղաքական ժողովին հաճութեանն ու Պատրիարքին կնքադրութեանը:

Սոյն տրամադրութեանց ուժովը միլիթները լուծիւն ըսուած բանը վերցած է:

50. Պօլսի մէջ և շրջակաները ազգային հր և է շինութիւն կամ նորոգութիւն չըկրնար ըսկիլ առանց Տնտեսական և Ելմտական խորհրդոց գիտութեանն ու Քաղաքական ժողովին հաճութեանը:

Նմանապէս ազգային հր և է հաստատութեան համար ստակ չըկրնար ժողովուիլ առանց վերոյիշեալ պայմանին:

Է. Ազգային Ելմտական խորհուրդ

51. Ելմտական խորհուրդը 10 հաշուագէտ աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

52. Ելմտական խորհրդին պաշտօնն է՝ ազգային հասութից և ծախուց ընդհանուր տեսչութիւնը և ազգային սնտուկին համարակալութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ ազգային հաստատութեանց մատակարարութեան հաշիւները կանոնաւորապէս առնել, ծախուց օրինաւորութիւն ըստուգել, ազգային եկամուտներն աւելացնելու ջանք ընել՝ այն աստիճան որ օր մը ազգային սնտուկին մուտն ու ելքը իրարու հաւասար գալով ընդհանուր տուրքը մեծապէս թեթեւանայ:

53. Ազգային սնտուկին մուտքն են գլխաւորապէս՝ տարեկան ընդհանուր տուրք, կալուածական հասոյթ, դիւանական հասոյթ, կտակ, նուէր և այլն. ելք են գլխաւորապէս՝ պատրիարքարանի և դիւանատան ծախք, Հիւանդանոցի ծախք, կարօտեալ թաղերու եկեղեցեացն ու վարժարանացը նպաստ և այլ պատահական ծախքեր:

54. Ազգային սնտուկին հաշիւը տօմարակալութեան կանոնով պիտի բռնուի:

55. Ելմտական խորհուրդը տարեգլխէն երկու ամիս առաջ յետագայ տարոյն մէջ ըլլալու հասոյթն ու ծախքը կըշուելով՝ հաշուեցուցակը Քաղաքական ժողովին պիտի ներկայացնէ:

Ը. Ազգային Դատաստանական խորհուրդ

56. Դատաստանական խորհուրդը 10 իրաւասէր անձերէ կը բաղկանայ, որոնց հինգը եկեղեցական և հինգը աշխարհական:

57. Դատաստանական խորհրդին պաշտօնն է ազգային դատաստանական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ հակառակորդները արդարութեամբ իրաւախոհ ընելու ջանալ և իր վճիռներուն հիմ ըրոնել կրօնական մասին՝ նախնեացմէ աւանդեալ կանոնները, և քաղաքական մասին՝ Տէրութեան դատարանաց արդի կանոնները:

58. Երբ պատահի այնպիսի խնդիր մը զոր Դատաստանական խորհուրդը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, ազգային Ժողովներէն որու որ անկ է անոր կը դրկէ:

59. Դատաստանական խորհուրդին մէջ դատեալ անձ մը միշտ իրաւունք ունի՝ կրօնական կամ Քաղաքական Ժողովին բողոքելու կամ Խառն Ժողով պահանջելու ըստ գործին:

Թ. Թաղական խորհուրդներ

60. Թաղական խորհուրդները կը բաղկանան ըստ տեղոյն 5-էն մինչեւ 9 անդամներէ:

61. Թաղական խորհրդին պաշտօնն է՝ թաղին տեղական գործոց մատակարարութեանը,

եկեղեցւոյն եկեղեցականութիւնը, դպրատան հոգաբարձութիւնը, աղքատաց խնամակալութիւնը ազգայնոց մէջ պատահած վէճերուն քննութիւնը ու խաղաղարարութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ թաղին եկեղեցւոյն պայծառութեանը խնամ տանիլ, թաղին մէջ թէ աղջկանց և թէ տղայոց համար բնկղբական դաստիարակութեան բարեկարգ դպրատուններ ունենալու ջանք ընել, և թաղին կաթօտեալ ընտանեաց ձեռնտու ըլլալ:

62. Թաղերուն մէջ թէ եկեղեցւոյ և թէ դպրատան հր և է կալուած Թաղական խորհուրդին անմիջական տնօրէնութեանը տակ է. այսպիսի կալուածոց գնումն ու վաճառումը ըստ 49 Յօդ. կը գործադրուի:

63. Ամեն թաղ մէյմէկ անտուկ պիտի ունենայ Թաղական խորհրդին հսկողութեանը տակ:

Այս անտուկին մուտքն են՝ թաղական տուրքը, եկեղեցւոյ և դպրատան կալուածոց եկամուտները, եկեղեցւոյն հասոյթները, աղքատաց համար եղած նուէրներն ու կտակները և այլն. ելքն են՝ թաղին եկեղեցւոյն և դպրատանց ծախքերն ու աղքատաց օգնութիւնները:

64. Ամեն թաղական խորհուրդ իր թաղին մէջ եղած ծննդոց, ամուսնութեանց և վախճանմանց արձանագրութիւնը պէտք է որ ունենայ կանոնաւոր կերպով:

65. Թաղական խորհուրդները իրենց պաշ-

տօններուն մէջ Տեսուչ խորհուրդներուն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունին. եկեղեցականութեան գործերու համար՝ Տնտեսական խորհրդին հետ, դպրատանց ուսումնական մասին համար՝ Ուսումնական խորհրդին հետ, դրամական գործերու համար՝ Ելմտական խորհրդին հետ, դատական գործերու համար՝ Դատաստանական խորհրդին հետ:

Թաղական խորհուրդը երբ չը կըրնայ հակառակորդերը իրաւախօն ընել, գործը Դատաստանական խորհրդին պէտք է ղրկէ իր քննութեան տեղեկագրովը:

Ժ. Ազգային դիւանատուն

66. Պատրիարքարանին մէջ դիւանատուն մը պիտի հաստատուի որոյ գործը պիտի ըլլայ ազգային պաշտօնական գրութեանց տընօրէնութիւնը:

97. Դիւանատունը երեք գրասենեակի պիտի բաժնուի:

Ա. Թղթակցութիւն, որ Պատրիարքարանէն ղըրկուելու գիրերուն և ի Պատրիարքարան հասած թուղթերուն կարգաւորութեանը կ'զբաղի:

Բ. Արձանագրութիւն, որ ազգային ժողովոց և խորհրդոց վերաբերեալ թուղթերուն կարգաւորութեանը կ'զբաղի:

Գ. Ազգահամար, որ ազգայնոց քաղաքային միճակագրութեանը՝ այսինքն ծննդեան, ամուս-

նութեան և վախճանման վերաբերեալ արձանագրութեանց կարգադրութեանը կ'զբաղի: Սոյն գրասենեակէն կը տրուին ազգայնոց թէ՛ ճամբորդութեան համար և թէ՛ առեւտրական գործողութեանց համար պէտք եղած վաւերական թուղթերը, նաեւ ծննդեան, ամուսնութեան և վախճանման վկայականները:

68. Թղթակցութեանց գրասենեակը՝ ներքին և արտաքին թղթակցութեանց և Թուրքերէն գրութեանց համար պէտք եղածին չափ դիւանագլխերներ պիտի ունենայ: Այս գրասենեակը Պատրիարքին հրամանին ներքեւ է և ինք կանուանէ ասոր անդամները Քաղաքական Ժողովին հաւանութեամբը:

Արձանագրութեան գրասենեակը վեց դիւանագլխի պիտի ունենայ. երկուքը Կրօնական ու Քաղաքական Ժողովներուն գործոցը յատկացեալ, և չորսը՝ չորս Տեսուչ խորհուրդներուն գործոցը կարգեալ:

Այս գրասենեակին անդամները ամեն մէկը իր վերբերական ժողովին կամ խորհուրդին հրամանին ներքեւ է, զորոնք նոյն ժողովները կամ խորհուրդները կընտրեն և Պատրիարքը կանուանէ Քաղաքական Ժողովին հաւանութեամբը:

Ազգահամարի գրասենեակը պիտի ունենայ նօսար մը, զոր Քաղաքական Ժողովը կընտրէ և Պատրիարքը կանուանէ:

Այս գրասենեակներուն անդամներուն թիւը

ըստ հարկին հաւելնայ կամ կը պակսի:

69. Դիւանատունը պիտի ունենայ դիւանապետ մը, որ Դիւանատան բոլոր գործոցը տնօրէն և պատասխանատու է, զոր Քաղաքական ժողովը կը նտրէ և Պատրիարքը կանուանէ:

Դիւանապետը կընէ Ընդհանուր ժողովին դիւանադպրութիւնը:

70. Դիւանապետը պարտաւորեալ է տարին անգամ մը Պօլսի ամեն մէկ թաղէն և հինգ տարի անգամ մը ամեն մէկ գաւառէն իրենց ազգահամարին, այսինքն՝ ծննդոց, ամուսնութեանց և վախճանմանց տօմարներուն օրինակները պահանջել և ազգային Դիւանատան ընդհանուր ազգահամարին մէջ արձանագրել տալ:

71. Դիւանապետը ազգային լեզուն քաջ գիտցող և Տաճկերէնի ու Ֆռանսերէնի բաւական հմտութիւն ունեցող անձ մը պէտք է որ ըլլայ: Նմանապէս դիւանադպիրները ազգային լեզուն քաջ գիտցող և իրենց մասին մէջ հմուտ անձինք պէտք է որ ըլլան:

72. Դիւանադպիրները մասնաւորապէս պատասխանատու են իրենց վերքերական ժողովին կամ խորհուրդին առջեւ և ընդհանրապէս Դիւանապետին առջեւ:

73. Ազգահամարի գրասենեակէն տրուած որ և է թուղթ և վկայական՝ պատրիարքական կնքով և դիւանապետին ըստորագրութեամբ վաւերացեալ պէտք է ըլլան:

74. Ազգային դիւանատունը ամեն օր ութ ժամ բաց և դիւանադպիրները ներկայ պիտի գտնուին բաց ի տօնելի օրերէն: Եթէ տօնելի օր մը ժողով կամ խորհուրդ ըլլալ պատահի, նոյն ժողովին կամ խորհուրդին դիւանապետը նոյն օրը ներկայ պէտք է գտուի:

2. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ա. Գաւառական Ընդհանուր ժողով

75. Գաւառներու մէջ Ընդհանուր ժողով կը կազմուի թաղական և թեմական երեսփոխաններէ, որոց անդամակից են նախ՝ գաւառին կրօնական և Քաղաքական ժողովներուն անդամներն ու թաղական խորհուրդներուն ատենապետները, երկրորդ՝ Ազգին կամ տեղական իշխանութեան ծառայութեանցը մէջ զլիաւոր պաշտօնով մը պատուեալ անձինք. (տես Յօդ. 9):

76. Գաւառական Ընդհանուր ժողովներուն պաշտօնն է՝ իւրաքանչիւրը իր գաւառին կողմէն երեսփոխանութեամբ գաւառին առաջնորդը ընտրել, կրօնական ու Քաղաքական ժողովները կարգել, անոնց վարչութեանը համարառու ըլլալ, և գաւառական ծանր կամ ընդհանրական գործերը տնօրինել:

Բ. Առաջնորդ

77. Առաջնորդը Գաւառական ժողովներուն

նախագահն է և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ գաւառին մէջ ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել:

78. Առաջնորդը չը պիտի կարենայ վանքերու մէջ բնակութիւն հաստատելով իր պաշտօնին գլխէն հեռանալ, այլ գաւառին գլխաւոր քաղքին մէջ ազգային Առաջնորդարանը պիտի բնակի, ուր կը գումարուին և Գաւառական ժողովները:

79. Առաջնորդը գաւառական սնտուկէն իրեն յատկացեալ ամսական մը պէտք է ունենայ և Առաջնորդարանին ներքին մատակարարութեան ծախքը իր վրայ ըլլայ:

Գ. Գաւառական ժողով և խորհուրդ

80. Գաւառաց կրօնական ու Քաղաքական ժողովները՝ ըստ տեղոյն 7-էն մինչեւ 12 անդամներէ կը բաղկանան:

81. Գաւառաց թաղական և թեմական խորհուրդները ըստ տեղոյն 5-էն մինչեւ 9 անդամներէ կը բաղկանան:

82. Ամեն գաւառ իր Քաղաքական ժողովին հսկողութեանը ներքեւ մէջմէկ գաւառական սրնտուկ պիտի ունենայ գաւառին ազգային եկամտից և ծախուց անտեսութեանն ու համարա-

կալութեանը համար. նմանապէս ամեն թաղ և թեմ իր սնտուկը պիտի ունենայ:

Այս սնտուկներուն համարակալութիւնը կանոնաւոր կերպով պիտի կատարուի:

83. Գաւառներու մէջ ամեն Առաջնորդարան իր գաւառական ղեկանատունը պիտի ունենայ. նմանապէս ամեն թաղ և թեմ:

Գաւառական ղեկանները պարտաւոր են գաւառին թաղական և թեմական ազգահամարները ժողովել և անոնցմով գաւառական ընդհանուր ազգահամար կազմել:

Գլուխ Բ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔ

84. Ամեն ազգային անհատ՝ որ չափահաս է և վաստակի տէր, պարտաւոր է ազգային պիտոյից պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ, բաց անոնցմէ որոնց կարողութիւն չունենալը իրենց թաղին կամ իրենց արհեստակցաց կողմէն վկայեալ է:

85. Ազգային տուրքը տարեկան է և բաշխման հիմ պիտի բռնուի իւրաքանչիւրին կարողութիւնը:

86. Երկու կերպ է ազգային տուրքը. մէկը ընդհանուր՝ որ ընդհանուր ծախուց յատկացեալ է և կը հաւքուի կեդրոնական վարչութեան կող-

մէն ազգային սնտուկին համար. և միւսը մասնաւոր՝ որ մասնաւոր ծախուց յատկացեալ է և կը հաւքուի Թաղական խորհրդոց կողմէն Թաղական սնտուկին համար:

87. Պօլսի մէջ ընդհանուր տուրքին բաշխման ու հաւաքման եղանակը Քաղաքական Ժողովին մէջ կ'որոշուի և Ընդհանուր Ժողովով կը հաստատուի: Իսկ Թաղական տուրքը ամեն Թաղի խորհուրդին մէջ կ'որոշէ ու կը հաստատէ:

Սոյնպէս կը տնօրինուին և գաւառներուն մէջ գաւառական ընդհանուր տուրքն ու Թաղական մասնաւոր տուրքը:

88. Գաւառները մասնակից պիտի ըլլան ազգային ընդհանուր տուրքին:

Գաւառներուն կողմէն ազգային կեդրոնական սնտուկին տրրուելու մինչև ցարդ սովորութիւն եղած տարեկան տուրքին փոխարէն՝ գաւառական սընտուկը իր հաւաքած գաւառական ընդհանուր տուրքին հարիւրին այսքան պիտի տայ ազգային կեդրոնական սնտուկին:

Հարիւրին որքան տրրուիլը Պօլսին Քաղաքական Ժողովը պիտի որոշէ:

Գլուխ Գ.

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔ

1. ԸՏՐՈՂՈՒԹԵԱՆ պայման

89. Ընտրելու իրաւունքը լման 25 տարւոյ հասակէն կ'ըսկսի:

90. Ընտրելու իրաւունքէն զրկեալ կամ արգիլեալ են դատաստանապէս.

Նախ՝ քրէական յանցանօք դատապարտեալ և հրապարակաւ նշաւակեալ անձինք, որոնք մեռեալ են քաղաքականապէս ըստ օրինաց տէրութեան:

2. Ազգային գործոց մատակարարութեանը մէջ նենգութեամբ բռնուած և ազգային ատեանի մը կողմէն դատապարտութիւն կրած անձինք, որոնց համար դատող ատեանը ազգային գործոց մէջ չը գործածուիլը վճռած ըլլայ:

3. Տէրութեան կողմէն զգաստացուցիչ պատիժ կրած կամ ազգային զգաստարանէն ելած անձինք, որոնց ազգային ատեան մը արգիլած ըլլայ ընտրելու իրաւունքը: Այս արգիլքը կը վերանայ երբոր այսպիսեաց կատարելապէս զգաստացեալ ըլլալը արգիլող ատեանին կողմէն վկայուի:

4. Խեղաքարութեան պատճառով անբաւարար

կան դատեալ անձինք, որոնց կատարելապէս առողջացեալ ըլլալը վաւերական կերպով վկայեալ չըլլայ:

5. Հարկ եղած ազգային տուրքը կարողութիւն ունենալով մերժող անձինք, որոնք ազգովին եպերելի են իբր ազգային պարտեաց զանցառու: Այս արգելքը կը վերնայ երբ այսպիսիք ազգային այս անհրաժեշտ պարտականութիւնը ճանչել ըսկսին:

2. ԸՆՏՐԵՂՈՒԹԵԱՆ ԱՅՈՒՄԱՆԻՖ

91. Ազգային գործոց տնօրէնութեանը մէջ որոշողական ձայն ունենալու իրաւունքը լման 30 տարւոյ հասակէն կըսկսի:

Ամենայն անհատ ազգային որ եռսուն տարին լրացուած է և չէ դատաստանապէս զըրկեալ կամ արգիլեալ ազգային իրաւանց վայելումէն, ընտրելի է ազգային որ և է պաշտօնի համար:

Բ. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈՒՍԱՆԱՅ

92. Ընտրութեան հիմ պիտի բռնուի բնակչաց թիւը: Պօլսի ամեն մէկ թաղին և ամեն մէկ գաւառին ընկած երեսփոխաններուն բաշխման ցուցակը յատուկ պատկերով պիտի նշանակուի: Երեսփոխանաց բաշխման ցուցակը՝ ամեն

հինգ տարին անգամ մը կը նորոգուի, ազգային Դիւանատան ընդհանուր ազգահամարին համաձայն:

Այս վերանորոգումը Վարչութեան գլխաւոր անդամոց, այսինքն Կրօնական ու Քաղաքական ժողովոց ատենապետներուն և Տեսուչ ու Մատակարար խորհրդոց ատենապետներուն մէկ տեղ գալովը ձեւացած Համախորհուրդ ժողովին մէջ կըլլայ:

93. Թէ Պօլսի թաղերէն և թէ գաւառներէն ուզուած երեսփոխանները հարկ չէ որ ընտրող թաղին կամ գաւառին բնակիչներէն ըլլան, բաւական է որ Պօլսի մէջ բնակին, և ազգասիրութեան ու պատուաւորութեան մասին ընտրողաց համարումը ըստացած անձինք ըլլան:

Այս երեսփոխանները չէ թէ զիրենք ընտրող թաղին կամ գաւառին երեսփոխանները կը սեպուին Ընդհանուր ժողովին մէջ, այլ Ազգին երեսփոխաններն են համազօր իշխանութեամբ:

ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՂՆԵՐ

94. Ընդհանուր ժողովին լուծուելու օրէն երկու ամիս առաջ գաւառներուն և մէկ ամիս առաջ Պօլսի թաղերուն կը ծանուցանէ Պատրիարքը ամեն մէկ թաղէն կամ գաւառէն ուզուած երեսփոխանաց թիւը և կը հրաւիրէ ընտրողական ժողով գումարել, յիշելով ընտրելութեան պայմաններն ու ընտրութեան կանոնները:

Սոյն կոնգակիրն օրինակը թաղական խորհրդարանին մէջ բացադրեալ կը մնայ մինչև ընտրութեանց աւարտումը:

95. Ամեն թաղի մէջ ընտրողական ժողովներ կը կազմուի թաղին բնակիչներէն՝ երեսփոխանաց հետ անդամակից ըլլալու արժանաւորութիւններն արդէն վկայեալ (տես Յօդ. 9) և ընտրողութեան պայմաններն ունեցող անձանցմէ:

Ընտրողական ժողովը 21 հոգիէ կը բաղկանայ. եթէ թաղի մը մէջ վերոյիշեալ անձինքը այս թիւը չը լցնեն, պակասը նոյն թաղին մէջ էն շատ տուրք տուող ընտրողացմէ պէտք է լցնել:

Ընտրողական ժողովին նախագահ՝ եկեղեցւոյն քարոզիչը կամ անոր բացակայութեանը՝ աւագերէցն է. իր դիւանը կը բաղկանայ մէկ ատենապետէ, մէկ ատենադպրէ և երեք քրննիչներէ:

Ընտրողական ժողովը թաղական խորհուրդին հետ միանալով կը նախագահէ ընտրական գործողութեանց:

96. Ընտրողական ժողովը ընտրելիաց ցանկ մը կը պատրաստէ ուղղաձիգ երեսփոխաններու թիւէն եռապատիկ աւելի՝ ընտրողաց որոշումը դիւրացնելու համար:

Սոյն ցանկն ալ բացադրեալ կը մնայ թաղական խորհրդարանին մէջ, իսկ ընտրողք ոչ մէկ կերպով ըստիպեալ են այս ցանկին հետեւելու:

97. Ընտրողական ժողովները ամէն մէկը իր թաղին մէջ ընտրողութեան պայմանները ըստուգելով՝ ընտրողաց ցանկ մը պիտի պատրաստեն այբուբենի կարգով. այս ցանկը ութը օր բաց պիտի մնայ թաղական խորհրդարանին մէջ, որպէս զի թաղին ընտրողները կարենան իրենց անուանը վրայ դիտողութիւն ունին նէ՝ ընել:

98. Ընտրողական ժողովը ամէն մէկ ընտրողի մէյմէկ ընտրողագիր պէտք է տայ սոյն օրինակ.

Ա... ընտրող

Ա... (անուն թաղին)

և ընտրողական ժողովին կողմէն ըստօրագրեալ:

Առանց այս ընտրողագիրը ներկայացնելու ոչ ոք պիտի կարենայ քուէտուփին մերձենալ:

99. Եթէ ընտրութեան հրաւերը՝ որ և է պատճառով Պատրիարքին կողմէն չըլլայ (տես Յօդ. 94) ազգային Վարչութեան կողմէն պէտք է որ ըլլայ քաղաքական ժողովին ատենապետին ձեռօք:

Եթէ ազգային Վարչութիւնն ալ զանցառութիւն ընէ իր այս պարտականութիւնը կատարելու, և ընտրութեան համար Սահմանադրութեան որոշած ժամանակը հասած ըլլայ, այն ատեն ընտրողները իրաւունքներն վարելով՝ իրականապէս իշխանութեամբ կը ժողովուին իրենց թաղին կամ թեմին եկեղեցւոյն խորհրդարանը և ընտրողական ժողով կազմելով կընտրեն իրենց

երեսփոխաները ըստ ընտրական կանոնաց:

Երբոր այս կերպով երեսփոխանաց մեծագոյն մասին ընտրութիւնը լինայ, անմիջապէս լուծեալ է ըստ օրինի հին ընդհանուր ժողովը և զուրկ ամենայն իշխանութենէ, ուստի և ինչ որ գործէ կամ գործածէ նոյն կէտէն ասդին, ապօրինաւոր է և ապագօր իբրև չեղեալ:

Քուէարկութիւն

100. Ընտրողաց ցանկին բացուելէն շաբաթ մը ետքը՝ կիրակի առաւօտ ժամերգութեան աւարտումէն ետեւ՝ թաղական խորհրդարանին մէջ քուէարկութեան կըսկսուի սապէս:

Ընտրողական ժողովին նախագահը ընտրողաց ցանկը ձեռքը առած կարգով կը կոչէ ընտրողները որոնք ընտրողագիրնին կը գնեն սեղանին վրայ և ընտրողաց ցանկին մէջ իրենց անունը առջև ստորագրելէն ետքը՝ հոն թուղթի մը վրայ քանի երեսփոխան ուղուած է՝նէ՝ այն քան անձի անուն կը գրեն իրենց ձեռքովը վերէն ի վար կարգով և ամեն մէկ անուն առջև մականուն, բնակութիւն, արհեստ նշանակելով թուղթը կը ծալեն քուէտուփին մէջ կը ձգեն:

101. Քուէարկութիւնը գաղտնի է. ուստի պէտք է որ քուէարկուք առանձին կերպով մը գրեն իրենց քուէաթուղթը, որպէսզի ուրիշ մը չը կարենայ տեսնել գրուած անունները:

102. Քուէարկութիւնը սկսած օրը պէտք է լինայ:

Ընտրողացմէ ուր այն օրը քուէարկութեան չներկայանայ՝ իրաւունք չունի ետքը բողոքելու:

103. Ոչ ոք պիտի կարենայ միանգամայն երկու թաղի կամ գաւառի մէջ քուէ տալ:

104. Միացեալ թաղերն ու թեմերը՝ եթէ իրարու մօտ ըլլան, մէկտեղ գալով կընեն քուէարկութիւնը, իսկ եթէ հեռի ըլլան՝ իւրաքանչիւրը զատ զատ քուէարկութիւն կընեն ու ետքը քուէարկութեանց արդիւքը կը միացնեն:

Քուէաւար

105. Քուէարկութիւնը լմրննալէն ետքը՝ նոյն օրը միևնոյն նիստի մէջ ընտրողական ժողովին հսկողութեանը ներքև տուփը կը բացուի. քննիչները քուէները կը համրեն և քուէարկուաց թիւին հետ կը բաղդատեն. եթէ տարբերութիւն գտուի կամ եղած տարբերութիւնը աննշան ըլլայ, այնպիսին՝ մէկ կամ երկու թիւի (վասնզի կընայ պատահիլ, որ քուէարկուացմէ մէկ կամ երկուքը մոռցած ըլլան ընտրողաց ցանկին մէջ ըստօրագրելու), քուէարկութիւնը վաւերական կը համարուի. իսկ եթէ երկուքէն աւելի ըլլայ տարբերութիւնը և ընտրողական ժողովը խարդախութեան կասկած ունենայ, դարձեալ քուէար-

կուլթիւն ընել կորոշէ միւս օր մը մինչև առաջիկայ կիւրակէն:

Նմանապէս եթէ ուզուած երեսփոխանաց թիւը չը լըցուի առաջին անգամին՝ ֆնացածին համար երկրորդ անգամ ընտրութիւն կըլլայ ուրիշ օր մը:

106. Եթէ պատահի որ մէկը պէտք եղածէն աւելի թուով անուն գրած ըլլայ իր քուէաթուղթին մէջ, նոյն թիւէն ետքը եկած անունները անընդունելի են:

Նմանապէս վերէն ի վար կարգով չգրուած անուններուն քուէաթուղթը անհամարելի է:

107. Քուէարկուաց թիւին կէսէն աւելի քուէ ըստացողներուն մէջ էն շատ ըստացող անձինքը երեսփոխան ընտրուած են:

108. Եթէ մէկ կամ երկու անգամով առաւելութիւն չստացուի, ընտրողական ժողովը կը ծանուցանէ էն շատ առաւելութիւն ըստացող երկու անունները, և երրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկու անուանց վրայ կըլլայ:

109. Եթէ հաւասար քուէ պատահի երկու անձանց վրայ, երեցագոյնը ընտրեալ է:

Վաւերացում բնութեանց

110. Ամեն ընտրողական ժողով՝ իր թաղէն կամ գաւառէն ընտրուած երեսփոխանաց անունները Քաղաքական ժողովին կը ներկայացնէ Պատրիարքին ուղղեալ տեղեկագրով մը, որոյ

մէջ պէտք է ճշտիւ նշանակուած ըլլայ քուէաթուղթին օրինակը, այսինքն՝ ընտրեալին անունը, մականունը, բնակութիւնն ու արհեստը և քուէարկութեան բոլոր պարագաները:

Քաղաքական ժողովը՝ Քուէարկութեանց տեղեկագիրները քննելով, կ'ըստուգէ երեսփոխանաց իշխանութիւնը:

Այս ըստուգութենէն ետքը Պատրիարքը պաշտօնական կերպով իմաց կուտայ նորրինաիք երեսփոխանաց և կը հրաւիրէ զանոնք ընդհանուր ժողով գումարել որոշեալ օր մը:

111. Ընդհանուր ժողովը իր առաջին նիստին մէջ Քաղաքական ժողովին քննած տեղեկագիրները մտիկ ընելով՝ ընտրութեանց ըստուգութիւնը կը վաւերացնէ և երեսփոխանաց իշխանութիւնը հաստատելով իր կազմութիւնը կը լրացնէ:

112. Ընդհանուր ժողով կրնայ գումարուիլ երբ երեսփոխանաց մեծագոյն մասը՝ որ Պօլսի մէջ է՝ ընտրուած ըլլայ, առանց սպասելու ընտրութեանց վերջը կամ գաւառական երեսփոխանաց որոնց ընտրութեան լուրը մէկ կողմէն Պօլիս հասնելու վրայ կ'ըլլայ:

113. Եթէ մէկը քանի մը թաղերու կամ քանի մը գաւառներու կողմէն ընտրուած ըլլայ, ինքը կ'որոշէ որ թաղին կամ որ գաւառին երեսփոխանութիւնն ընդունելը: Եթէ ինքը չ'ուզէ որոշել, Ընդհանուր ժողովը վիճակով կ'որոշէ

Սոյն պարագային մէջ ընտրող թաղին կամ գաւառին իմաց կը տրուի ուրիշ երեսփոխան մ'ընտրել:

Սոյնպէս կ'լլայ երբ վախճանման կամ հրաժարման պատճառով երեսփոխանաց մէջէն պակսող ըլլայ:

114. Ժողովարանին մէջ բացադրեալ պէտք է մնայ երեսփոխանաց ցանկը այբուբենի կարգով շինուած, որոյ մէջ թուականովը կը նշանակուի անուան առջև՝ հրաժարում, վախճանում, հայն: Նմանապէս երեսփոխանաց հետ առաջին և երկրորդ կարգէ անգամակից (Յօդ.9) եղող անձանց ցանկը: Այս ցանկերը հինգ տարին անգամ մը կընորոգուին Ընդհանուր ժողովին նորոգմանը հետ:

Ըստ հարկին գործածելու համար երեսփոխանաց մէյմէկ տպեալ արտօնագիր երեսփոխանութեան պէտք է տրուի սոյն օրինակ.

Ա . . . Ազգային երեսփոխան

(Ամ Բրիստոսի)

(Ստորագրութիւն երեսփոխանին)

Եւ ճակատը պատրիարքական կնքով կնքեալ:

Գ. Ընտրութիւն պատրիարքի

115. Պատրիարքը պէտք է որ էջմիածնայ կաթողիկոսէն ձեռնադրեալ կամ անկէ իբր էջմիածնայ եպիսկոպոս ընդունեալ անձ մ'ըլլայ և Օսմանեան Տէրութեան հպատակ:

116. Կրօնական ու Քաղաքական ժողովները խառն ժողով կազմելով ընտրելութեան պայմաններն ունեցող եպիսկոպոսաց և վարդապետաց արժանիքը կը քննեն թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական մասին և կ'որոշեն երեք ընտրելի որոնց անունները Ընդհանուր ժողովին կը ներկայացնեն:

Ընդհանուր ժողովին մէջ այն երեք ընտրելի անձանց վրայ դադմնի քուէարկութիւն ըլլալով՝ ով որ մեծագոյն մասին հաւանութիւնը ըստանայ, անի կ'լլայ օրինաւոր Պատրիարք Ազգին:

Եթէ առաջին անգամին մեծագոյն մաս չը վաստակուի, երկրորդ անգամ քուէարկութիւն կ'ըլլայ. եթէ երկրորդին ալ չըյաջողի, երկու առաւելագոյն քուէ ըստացողաց անունները կը ծանուցուի զիւանին կողմէն և երրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկուքին վրայ կ'լլայ:

Եթէ պատահի որ քուէները երկու անձի վրայ հաւասարապէս բաժնուին, այն ատեն երկուքին մէկը վիճակով կ'ընտրուի:

Եթէ ընտրեալը վարդապետ ըլլայ, անմիջապէս էջմիածին կը ղըրկուի եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար:

117. Ընտրութիւնը լրմըննալէն ետքը տեղեկագիր մը կը շինուի, զոր բոլոր բազմականք կ'ըստորագրեն, և որոյ օրինակը՝ Ընդհանուր ժողովին կնքովը կնքեալ՝ Սառն ժողովին միջնորդութեամբը Բ. Դրան կը մատուցուի, որ կ'անուանէ զՊատրիարքը:

118. Նորընտիր Պատրիարքը՝ գեռ Բ. Դրան չը ներկայացած՝ Եկեղեցւոյ մէջ և Ընդհանուր ժողովին առջև հանդիսաւոր ուխտ կ'ընէ սոյն օրինակ. «Առաջի Աստուծոյ և առաջի Ազգիս Հայոց ներկայացեալ յԸնդհանուր ժողով՝ ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Ազգային Սահմանադրութեան և հրսկել բոլոր սրտով նորին անթերի գործադրութեան»:

119. Եթէ Պատրիարքը Սահմանադրութեան դէմ պակասութեան մը մէջ գտուի, ամբաստանութեան տակ կ'ընկնի:

120. Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն մը կամ ազգային երեսփոխանաց կողմէն, կամ հրօնական ժողովին և կամ Քաղաքական ժողովին կողմէն կ'ընայ ըլլալ:

Երբ այսպիսի ամբաստանութիւն մը պատահի, Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի և իր մէջէն քննիչ յանձնաժողով մը կը կարգէ 21 հոգիէ բաղկացեալ (7 եկեղեցական, 7 թաղական

երեսփոխան, 7 գաւառական երեսփոխան) որոնք ամբաստանողաց մէջէն պէտք չէ որ ըլլան:

Քննիչ յանձնաժողովը՝ ամբաստանութիւնը քննելով, տեղեկագիր կուտայ Ընդհանուր ժողովին որ գաղտնի քուէարկութեամբ կ'որոշէ խընդիրը: Եթէ այս որոշումը՝ որ ստորագրեալ պէտք է ըլլայ որոշման կողմը քուէ տուող ժողովականներէն, Պատրիարքի հրաժարումը վճռած ըլլայ, երկու ժողովոց ատենապետները Պատրիարքին կը ներկայացնեն, որ յայնժամ Ազգային որոշ կամքը տեսնելով հրաժարականը տալու պարտաւորեալ է:

121. Հրաժարեալ Պատրիարքը վիճակաւոր եպիսկոպոսաց կարգը կ'անցնի և ըստ այն կը տնօրինուի Սառն ժողովին կողմէն:

Գ. Ընտրութիւն Առաջնորդաց

122. Առաջնորդի ընտրութիւնը գաւառական Ընդհանուր ժողովին մէջ կ'ըլլայ նոյն և նման Պատրիարքի ընտրութեան:

Սոյն ընտրութիւնը գաւառական Սառն ժողովին միջնորդութեամբ վաւերական տեղեկագրով կը ծանուցուի Պատրիարքին, որ կեդրոնական Սառն ժողովին հաւանութեամբը կ'անուանէ զԱռաջնորդը:

123. Եթէ Առաջնորդը Սահմանադրութեան դէմ պակասութեան մը մէջ գտուի, ամբաստանութեան տակ կ'ընկնի Գաւառական ժողովոց

կողմէն. և քննութիւնը ըստ 120 յօդուածին ըլլալով՝ դատար կեդրոնական խառն ժողովին մէջ կը տեսուի, որ ըստ պատշաճին կը տրօրինէ:

Ե. ԱՆՏՐԱՔԻԱԿ Ժողովականաց եւ խորհրդականաց

124. Ընդհանուր ժողովը կ'ընտրէ կրօնական ու Քաղաքական ժողովոց անդամները:

Քաղաքական ժողովը կ'ընտրէ Տեսուչ խորհրդոց անդամները բաց ի Դատաստանական խորհրդէն, որոյ եկեղեցական անդամները կրօնական ժողովը կ'ընտրէ:

Դատաստանական խորհրդին անդամները 40 տարին լրացուցած և ամուսնացեալ անձինք պէտք է որ ըլլան:

Թաղին ընտրողները կ'ընտրեն Թաղական խորհրդին անդամները Թաղին Ընտրողական ժողովին ներկայութեանը, ըստ ընտրական օրինաց:

Սոյնպէս կ'ըլլայ և գաւառներու մէջ ժողովականաց և խորհրդականաց ընտրութիւնը:

125. Ընդհանուր ժողովը հինգ տարին անգամ մը մարտի վերջը կը լուծուի և ապրիլի ըսկիգը կը նորոգուի:

Կրօնական ու Քաղաքական ժողովներն ու Տեսուչ խորհրդները ամեն տարի մարտի վերջը կ'իսով չափ միայն կը լուծուին և ապրիլի ըսկիգը կը նորոգուին ¹⁾:

¹⁾ Առջի անգամին միայն՝ ժողովականաց եւ խորհրդականաց կէսին լուծումը վիճակով կորոշուի:

Թաղական ու Թեմական խորհուրդները չորս տարին անգամ մը մարտի վերջը կը լուծուին և ապրիլի ըսկիգը կը նորոգուին:

Սոյնպէս կ'ըլլայ և գաւառներու մէջ ժողովոց և խորհրդոց նորոգումը:

126. Ազգային երեսփոխաններն ու Թաղական և Թեմական խորհրդականները անմիջապէս վերընտրելի են նոյն պաշտօնին համար: Իսկ Կրօնական ու Քաղաքական ժողովոց և Տեսուչ խորհրդոց անդամները՝ որ անմիջապէս վերընտրելի չեն նոյն պաշտօնին համար, ուրիշ որ և է պաշտօնի համար վերընտրելի են:

Սոյնպէս է նաեւ գաւառներու մէջ գաւառական պաշտօնաւորաց վերընտրութիւնը:

127. Ամեն անգամ որ ազգային ժողովներն ու խորհուրդները նորոգուին, նորընտիր անգամոց ցանկը օրագրի միջոցով պէտք է հրատարակուի:

Գլուխ Դ.

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԺՈՂՈՎՈՑ ԵՆ ԽՈՐՀՐԴՈՑ

1. Պատշոնական կանոնք

128. Ամեն ժողով և խորհուրդ պէտք է ունենայ ատենական դիւան մը, որ կը բաղկանայ ատենապետէ մը, ատենադըպրէ մը և պէտք ե-

դածին չափ փոխանորդներէ, զորոնք ժողովն իր մէջէն կընտրէ:

Առջին անգամին երիցագունին ատենապետութեամբը և կըտսերագունին ատենադպրութեամբը նիստ կընէ և իր դիւանը կը կազմէ:

129. Ատենապետին պաշտօնն է՝ ատենաբանալ և գոցել, ատեանին ներքին վարչութիւնը անօրինել, վիճաբանութիւններն ուղղել, կանոնադրութեանց պահպանութեանը հրահել և ատենաբաններուն կարգով խօսք տալ:

130. Ատենադպրին պաշտօնն է՝ ատեանին մէջ խօսուածները գրի առնել, եղած որոշումներն ու տրուած պատճառաբանութիւնները ճշդիւ նշանակել և ատենադրութիւնը հետեւեալ ատեանին ներկայացնել, և ամեն ատեանին խնդիրներու ցանկը պատրաստել առաջնութեան կարգով:

131. Ատենապետի ու ատենադպրի փոխանորդներուն պաշտօնը պիտի ըլլայ անոնց ներկայ չը գտուած ատեաններուն մէջ զանոնք փոխանակել:

132. Ատենական դիւանը տարին անգամ մը կը նորոգուի և անգամներն անմիջապէս վերընտրելի են:

Ընդհանուր ժողովին դիւանը 5 տարին անգամ մը Ընդհանուր ժողովին հետ կ'նորոգուի:

2. Ատենական կանոն

133. Կրօնական ու Քաղաքական ժողովներն

ու Տեսուչ խորհուրդները շաբաթն անգամ մը կը գումարուին ի Պատրիարքարան որոշեալ օր մը:

Ատենապետները կընան ուրիշ օր մը կամ ուրիշ տեղ մը արտաքոյ կարգի ժողով կամ խորհուրդ գումարել ստիպողական պարագայի մէջ:

Ընդհանուր ժողովին գումարուելու օրը ըրագրի միջոցով պէտք է ծանուցուի զոնէ երեք օր առաջ:

134. Առանց մեծագոյն մասի ներկայութեան նիստը անբաւական կը համարուի և խնդրի մը վրայ վերջին որոշում չըկրնար տրուիլ:

135. Առանց ատենապետի և ատենադպրի ատեան չըկրնար բացուիլ:

Երբ մեծագոյն մասը ներկայ ըլլալով՝ ատենապետը կամ ատենադպրը և անոնց փոխանորդները ներկայ չըլլան, երիցագունին ատենապետութեամբն ու կըտսերագունին ատենադպրութեամբը կը բացուի ատեան:

136. Ատենապետէն խօսք չը խնդրած և չառած ներելի չէ խօսիլ ատեանի մէջ:

137. Խնդիր մը առաջարկել ուղղորդ՝ նախ խնդիրներուն ցանկին մէջ պէտք է գրել տայ խնդիրն ու իր անունը, և երբ կարգը գայ, այն ատեն իրաւունք ունի խօսալու նոյն խնդրին վրայ և ժողովը զանի մտիկ ընելու պարտաւոր է: Այս կարգը այն ատեն միայն կընայ փոխուի՝ երբ ուրիշ խնդիր մը պատահի, որոյ ըստիպողական ըլլալը ժողովն որոշէ:

138. Խնդիր մը լաւ մը քննուելէն, վիճուելէն և անոր վրայ ամենուն կարծիքը առնուելէն ետքը պէտք է որ քուէի դրուի, և որոշուած ներկայ գտուող անդամներուն մեծագոյն մասին հաւանութեամբը կը տրուի:

139. Երբ ձայները հաւասար գտնուելէ նախագահը ներկայ է՝ նախագահին կողմը կը հակի որոշումը, եթէ ոչ՝ ատենապետին կողմը:

140. Խառն ժողովին մէջ խնդրի մը որոշում տալու համար պէտք է որ երկու ժողովները զատ զատ բուէարկութիւն ընեն. երբ երկուքին ալ մեծագոյն մասը միեւնոյն որոշումն ըրած ըլլայ՝ խնդիրը կը լուծուի. իսկ հակառակ դիպուածի մէջ անհամաձայնութիւն կը սեպուի երկու ժողովոց մէջ, և տնօրէնութիւնը Ընդհանուր ժողովին կը մնայ (Յօդ. 1, 12):

141. Ժողովներուն մէջ սրեւէ ընտրութիւն, դատաստան, ազգային տուրքի հաստատութիւն Սահմանադրութեան վերաքննութիւն, գաղտնի քուէարկութեամբ կ'որոշուի. նոյնպէս կ'ըլլայ նաեւ ուրիշ սրեւէ խնդրի մէջ երբ գաղտնի քուէարկութիւն պահանջող ըլլայ:

142. Խորհրդոց ատենապետները կրնան մենակ կամ ըստ հարկին խորհրդական մ'ալ հետ առնելով՝ ուղած ատենին Քաղաքական ժողովին մէջ ներկայանալ և իրենց խորհրդին վերաբերեալ գործերուն վրայ խօսիլ, բայց քուէ չունին:

143. Ժողովներու և խորհուրդներու մէջ ամեն նիստ իր ատենագրութիւնը պէտք է ունենայ, զոր ներկայ գտուող անդամները կ'ստորագրեն:

Ընդհանուր ժողովին ատենագրութիւնները Պատրիարքն ու զիւանին անդամները միայն կ'ըստորագրեն:

Ընդհանուր ժողովին անդամները ներկայութեան թուով մը վրայ կ'ըստորագրեն ժողովաբանը մտած ատենին:

144. Ամեն ժողով և խորհուրդ իր տեսչութեան կամ մատակարարութեան վրայ տարեկան ընդհանուր տեղեկագիր պէտք է որ տայ իր համարառու ժողովին կամ խորհուրդին:

Սոյն տեղեկագիրը բոլոր անդամոց կողմէն ըստորագրեալ պէտք է ըլլայ:

145. Երեք անգամ իրարու վրայ առանց բանաւոր պատճառ մը գրով իմացնելու ներկայ չըգտուող ժողովականին կամ խորհրդականին անունը ատենագրութեան մէջ կը յիշուի, և ժողովին կամ խորհրդին կողմէն ատենապետը անոր կը գրէ չը գալուն պատճառը հարցնելու համար. եթէ պատասխան չընդունի ժողովը, կամ ընդունած պատասխանը զինքը գոհ չընէ, երկրորդ գրութեամբ ժողովին դատուած կ'իմացնէ անոր և կը յորդորէ որ յաջորդ ատենին ներկայ գտուի. եթէ նորէն չը ներկայանայ, այնպիսին իր ազգասիրական պարտուցը մէջ

զանցառութիւն ըրած ըլլալով՝ իր զանցառութիւնը հրաժարական կը սեպուի. եթէ այդպիսեաց թիւը մինչև 3 հասնի, ժողովին նախագահը կամ ատենապետը անոնց տեղ զանոնք ընտրող ժողովէն ուրիշ անդամներ կը խնդրէ ¹⁾:

Նոյնը պէտք է ընէ երբ նոյն թուով ժողովականք կամ խորհրդականք պակսին թէ՛ վախճանման և թէ՛ հրաժարման պատճառով:

Գրուիւ է.

ՎԵՐԱԲՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

146. Սահմանադրական ժողովով որոշեալ Ազգային Սահմանադրութիւնը առաջին անգամ առժամանակեայ ընդհանուր ժողովով կ'ընդունուի ու կ'ըստորագրուի, և յետոյ սահմանադրականապէս կազմեալ Ընդհանուր ժողովը դարձեալ ըստորագրելով՝ Ազգին կողմէն կը վաւերացնէ զանի և վճռաբար կը հաստատէ:

Սահմանադրութեան ըստորագրեալ քնազիրը ազգային դիւանատան մէջ կը պահուի և օրինակը տպագրութեամբ կը հրատարակուի:

147. Ազգային Սահմանադրութիւնը ազգովին ընդունուելէն ետքը՝ Ազգին որոշ ու յայտնի կամքը կը սեպուի, և անոր պարունակուած տրամադրութիւնքը անփոփոխելի են ազգային Վարչութեան կողմէն:

¹⁾ Այս տրամադրութիւնը Ընդհանուր ժողովին վերաբերեալ է:

Իսկ՝ երբ ազգային Վարչութիւնը Սահմանադրութեան գործադրութեանը մէջ երկար փորձով ինչ ինչ յօդուածներու փոփոխութեան պէտք տեսնէ, ինք միշտ համեմատ վարուելով անոնց, իր ընթացքին երրորդ տարւոյն վերջերը միայն քննութեան առաջարկութիւն կ'ընայ ընել Ընդհանուր ժողովին:

148. Երբ Ընդհանուր ժողովը վերաքննութեան առաջարկութիւն ընդունի, Վերաքննութեան ժողով մը կը կազմէ սա կերպով.

Կրօնական և Քաղաքական ժողովներէն չորսական հոգի, Տեսուչ խորհուրդներէն երեքական հոգի, և ասոնցմէ դուրս 10 հոգի զօր Ընդհանուր ժողովը իր մէջէն կամ դուրսէն կ'ընտրէ, ընդամենը 30 հոգի:

148. Վերաքննութեան ժողովը ազգային Վարչութեան կողմէն եղած դիտողութիւնները միայն քննութեան տակ առնելով, պէտք եղած փոփոխութիւնները կ'որոշէ և Պատրիարքին միջնորդութեամբը Ընդհանուր ժողովին կը ներկայացնէ:

150. Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը Ազգին համար անընդունելի է, երբ հիմնական ըսկզբանց տրամադրութեանցը համաձայն չըլլայ, այն սկզբանց՝ որով ապահովեալ են ազգին իրաւունքները, իրաւունք՝ որոնց վրայ ազգն անգամ չունի իշխանութիւն տնօրէնութեան զի միանգամայն պարտիք են:

ԲԱՇԽՈՒՄՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Պ Օ Լ Ի Ս

Թաղ	Եկեղեցի	Երեսփոխանաց թիւ.
1	Գոռմքափու	Մայր եկեղեցի 24
2	«	Ս. Յարուկիւն 2
3	Կէտիկփաշա	Ս. Յովհաննէս 6
4	Նէնիքարու	Ս. Թագ. և Բարթողիմ. 4
5	Սամաթիա	Ս. Գէորգ 15
6	«	Ս. Յակոբ 1
7	Նարլքափու	Ս. Յովհաննէս
	Մաքրի գեղ	Ս. Ստեփան
	Այ Ստեփան	Ս. Աստուածածին
8	Այ Եօրկի	Ս. Աստուածածին
	Թօփքափու	Ս. Նիկողայոս 2
9	Քարակէօմբիւկ	Ս. Յ. Ոսկեբերան 1
10	Պալատ	Ս. Հրեշտակապետ 15
11	Էյիւկ	Ս. Աստուածածին 1
12	«	Ս. Եղիա 1
13	Խասգիւղ	Ս. Ստեփան 15
14	Քասրմփաշա	Ս. Յակոբ 1
15	Բերա	Ս. Երրորդութիւն
	Ղալաթիա	Ս. Լուսաւորիչ 17
16	Պէշիկթաշ	Ս. Աստուածածին 10
17	Օրթագիւղ	Ս. Աստուածածին 14
18	Քորուչէշմէ	Ս. Խաչ
	Հիսար	Ս. Սանդուխտ
	Միւրիւն	Ս. Երեք մանկունք 5
	Նորգիւղ	Ս. Աստուածածին
	Պէօյիւքտէրէ	Ս. Հռիփսիմէ

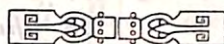
19	Պէյքօղ Քանալիլի	Ս. Նիկողայոս Ս. Ս. Առաքելոց	1
20	Քուզկունճուք և Իճատիէ	Ս. Լուսաւորիչ	2
21	Ոսկիտար	Ս. Կարապետ	8
22	{	Ս. Խաչ	11
		Ս. Նշան	
23	Քաղկեդոն	Ս. Թագաւոր	1
24	Քարթալ	Ս. Նշան	1
Ընդամենը			160

Գ Ա Ի Ա Ռ Ք

Առաջնորդ. վիճակ	Երեսփոխ. թիւ	Առաջնորդ. վիճակ	Երեսփոխ. թիւ
1 Երուսաղէմ	1	25 Ակն	1
2 Եգիպտոս	1	26 Տիվրիկ	1
3 Բերիա	1	27 Մալաթիա	1
4 {	{	28 Կիւրիս	1
		29 Անթէպ	1
5 Մարաշ	{	30 Քիւլիս	1
		31 Շապին քարահիս.	1
6 Հաճին	1	32 Սեբաստիա	2
7 Զէյթուն	1	33 Եւդովկիա	1
8 Ատանա	1	34 Մարսըվան	1
9 Եղեսիա	1	35 Ամասիա	1
10 Տիգրանակերտ	1	36 Տրապիզոն	1
11 Քիւրտիստան	1	37 Ճանիկ	1
12 Պաղատ	1	38 Եօղլատ	1
13 Բաղէշ	1	39 Կեսարիա	2
14 Վան	3	40 Գաղատիա	1

15 Աղթամար	1	41 Կուտինա	1
16 Կարս	1	42 Զմիւռնիա	1
17 Մուշ	2	43 Պրուսա	1
18 Երզնկա	1	44 Պանաբլումա	1
19 Բաբերդ	1	45 Նիկոմիդիա	3
20 Կարին	2	46 Ռոստոմթօ	1
21 Քարբերդ	3	47 Ադրիանուպօլիս	1
22 Արաբկեր	1	48 Վալաքիա	1
23 Բալու	1	49 Մոլտավիա	1
24 Գեղի	1	50 Վառնա *)	1
		ընդամենը	60

*) Ժամանակի ընթացքում Թիւրքիան կորցրեց Կարս, Վառնա քաղաքները և մի քանի փոքր գաւառներ, ուրեմն և նրանց մասնակցութիւնն էլ վերացաւ:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԱՆԴԱՄՔ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԴԱԼԱԹԻՈՅ
Տ. ԵՐԵՄԻԱ ՔԱՀԱՆԱՅ Տ. ՅՈՎՅԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ
ԽԱՍԳԻԻԴԻ ՓԱՓԱԶԵԱՆ
Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ
ՀԻՒՆՔԵԱՐՊԷՅԷՆՏԵԱՆ

ԱԼԹՈՒՆ ՏԻՐՐԻ ԱՂԱԹՕՆ Մ.
ԱՇՆԱՆԵԱՆ Պ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ Ե.
ԻԻՐԹԻԻՃԵԱՆ Կ. Ս. ՄԻՆԱՍ Մ.
ՄԻՍԱՔԵԱՆ Վ. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ
ՍԻՐԷՆԵԱՆ Յ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ Ե.
ՓԷՇՏԸՄԱԼՃԵԱՆ Ս. ՔԱՅՍԷՐԵԱՆ Թ.
ՔՈԹԻԿԵԱՆ Բ. ՕՏԵԱՆ Գ. Ս.

Ղալաթիա. 20 մայիս 1860.

Ազգային Ընդհանուր Ժողովին միա-
ձայն հաւանութեամբն ընդունուած
և ըստորագրուած: Կ. Պօլիս, ի Պատ-
րիարքարան Հայոց,

24 Մայիս 1860.

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՆՅՔԵՐԸ

Բոլորովին այլ բան էր կատարուում այդ ժամանակ Զէյթունում, որ վաղուց ուղղում էր ապստամբուել: Զէյթունը 10 զիւղերի դաշնակցութիւն է, որից 6 հայ և 4 թիւրքմէն: Բնակիչների թիւը 25000 հայ և 5000 թիւրքմէն է և կառավարուում են ժառանգական իշխաններով: Կռիւների պատճառը միշտ եղել է հարկեր տալը, որ նրանք չեն սիրում: 1862 թ. յունիսին երկու մահմեդականի մէջ տեղի ունեցած դէպքից օգտուելով Մարաշի Ազիզ փաշան 12,000-ի չափ զօրք ղրկեց Զէյթուն, որ բանակեց Ալաբաշ հայ զիւղի մօտ, կործանեց շրջակայ զիւղերը և մօտ 2000 հայ սպանեց: Ազատուող հայերը Զէյթուն փախան, իսկ փաշան 4000 քրդերով կողոպտեց Զէյթունի մերձակայ վանքը: Զէյթունցիք մի քահանայ և 13 հայ ծերունիներին պատգամաւոր ղրկեցին փաշայի մօտ, բայց նա ոչ մի պայման չընդունեց և պաշարեց Զէյթունը, իսկ հեռանալու համար 500,000 ղրուշ պահանջեց: Զէյթունցիք 25,000 ղրուշ դրամ խոստացան և 103,000-ի էլ ասլրանք. թէպէտ փաշան համաձայնուեց, բայց օգոստոսի 2-ին յարձակում գործեց: Զէյթունցիք իրենց 4 իշխաններով դուրս եկան կռուելու և թիւրքերը ետ նահանջեցին, իսկ զօրքի մի մասին հայերը ջարդեցին Աստուածածնայ վանքի մօտ: Զէյ-

թունցիք մօտ: 150 հոգի կորցրին, իսկ առանձնապէս զիւղացիք քնասուեցին: Ազիզ փաշան պահանջներ արեց Զէյթունից, բայց նրան պաշտօնանկ արին և յաջորդ Աշիր փաշան սկսեց պահանջներ անել ու խաբէութեամբ իշխաններից երկսին բանտարկեց: Դժգոհ Զէյթունցիք զադունի պատգամաւորներ ղրկեցին Կ. Պօլիս, երկու աշխարհական ու մի հոգևորական Փարիզ ղրկեցին, որոնք ներկայացան Նապօլէոն կայսեր, որի միջնորդութեամբ Զէյթունի դէպքերը դադարեցին: 1865 թ. Զէյթունում թիւրք գայմագամ նշանակուեց:

1877 թ. ուստ-թիւրքական պատերազմից յետոյ թիւրք կառավարութիւնը նորից կալանաւորեց Զէյթունի զլիսաւորներին, բայց Պապիկ փաշա կոչուած հայ կտրիճը գերեց թիւրք գայմագամին և ազատեց միայն այն ժամանակ, երբ հայ զլիսաւորներն ազատուեցան: Սրանից յետոյ գայմագամի պաշտպան 250 չէրքեզներին Պապիկը հրացանի բռնեց և կենդանի մնացած 5 հոգուն ղրկեց Մարաշ եղելութիւնը պատմելու:

Այնուհետև մէկ-մէկ էլի ընդհարումներ եղան որից նշանաւոր էր 1895 թ. ամառուայ մարտը, երբ հայերը գայմագամին 50 սպանելով և 600 զինուորներով գերի բռնեցին իրենց միջալայով, սակայն գեկտեմբերին հայ կանայքը նրանց կացիւններով կոտորեցին մի անկարգութեան համար:

Կառավարութիւնը Բէմզի փաշային 110,000

գործով նրանց դէմ զրկեց, բայց, տաճիկները պարաութիւն կրեցին և ստիպուած ետ նահանջեցին: Սուլթանը ստիպուեց դեսպաններին դիմելու, որոնց միջամտութեամբ 45 օր տևող կռիւը դադարեց և 6 պետութեանց հիւպատոսները 1896 թ. յունուարի 1-ին Զէյթուն մտան ու երկու կողմից չնչին զիջումներով հաշտութիւն կայացաւ:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՅԸ

Մինչև 1873 թ. եղած պատերազմների օրով տաճկահայոց դրութիւնը կամաց-կամաց ծանրացաւ, որովհետև դաւաճներում ջարդերը՝

Ներսէս Վարժապետեան

կոտորածները վերջ չունէին: 1874 թ. պատերազմը ընտրուեց Ներսէս Վարժապետեանը, որ թէպէտ սկզբում կառավարութեան կողմնակից էր, բայց վերջերս ժողովրդի ջերմ պաշտպան հանդիսացաւ:

1875 թ. Բալկանեան երկրի ազգերն ապստամբուեցան, հայերը չմասնակցեցին այս շարժմանը և պատերազմը մի կոնդակով հաւատարմութեան յորդոր կարդաց հայերին: Այս կոնդակը կծու քննադատութեան ենթարկուեց Եւրոպացիներին, բայց երբ գաւառացից դրութիւնը վատթարացաւ՝ Ազգային ժողովը հայերի կացութեան մասին մի տեղեկագիր կազմեց և Բ. Դրան ներկայացրեց հաստատելու: Դուռը ոչ միայն չհաստատեց այլ և հայոց վրայ սկսեց կասկածանքով նայել: Բալկանեան հարցի համար Պօլսում դեսպանախորհուրդը գումարուեց, որը ծրագրով պահանջեց կառավարութիւնից բարեփոխել Բալկանեան ազգերի վիճակը: Վարժապետեանը շատ ջանաց այդ ծրագրի մէջ հայերի մասին էլ յօդուած մտցնել, բայց պատառնանքին նրան՝ «Հայոց հարցը չկայ»: Սուլթանը չընդունեց դեսպանների ծրագիրը և 1877 թ. ապրիլին Ռուսիան պատերազմ հրատարակեց և Ռուսաց զօրքերը շուտով մի կողմից մինչև Այա-Ստեփանո հասան, իսկ միւս կողմից տիրեցին Արդահանին, Բայազէթին, Կարսին, Էրզրումին: Սոյն պատերազմի ժամանակ հայերը մեծ փառանք կրեցին, որովհետև Ալաշկերտի, Բայազէթի, Վանայ, Քիլիի, Մշոյ և Տիգրանակերտի մէջ քրդերը սոսկալի անգլթութիւններ գործեցին: Բ. Դուռը նեղուած՝ բոլոր հպատակ ազգերից զինուոր ուղեց, բայց հայերը մինչև հարցը կըքն-

նէին պատերազմը վերջացաւ և Այա-Ստեփանօյում 1878 թ. մարտի 3-ին դաշինք կնքեցին և Նիկոլայ Մեծ Դուքսը զիջանելով Ներսէս պատրիարքի աղաչանքին, որ անձամբ գնացել էր նրա մօտ՝ հետևեալը մտցրեց 16-րդ յօդուածի մէջ. «Նկատելով որ ռուս զօրքերը Հայաստանի մէջ գրաւած, բայց Թիւրքիային վերադարձնելիք տեղերից մեկնելով կարող են բարդութիւններով ու կռիւներով խախտուել երկու տէրութեանց յարաբերութիւնները, Բ. Դուռը պարտաւորուած է Հայերը բնական գաւառներում առանց այլ ևս յապաղելու գործադրել տեղական պահանջներին կարևոր եղած բարեփոխներն ու բարեկարգութիւնները և երաշխաւորել քիւրդերից ու չէրքէզներից դրանց ապահովութիւնը»:

Երբ Ռուսաց զօրքն սկսեց հեռանալ՝ Ալաշկերտի ու Բայազէթի հայերից շատերը նրանց հետ գաղթեցին, բայց պատրիարքը գաղթի դէմ միջոցներ ձեռք առաւ և երկու վարդապետ ուղարկեց ժողովրդին յորդորելու չը գաղթել:

Վարժապետեանը 16-րդ յօդուածով էլ չգոհացաւ և Տաճկահայքում ինքնավարութիւն ձեռք բերելու յուսով Խորէն Նարայէյ եպիսկոպոսին Պետերբուրգի և Նախիկն պատրիարք Խրիմեան Մկրտիչ եպիսկոպոսին (յետոյ կաթողիկոս) և Մինաս Զեբազին Վեննայի, Հռոմի, Փարիզի, Լոնդոնի և Բերլինի արքունիքների մօտ զրկեց բարեխօսելու: Հայ պատուիրակները հաւաքուե-

ցան Բերլին, ուր նրանց հետ միացաւ և Թիւրքահայ հասարակական գործիչ Ստեփան Փապագեանը:

Բերլինում 1878 յուլիս 13-ին Բիսմարկի նախագահութեամբ Վեհաժողով բացուեց, որ վերջացաւ յուլիս 18-ին, և ազգային պատուիրակները մի ծրագիր ներկայացրին Հայոց մասին: Վեհաժողովը յարգեց հայոց խնդիրը և 61-րդ յօդուածով, որ ծրագրել էին Թիւրքաց ու անգլիացոց լիազօրները՝ մոլծեց դաշինքի մէջ հետևեալը. «Բ. Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրականացնել Հայոց բնական նահանգներում այն բարեփոխներն ու բարենորոգումները, ինչ որ տեղական պէտքերը կպահանջեն և երաշխաւորել նոցա ապահովութիւնը քիւրդերի ու չէրքէզների դէմ: Բ. Դուռն այս նպատակի համար ձեռք առնուած միջոցների մասին պարբերաբար պիտի հաղորդէ տէրութեանց, որոնք պիտի հրակեն նոցա վրայ»: Բայց այս երկու յօդուածներն էլ մնացին անգործադրելի և աւելի ևս նեղեցին հայերին:

Այս բոլորից յետոյ պատրիարքը նկատեց որ երկիրն աւելի է աւերւում և պատճառաբանուած հրաժարական տուեց: Մեծ եպարքոսը չընդունեց այդ, սակայն պատրիարքը յայտնեց թէ «մինչև որ բարենորոգումները գործ չըդրուին Հայաստանում, ես պաշտօնս շարունակել չեմ կարող»: Ազգային ժողովն էլ մերժեց ըն-

դուռնել նրա հրաժարականը, բայց Իզմիրլեան Մատթէոս եպիսկոպոսին պատրիարքական փոխանորդ կարգեց: Պատրիարքը չհանգստացաւ և սկսեց ղեմումներ անել, որպէս զի զուլա բերէ գործը, բայց ոչինչ չեղաւ և 1879 թ. սարսափելի սով ընկաւ Հայաստանում:

Միևնոյն ժամանակ սկսեցին հայերին բացարձակ կոտորել և Հայոց հարցն աւելի բարդուեց կոտորածներով և ազգային սահմանադրութեան գործադրութիւնը դադարեց, որպէսզի հայերն հնար չունենան ժողովներ գումարելու և քննութեան առնելու կառավարութեան հասցրած ճշումները: 1894 թ. դեկտ. 7-ին պատրիարքը ընտրուեց Մատթէոս արքեպ. Իզմիրլեանը, որը առաջին օրից ղեմադրող քաղաքականութեան հետեւեց, իսկ Թիւրքիան սկսեց հայերի ջարդը և գաղտնի հրամաններ տուեց հայերին Հայաստանից արտաքսելու: 1891 թ. Տրապիզոնի հայոց ջարդը մի նշան էր, որ արձագանք տուեց Կարինում և անցաւ ուրիշ քաղաքները: 1894 թ. յուլիսին քրդերը Սասունի վրայ յարձակուեցան և պարտութիւն կրելով բողոքեցին կառավարութեան: Բիթլիսի վալին յայտարարեց, որ հայերն ապստամբուել են և մեծ զօրաբանակով յարձակուեց Սասունի վրայ, սոսկալի անգթութիւններ գործեց, մանաւանդ Սուլթանի գահակալութեան տարեդարձին՝ օգոստոսի 30-ին և քրդերը համիդէ գօրքի հետ հիմնովին աւերեցին Շէնիկ, Սէ-

մալ, Տալուրիկ և այլ գիւղերն ու գաւառները: 1896 թ. յունուարին Մուշ հասան Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսիոյ ներկայացուցիչները, իբրև յանձնախումբ և պարզուեց, որ օգոստոսի 12-ից մինչև սեպտեմբերի 4-ը սոսկալի ջարդեր են եղել:

1895 թ. Կ. Պօլսում սարսափելի կոտորած եղաւ, բայց հայերն այնտեղ համահաւասար կրուում էին փողոցներում: 1896 թ. Վանում կոտորած եղաւ, որից յետոյ բազմաթիւ հայեր թողին տունն ու տեղը և գաղթեցին Ռուսաստան, Ամերիկա, Բուլղարիա, Եգիպտոս և այլն:

Կոտորածները նոյն թափով կրկնուեցան նաև 1900—1904 թ. որին յաջորդեց վերջին սովը: Այդ սովն առաջացաւ այն բանից, որ տէրութիւնը հրամայեց 20-22 տարուայ հարկերը գանձել, որով արհեստական սով ստեղծեց, որպէսզի հայերը փախչեն հայրենիքից:

Հայոց հարցը գուցէ մի վախճան ստանար, եթէ 1884 թ. չվախճանուէր Ներսէս պատրիարքը, որ մինչև իր մահը առանց երկիւղ կրելու կռուեց Բ. Դրան հետ: Մատթէոս արքեպ. Իզմիրլեանը շտապող էր և անհաւասար կռիւ սկսեց շնորհիւ պետութեանց ղեսպաններին, որոնց նա հանգիստ չէր տալիս՝ և մինչև որ Մշում քննութիւն էր կատարուում, Անգլիան, Ռուսիան և Ֆրանսիան հայկական վեց նահանգների՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սվազի, Խարբերդի և Դիարբէքիւրի համար 1895 թ. մայիսի 11-ին բարե-

կարգութեանց ծրագիրը ներկայացրին Բ. Դուան: Թէպէտ այս ծրագիրը իրականութեան մէջ կար, բայց կային վախեցողներ, որ հայերը կարող են թագաւորութիւն ստեղծել և մայրսեան ծրագրի փոխարէն դեսպանները համաձայնութեցին ընդունել Սուլթանի հոկտ. 15-ին առաջադրած ծրագիրը: Բայց այդ էլ չգործադրուեց, որովհետև հայ կուսակցութիւնները մի ցոյց արին Կ. Պօլսոմ և դեսպանները ետ նահանջեցին իրենց խոստումներից: Այս դէպքից յետոյ կառավարութիւնը Իզմիրլեան պատրիարքին աքսորեց Երուսաղէմ:

ՌՈՒՍՍԱՅԱՅԵՐ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍՍԱՅԱՅԵՐ

Յովսէփ Դ. Կաթողիկոս.

Պետրոս Մեծը շուտով ճանաչեց հայերին, տեսաւ որ հայն գործնական կեանքի ընդունակ ժողովուրդ է և իր վերածննդ գաղափարներին էլ համապատասխան, ուստի ամեն տեսակ զիւրութիւններ՝ արտօնութիւններ տուեց, որպէս զի աւելի սերտ կերպով կապէ նրանց Ռուսիոյ հետ: Ճիշտ որ 1723 թ. սկսած մինչև 1799 թ. Պարսկաստանի հայերը հարուստ թէ չքաւոր շտապում էին դէպի Ռուսիա, որտեղ նրանք փոքր ժամանակում մեծ ծառայութիւններ մատուցին պետութեան թէ որպէս վաճառականներ, թէ որպէս զինորականներ և թէ այլ աս-

պարէզներում: 1605 թ. հին Զուղայից Ռուսաստան տեղափոխուեց Մանուկ Լազարեանը, որի որդին Շահ Աբբասի Դրամահատարանի կառավարիչ էր, իսկ թուրք Լազար Լազարեանը Նոր Զուղայի փոխարքայ: Սրանց որդիքը տեղափոխուելով Ռուսաստան մեծամեծ պաշտօնների հասան և 1816 թ. հիմնեցին Մոսկուայի Լազարեան ձեռնարանը, որ բացուեց հայերի համար և հայկական ծրագրով:

Այս գաղթի հետ զուգընթաց էին գնում և քաղաքական յարաբերութիւնները և էջմիածնի Սիմէօն կաթողիկոսը յարաբերութիւն սկսեց Ռուսաց արքունիքի հետ և 1773 թ. Յովսէփ արքեպ. Արղութեանին Աստրախանի առաջնորդ նշանակեց: Յովսէփ արքեպ. բնական խելքով օժտուած հոգևորական էր և փոքր ժամանակում պատկառելի դիրք ձեռք բերեց: Գնալով Աստրախան, անմիջապէս ծանօթացաւ տեղոյն գաղութի նիստ ու կացի հետ, անցաւ Ղրիմի և միւս նահանգներում բնակուող հայերին այցելելու ու ըստ այնի էլ կարգադրեց ամեն ինչ և 1779-80 ը հիմնեց Նոր Նախիջևան քաղաքը, որ հայկական կենդրոն դարձաւ. բարձրագոյն հրովարտակով բնակիչները 10 տարի ժամանակով ազատ մնացին հարկերից: 1780 հայկական Մագիստրատ բացուեց, առևտրական արտօնութիւններ տրուեցին և 1781 թ. Հայկական դատարան բացուեց, որի համար Յովսէփ արքեպ. 126 յո-

դուածից մի կանոնադրութիւն կազմեց, որ մինչև 1836 թ. գործադրուեց: 1762 թ. Յովսէփ արքեպ. Բեսարաբիայում Գրիգորիուպօլ քաղաքի հիմքը դրեց, որտեղ բնակութիւն հաստատեցին Թիւրքիայից գաղթած հայերը: Յովսէփը իր ժողովրդի անտեսական ապահովութեան համար գնաց Պետերբուրգ, որտեղ նրան շատ լաւ ընդունեցին և զիջանելով նրա խնդրին 1799 թ.

Յովսէփ կաթողիկոս իրաւունք ստացան հայկական դատարաններ բանալ և տոհմական կարգերով ղեկավարուիլ:

Բայց Յովսէփ արհիի ծրագիրն այն չէր, որ հայութիւնը Ռուսաստան դադարէր. նա, ճիշտ է, քաղաքներ հիմնեց, բայց և չմոռացաւ որ հայութիւնն իր երկրում պէտք է ապրի և որ ունենայ սեփական կեանք. և արհին օգտուելով Նկատերինէ Բ. կայսրուհու ղէպի հայերն ունեցած բարի տրամադրութիւնից ուղղակի յայտնեց, որ

Աստրախանի, Ազլարի, Մոզդուկի, Գրիգորիպօլի, Արիմի, Դերբենդի և Մուսկուրի հայ հասարակութիւններին հրովարտակներով արտօնութիւններ տուին, որով հայերն ազատուելով գանազան հարկերից ու պարտաւորութիւններից իրաւունք ստացան հայկական դատարաններ

ուղղում է Հայաստանում ինքնավարութիւն ըստեղծել ուստաց հովանու տակ և այդ նպատակով էլ նա ամեն անգամ օգնում էր ուստաց զօրքին, իսկ 1795 թ. մի կոչ-շրջաբերականով հայերին զինեց պարսից դէմ, որպէս զի ուստները յաջողութեամբ տիրեն Կովկասին: Ռուսաց արքունիքը ոկսեց յարաբերութիւն արհիի հետ և հետեւեալ հարցերը մէջ ընկան. ա) Հայկական նահանգները ուստաց անմիջական հովանու տակ առանձին թագաւորութիւն են կազմում, բ) Հայերը Ռուսաստանին հարկ պիտի տան, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ զօրք, գ) Հայաստանը պիտի կառավարուի տոհմական օրէնքներով, դ) ուստաց մի զօրաբաժին պիտի մնայ հայկական նահանգներում որոշ ժամանակով թէ՛ երկիրը պաշտպանելու և թէ՛ նրա վրայ հակելու համար, ե) Հայոց թագաւորի ընտրութիւնը պիտի կատարուի կայսրուհու կամքով և թագաւորը պիտի ունենայ դեսպան Պետերբուրգում, զ.) Մայրաքաղաք՝ Ներևան կամ Վաղարշապատ և ազգային դրօշակ երեք գոյնով և է) երկու երկիրներ առևտրական դաշինք են կապում և մաքսային օրէնքներ հաստատում:

Այս պայմանների մասին դեռ ևս վերջնական համաձայնութեան չեկած 1796 թ. վախճանուեց հայութեան բարերար Նկատերինէ Բ. կայսրուհին և քաղաքական յարաբերութիւնները խզուեցան առ ժամանակ:

Յովսէփի արհին չվհատուեց, ուզեց բուն Հայաստանում կենդրոնանալ: Չնայած որ նրան չէին սիրում էջմիածնի միաբանութիւնն ու Կ. Պօլսի հայերը, այնուամենայնիւ 1800 թ. նրան կաթողիկոս ընտրեցին և ուսաց ու օսմանեան արքունիքներից հաստատման հրովարտակներ ստանալով 1801 թ. փետրուարին Թիֆլիս հասաւ էջմիածին գնալու համար, բայց որովհետեւ Վրաստանի Ռուսիոյ հետ միացման տօնն էր կատարուելու՝ նա հանդիսագիր եղաւ և կայսերական հրովարտակը ձեռքին թափօրի հետ գնաց հանդիսի վայրը:

Այնուհետեւ վրաց Դարէշան թագուհին արհիին իր սեփական բաղնիքը հրաւիրեց, որից յետոյ նա թագուհու մօտ գնաց, որտեղ նրան շարքաթ տուին խմելու: Այդ օրից արհին իւրանդացաւ և մարտի 9-ին վախճանուեց: Նրա մարմինը երեք ամիս Թիֆլիսում պահելուց յետոյ տարան ու թաղեցին էջմիածնում:

Յովսէփի մահից յետոյ մեծ խռովութիւն ծագեց էջմիածնում, որովհետեւ ազգը և միաբանութեան մեծ մասը կաթողիկոս ընտրեցին Դանիէլ եպիսկոպոսին, բայց Դաւիթ եպիսկոպոսը, որ դեռ առաջ յայտնի էր որպէս խռովարար՝ իր կուսակիցների շնորհիւ Երևանի սարգարին կաշառելով՝ բռնութեամբ կաթողիկոս օծուեց 1801 թ., իսկ Դանիէլի կուսակիցները Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Եփրեմի խոր-

հուրդով և Կ. Պօլսի Ռուսաց դեսպանի օգնութեամբ 1802 թ. մայիսին Բագրեանդի Իւչքիլիսէ վանքում կաթողիկոս օծեցին Դանիէլին: Դաւիթը լսելով այս շատ աշխատեց խանգարել, բայց չյաջողուեց և վերջը իբր թէ հաշտուեց Դանիէլի հետ և երկուսն էլ ապրում էին էջմիածնում: Բայց Դաւիթը Դանիէլին ուսաստէր հրոշակելով՝ բանտարկեց:

Միևնոյն ժամանակ Ռուսաց ու Պարսից մէջ պատերազմ ծագեց և 1804 թ. Ռուսաց զօրքը Յիցիանով զօրապետի առաջնորդութեամբ պաշարեց Երևանը, բայց Յիցիանովը ետ նահանջեց: Դաւիթը պարսից Փաթ-Ալի շահի առաջ պատերազմի պատճառ Դանիէլին դուրս բերեց, որի համար նրան աքսորել տուեց Մարաղա, որտեղի սարգարը բարեկամացաւ նրա հետ և տեսնելով որ մի անմեղ մարդ է, 1807 թ. յաջողեցրեց Դանիէլին նորից կաթողիկոսացնել: 1809 թ. վախճանուեց Դանիէլը և որպէս զի Դաւիթը չբռնանար՝ ընտրեցին Եփրեմ եպիսկոպոսին և հրաւիրեցին էջմիածին:

Այս բոլոր անցքերի զլուխն էր կանգնած Ներսէս եպ. Աշտարակցին և կաթողիկոսական բոլոր կարգադրութիւնները նա էր անում:

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿՅԻ

Եփրեմը 1810 թ. նոյեմբ. 8-ին օծուեց կա-

Թողիկոս և փոխանակ իր բարերարներին վարձատրելու մինչև անգամ դժգոհութիւն յայտնեց, որ Ներսէս եպիսկոպոսը խառնուում է կաթողիկոսական դործերի մէջ և Ներսէս դժգոհ Վեհի այդ վարմունքից՝ Թիֆլիսի առաջնորդ նշանակուեց։

Ներսէս Ե. Աշտարակցի

Ներսէսին ապաւինեց։

Ներսէսը շարունակ աշխատում էր, որ էջմիածինը մի կերպ դուրս պոկէ պարսիկներին և աշխատում էր համոզել Ռուսաց արքունիքին տիրել Երևանեան նահանգին որ և յաջողուեց։

Թիֆլիսում Ներսէսը յայտնի եղաւ որպէս գործունէ այ առաջնորդ և 1823 թ. բացեց

«Ներսիսեան» գրպարոցը, եկեղեցիները կարգի բերեց, իսկ փոխարքայի հետ մօտ ծանօթացաւ։

Այս բանը շատ փառսեց Նիւրեմին, որովհետեւ Մայր Աթոռը պարտքի տակ խեղդուած էր և կաթողիկոսը վճարել

ՌՌՒՍ-ՊԱՐՍ. ՊԱՏԵՐԱԶՄ 1826—1827

Նրեանի սարգար Հասան խանը, որ իր հիւսէին եղբոր հետ Այրարատի տէր ու իշխան էր, 1826 թ. յուլիսին յանկարծ անցաւ Ռուսաց սահմանը և նրանց ձեռքն եղած գաւառները ապատակի մատնեց ու շատ տեղերին տիրեց։ Ռուսները յանկարծակիի գալով չկարողացան անմիջապէս դիմադրել, բայց յետոյ հայազգի գեներալ Մաղաթովը ռուսական զօրքով սարսափելի կերպով ջարդեց պարսիկներին Շամքորի մօտ ու Գանձակն առաւ։

Ներսէսը վերջապէս իր ըղձերը կատարած էր տեսնում և 1826 թ. մի կոչ ուղղեց հայերին, որով հրաւիրում էր ամեն կերպ օժանդակել ռուսներին՝ յաջողութեամբ առաջ տանել աշխարհակալական գործը, ինքն էլ յայտնեց Կովկասի կուսակալին, որ ուղում է հայկական զօրագունդ ժողովել հայ կամաւորներից։ Նրա այս առաջարկն ընդունուեց և զօրագունդը մարտի 30-ին Թիֆլիսում զօրահանդէս կատարեց։ Հայոց զօրքը դեռ բոլորովին պատրաստ չէր և Ներսէսը ապրիլին գնաց ռուսաց բանակը, իսկ զօրքին կազմակերպելը յանձնեց կազմուած յանձնաժողովին։ Ներսէսը Բենկենդորֆ զօրավարի հետ ապրիլի 13-ին էջմիածին մտաւ, իսկ հայոց զօրքի դրօշակը մայիսի 15-ին օծուեց և զինուորներին երդուեցրին։ Թիֆլիսի զինուորական

նահանգապետ Սիպեագինը մի կոչով դիմեց հայերին և հայ զորքի կազմակերպութեան համար հրահանգներ տուեց:

Երևանի դրոշակը

1827 թ. մայիսի 12-ին պատերազմի դաշար ճանապարհուեց զօրավար Պասկևիչը, իսկ մայիսի

17-ին մօտ 2000 հոգուց գունդը ճանապարհ ընկաւ Թիֆլիսից. նա հետզհետէ շատանում էր նորանոր կամաւորներով: Զօրքը թէպէտ փոքրաթիւ էր, բայց մեծ ծառայութիւններ մատուցին ռսներին: Պասկևիչը հասնելով Էջմիածին՝ ուժեղացրեց Երևան պաշարող զօրքը և գլխաւոր բանակի հետ յունիսին տիրեց Նախիջևանին և յունիսի 7-ին էլ առաւ Աբբաս-Աբաղը: Շուտով երևաց և պարսից գլխաւոր բանակը Աբբաս-Միրզայի հրամանատարութեամբ: Երևան պաշարող զօրքը հիւանդութիւններ տարածելու պատճառով հեռացել էր Բաշ-Աբարան և Աբբաս Միրզան օգոստոսի 15-ին պաշարեց Էջմիածնի վանքը և սկսեց ուժեղացնել: Վանքին օգնութիւն հասնելու համար Բաշ-Աբարան եղած զօրքը Կրասովսկու առաջնորդութեամբ առաջ շարժուեց և Էջմիածնի այգիների մօտ պարսիկների հետ ընդհարուեց, որտեղ ռուսները մեծ կորուստ ունեցան, բայց Կրասովսկին չնայած վիրաւորուել էր՝ հասաւ մտաւ Էջմիածին փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ: Պասկևիչը լսելով այս՝ շտապեց դէպի Էջմիածին և շատ սառը վերաբերուեց դէպի Ներսէսն ու Կրասովսկին, նրանց ռուս զօրքի կոտորման պատճառ համարելով:

Պասկևիչը Կրասովսկուն ուղարկեց Սադար-Աբաղը նուաճելու, որ և շուտով յաջողուեց, իսկ ինքը սեպտ. 23-ին Ներսէսի հետ գնաց ու պաշարեց Երևանը: Ներսէսը քաղաքի հետ

գաղտնի յարաբերութեան մէջ էր և շարունակ ի նպաստ ուսնաց կոչեր էր ուղարկում: Վերջապէս հոկտեմբերի 1-ին Նրեանը առնուեց:

1828 թ. փետր. 9-ին կռուողները թուրք-մէնչայում հաշտուեցան, որով ա) Նրասի և Կուր գետերի մէջ եղած երկիրները մնում են ռաներին և բ) պարսից երկրից Ռուսաստան անցնողներին՝ գաղթողներին ոչ մի արգելք չը դնել: Սրա հետևանքն այն եղաւ, որ բազմաթիւ հայեր Ազգարոտ Ազգարեանի առաջնորդութեամբ ուսաց հողն անցան:

Միևնոյն ժամանակ վերջացել էր և ուստաճկական պատերազմը և բազմաթիւ գաղթականներ Կարնոյ Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ Սխալցիսա էին անցել, որով ուստահպատակ ժողովրդի թիւը մեծացաւ, իսկ հայ գաւառները դատարկուեցան:

Նոր տիրած նահանգները շուտով վարչական կազմակերպութիւն ստացան և 1828 թ. մարտի 21-ին հրովարտակով «Հայոց աշխարհ» կոչուեցին, իսկ կայսեր տիտղոսներին աւելացան և «Թագաւոր հայոց» խօսքերը: Հայոց աշխարհի համար շուտով ժամանակաւոր կառավարութիւն կազմուեց, որին՝ մասնակցում էր և Ներսէս Աշտարակցին, բայց Ներսէսը դժգոհ էր իսկ Պասկեւիչը երկար չսպասեց և ըմբոստ Ներսէսին Բեսսարաբիոյ առաջնորդ նշանակել տուեց:

ՅՈՒՆԱՆԵՍ Ը. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Էջմիածինը ուսաց ձեռք ընկնելուց յետոյ Նփրեմ կաթողիկոսը, որ Տփլիսումն էր, եօթնամեայ տարագրութիւնից յետոյ 1828 թ. էջմիածին գնաց և 1830 թ. հոկ. 8-ին հրաժարուեց կաթողիկոսութիւնից և կոմսի պահանջով կաթողիկոս ընտրուեց 1831 թ. Յոսիանէս Կարբեցի եպիսկոպոսը, մի փառասէր ու թուլամորթ հոգևորական: Տաճկահայերը չուզեցին ընդունել նրան և մինչև անգամ եկեղեցիներում չէին յիշատակում նրա անունը:

Կովկասեան տեղական վարչութիւնը ծանօթանալով հայութեան ներքին կեանքի հետ, մի յանձնաժողով կազմեց, որ երկար աշխատանքից յետոյ պատրաստեց մի կանոնադրութիւն հայոց եկեղեցու համար, որ յայտնի է «Պօլօժնիէ» անունով և որ հաստատուեց 1836 թ. մարտի 11-ին: Պօլօժնիէն մասամբ յարմարեցրած է հայ եկեղեցու հնաւանդ օրէնքներին, բայց մէջը կան և շատ խորթութիւններ: Պօլօժնիէն, որ թարգմանուած է դեռ 1836 թ. բաղկացած է 10 գլուխներից և 141 յօդուածից որոնցից առաջինը վերաբերում է ընդհանրական իրաւանց և արտօնութեանց հայոց եկեղեցու, երկրորդը՝ էջմիածնի Մայրապոյն Պատրիարքի ժասին, երրորդը ս. Սինօղին, չորրորդը՝ թեմակալ առաջնորդներին, հինգերորդը Կոնստանտնուպոլիսներին և հոգևոր կա-

ռավարութիւններին, վեցերորդը մենաստաններին, եօթներորդը՝ ամուսնացած եկեղեցականներին, ութներորդը՝ Հոգևոր դպրոցներին, իններորդը՝ եկեղեցական կալուածքներին, տասներորդը՝ եկեղեցականների եկամտին և նրանց որբոց ու այրեաց խնամարկութեան:

Պօլօթենիէի յօդուածներէց մի քանիսը ժամանակի ընթացքում փոփոխուել են, բայց նա ամբողջութիւնը չի կորցրել: Սորա հետ միասին 1837 թ. փետր. 22-ին բացուեց և Սինօղը, որ նոյնպէս հաճելի չէր տաճկահայերին:

Առհասարակ եփրեմ և Յովհաննէս Կաթողիկոսների օրով հայոց եկեղեցին ստիպուած էր մաքառելու զանազան հարցերի համար, որոնցից գլխաւորը նախ պետական դպրոցներում կրօնի և հայոց լեզուի դաստաւութեան հարցն էր. երկրորդը՝ ուտիացի հայերի դաւանութեան խընդիրը, որոնցից մի մասը ռուսադաւանութիւն ընդունեց, իսկ միւսը մնաց հայ առաքելական և այդպիսով Նուխու մօտ եղած երկու ուտիաբնակ գիւղերը՝ Նիժ և Վարդաշէն երկփեղկուելով մինչև վերջին ժամանակները կրօնական հարցի պատճառով մի շարք ընդհարումներ ունեցան և գլխաւոր պատճառը միշտ եկեղեցիներն էին ու տեղական ս. Եղիշէ առաքեալի վանքը:

Միևնոյն ժամանակներում ռուսահայերի մէջ էլ ներս մտաւ բողոքականութիւնը, որոնց կեդրոն դարձաւ Շուշի քաղաքը, իսկ այնուհետև

նաև Բագու և այլ տեղեր այսպիսով մեր մէջ էլ հաստատուեցան բողոքական համայնքներ, որոնք այժմ ժողովատեղիներ և քարոզիչներ ունեն և ստուար բազմութիւն են կազմում:

Միևնոյն ժամանակներում համարեա թէ ուժեղացաւ և կաթողիկոսութիւնը հայոց մէջ, որովհետև փոքրաթիւ կաթողիկոսեան աւելացան և 1830 թ. Ախալցխա գաղթող հայ կաթողիկէները, որոնց գաղթեցրին հայ կաթողիկ վարդապետները և այդտեղից էլ ճիւղաւորեցին ամբողջ Կովկասը: Այնուհետև վերջին Ռուս-թիւրքական հոգևոր կառավարութիւններ և առանձին վարչական կազմակերպութիւն:

1842 թ. մարտի 26-ին վախճանուեց Յովհաննէս կաթողիկոսը:

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԵՒ ՅԱԶՈՐԴ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ 1843 թ. Ներսէս արքեպ. ընտրուեց կաթողիկոս: Ներսէսը քիչ ուշ հասաւ էջմիածին և հէնց գալուօրից վանքի գրութիւնը բոլորովին յեղաշրջեց: Նա իր կաթողիկոսութեան ընթացքում կեանքի մեծ մասը Թիֆլիսում անցրեց, շարունակ շրջափռում ունենալով Կովկասի փոխարքաների հետ,

որոնցից իշխ. Վորոնցովի հետ շատ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր, և իր գիրքը կարողացաւ այն աստիճան բարձրացնել, որ աղաներն ու իշխանները իսկ զոգում էին նրա առաջ: 1857 թ. փետրուարին Թիֆլիսում յանկարծամահ եղաւ Ներսէս Ե. և թաղուեց Էջմիածնում:

Մատթէոս Ա. կաթողիկոս

շարք յօգուածները:

Մատթէոսից յետոյ եղած Գէորգ Դ. կաթողիկոսը՝ (1866—1882 թ.) գործունեայ մարդ էր, և 1874 թ. հիմնեց ճեմարանը: 1876 թ. դեկտեմբերին Կովկասի փոխարքայ Միխայիլ Նիկո-

Ներսէսից յետոյ կաթողիկոս ընտրուեց Կ. Պօլսի նախկին պատրիարք Մատթէոս (1859—1865 թ.) որ կրթական գործին մեծ զարկ տուեց և երբեք չկարողացաւ յարմարուել Մինոգին, միանգամայն մերժելով Պօլսի լոճենիէի մի

լաւիշին Թիֆլիսի հայերի կողմից ինը հոգի որպէս պատգամաւորներ տաճկահայոց համար մի ուղերձ մատուցին կայսեր անունով, բայց Գէորգ Դ. ոչ մի քայլ չարեց, որով և թշնամիներ վաստակեց, իսկ երբ ռուս տաճկական պատերազմից յետոյ Ալաշկերտի ու Բայազէթի գաղթականները հասան Էջմիածին, Էջմիածինը շատ վատ ըն-

Գէորգ Դ. կաթողիկոս

դունեց նրանց:

Գէորգ Դ. օրով Էջմիածին մեծ գումարներ են մտել, մանաւանդ Ամստերդամի Էջմիածնապատկան կալուածների վաճառումից և Աստրախանեան նոյիրատուութիւնները, սակայն այդ գումարների մեծ մասը անյայտացաւ և մամուլին առիթ տուեց կաթողիկոսին մեղադրելու: 1882 թ. գեկտեմբերի 6-ին վախճանուեց Գէորգ Դ.

ՆՈՐԱՐԱՅՆ ՇՐՋԱՆ

1881 թ. մարտի 1-ին եղեռնաբար սպանուեց Ալեքսանդր Ա. աղատարար թագաւորը և

Կովկասից հեռացաւ փոխարքայ Մելիսայիլ Նիկոլանիչը, որին տեղացիները սիրում էին որպէս խաղաղասէր իշխանաւորի: Նրա օրով հայոց կեանք եռում էր, յարաջողիմեց մամուլն ու գրականութիւնը, բացուեցան դպրոցներ և ընկերութիւններ: Բայց նրա հեռանալուց յետոյ բոլորը փոխուեց: Երկրի կառավարչապետ Դօնդուկով-Կարսակովի ծրագրի համաձայն 1884 թ. փետր. 16-ին հրատարակուեց հրովարտակ, որով Կովկասեան բոլոր հայ ծխական դպրոցները, որոնք ղեկավարում էին 1874 թ. յուլիսի 19-ին հաստատուած ծրագրով՝ փակուեցին: Հայերը մնալով առանց կաթողիկոսի, որովհետեւ Գէորգ Դ-ից յետոյ ընտրուած Մելիքսեդէկ արքեպ. Մուրադեանը չէր հաստատուած, ոչ մի բողոք տալ չը կարողացան. միևնոյն ժամանակ կաթողիկոսական երկրորդ ընտրութիւնն եղաւ և 1885 թ. Մակարը հաստատուեց կաթողիկոս և կառավարութիւնն ի պատիւ նրան 1886 թ. վերաբացեց դպրոցները, բայց սահմանափակ ծրագրով:

1887 թ. յայտարարուեց Կովկասեան ազգերին զինուորագրութեան ենթարկելու հրովարտակը: Զինուորագրութեան մասին սուտ լուրեր տարածուեցան և տեղ-տեղ զինուորակոչի ժամանակ բողոքներ եղան և հայերին ապստամբ դուրս բերին: 1890 թ. Տրապիզոնում և Կարինում հայկական կոտորածներ տեղի ունեցան և ի հարկէ Կովկասի հայերը բողոքեցին, մինչև անգամ

գաղտնի յեղափոխական գնդեր կազմեցին Օսմանեան կառավարութեան դէմ, բայց Կարսի մօտ նրանց բռնեցին:

Նորմեան Հայրիկ

1893 թ. կաթողիկոս հաստատուեց Մելքիսէդէ Ա. Նորմեանը և 1894 թ. նորից դպրոցներ ի հարցը մէջ տեղ երևաց:

1896 թ. Մասալովը և իշխ. Ուխտումսկին որպէս քննիչներ եկան Կովկաս՝ էջմիածին, բայց ջըն-նութիւնից երևաց, որ հայերը ոչ մի գաղտնի միտում չունեն: Բայց և այնպէս 1897 թ. նորից փակուեցին հայոց դպրոցները, 1898 թ. Մարտի 2-ին դպրոցական կալուածների գրաւման հրահանգներ տրուեցին, իսկ 1898 թ. փակեցին հայոց ընկերութիւններն ու գրադարանները, 1900 թ. հայոց Հրատարակչական ընկերութիւնը: Այս բոլորից յետոյ՝ 1901 թ. Կովկասեան կառավարութիւնն առաջարկեց տաճկահայերին

կամ հեռանալ Ռուսաստանից և կամ՝ ուսնահպատակ գրուել, որով նրանք կորցնում էին այն բոլորը, որ թողել էին հայրենիքում, իսկ մանել թիւրքիա անկարելի էր, որովհետեւ նրանց առաջ պատկերացած էր մահուան սարսափը և երկրորդ՝ թիւրքիան չկամեցաւ ընդունել զաղթած հայերին: 1902 թ. օգոստ. 5-ին թիֆլիսի ստիկանապետը 10 օրուայ ժամանակամիջոց որոշեց հեռանալու համար: Օգոստոսի 11-ից թիֆլիսից դուրս եկան խումբ խումբ զաղթականներ և զիմեցին դէպի հայրենիք: Գաղթականները հաւաքուեցան սահմանագլխին զանաւած գիւղերը, որտեղ նրանց հետ միացան տեղոյն զաղթականները և մօտ 2600 հոգի զիմեցին դէպի սահմանը, բայց սահմանապահ զօրքը խոչնդոտ եղաւ նրանց և զաղթականները զիմեցին Պարսից սահմանը, որտեղ յառաջընթաց խումբը հրացանի բռնուեց, իսկ մնացեալներ ստիպուած եղան վերադառնալ:

Գաղթողները սեպտ. 10-ին զիմեցին թիֆլիսի հիւպատոսի միջոցով ֆրանսիական Հանրապետութեան արտաքին գործոց մինիստրին, որ Սուլթանի առաջ միջնորդէ ընդունել հայ գաղթականներին: Այս էլ զուր անցաւ և նրանց մէկ մասը գաղտնի Պարսկաստան անցաւ, ոմանք ուսնահպատակ գրուեցին, իսկ ոմանք ուղարկեցան բնակուելու Ռուսիոյ խորքերում:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐ

1903 թ. յունիսի 12-ին հրատարակուեց բարձրագոյն հրովարտակ, որով կառավարութիւնը նպատակ էր դրել ա) մեծացնել Հայոց եկեղեցու եկամուտները և նպաստել նրա բարգաւաճմանը, բ) ապահովել շշաւոր հոգևորականներին և գ) ազատել եկեղեցու կալուածներն աւօրինի յափշտակութիւնից, և այս բոլորը գլուխ բերելու համար եկեղեցական կալուածները յարքուսիս գրաւուեցան: Այս դէպքից յետոյ, յունիսի 29-ին երբ Մկրտիչ կաթողիկոսը Ալէքսանդրապօլից Էջմիածին էր մեկնում, եկեղեցու զանգերի ղօղանջիւնով յաշորգարանի մօտ խմբուեցան 5000-ի չափ հայեր, որոնք պահանջեցին կաթողիկոսից բողոքել: Օգոստոսի 16-ին Երևանից ահագին բազմութիւն Սուրիաս արքեպ. Պարզեանի հետ ոտով Էջմիածին գնաց, և բողոքեց կաթողիկոսին: Յոյցեր կրկնուեցան Գանձակ, Բազու, Երկուսն էլ արիւնալից: Տիֆլիսում օգոստ. 3-ին մեծ ցոյց եղաւ, իսկ շատ տեղերում գրաւման բողոքներ ժողովուրդը ընդգլխութեան ցոյցեր արեց, որի հետևանքն եղան աքսորներ և բանտարկութիւն: Կալուածների գրաման դէմ բողոքեց նաև Մաղաքիա պատրիարք Օրմանեանը թիւրքահայերի կողմից:

ԹԻԻՐՔԱՀԱՅՔ 1904 թ.

Թիւրքահայոց կոտորածը նորից կրկնուեց և շատ մեծ ծաւալ ստացաւ Բիթլիսի և Մշոյ գաւառներում. տաճիկ-քիւրդ հրոսակախմբերն ու զօրքերը կոտորելով բնակիչներին՝ 17 գիւղ հրդեհեցին Բիթլիսի շրջանում. շատ տուժեց Սասունը: Այս հարուածների ժամանակ հայերը գէնքի դիմեցին և 1904 թ. մարտի 31-ին մեծ կռիւ եղաւ: Սուլթանը տեսնելով, որ ուսաց, ֆրանսիացոց և անգլիացոց զենապաններն այդ զէպքերի մասին բացատրութիւն են պահանջում, Օրմանեան պատրիարքի միջոցով ուղեց բանակցել հայերի հետ և երբ ապրիլի 13-ին երկու կողմից հաւաքուեցան ժամադրաւայր Գեղաշէն գիւղը՝ յանկարծ քրդերը թափուեցան գլխաւորներին բռնելու, սակայն հայերը նախադեպ լինելով՝ սկսեցին կռուել, որի ժամանակ Շէնիկ, Սէմալ, Դաշտակ, Չայ հրոյ ճարակ դարձան: Գէլիգուզանի կռիւը թիւրքերի համար շատ կորստաբեր եղաւ և թիւրքերը փախան: Այս կռուից յետոյ 15,000 զօրք շրջապատեց Սասունը, այրեցին Քէլի, Բերդթաղ և այլ գիւղերը: Հայերը շարունակեցին կռիւները՝ մինչև անգամ օգոստոսի 4-ին Բիթլիսի փողոցներում ջարդ տուին տաճիկ զօրքին: Սրանից յետոյ ընդհարում եղաւ Վանում և ապա Էրզրումի մօտերքը և թիւրքիան ստիպուեց մեծ պատրաստութիւն-

ներ տեսնել: Բայց այս պատրաստութեանը վրայ հասաւ ձմեռը և հայերը դադարեցրին գործողութիւնները:

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ

1905 թ. յունուար ամսին Ռուսաստանում մի շարք գործադուլներ եղան, որոնք քաղաքական բնաւորութիւն ունէին և բոլոր ազգութիւններ հաւասարապէս մասնակցում էին: Դա հետևանք էր Ռուսաստանի ազատարար շարժման: Այդպիսի մի գործադուլ էր լինելու նաև փետրուար 18—20 սպասելիք Բազուի գործադուլը, որ կազմակերպելու էին բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, բայց փետր. 6-ին մի հայի ու մի թուրքի միջև ընդհարում եղաւ և թուրքը մի քանի անգամ հայոց եկեղեցու մօտ փորձ արեց սպանել հային, բայց ինքը սպանուեց: Թուրքերը վերցրին սպանուածին և շրջեցրին քաղաքի փողոցներում յորդոր կարդալով լուծել վրէժը: Շուտով յսուեցան գէնքերի շառաչիւններ՝ թուրքերը զինուած ընկան փողոցներ և պատահող հային գնդակահարեցին: Փետրուար 7-ին Բազուն պատերազմի դաշտի փոխուեց, հայերն սկսեցին արձագանք տալ, բայց շուտով քաղաք մտան շրջակայ գիւղերի թուրքերը, որոնք վերջին սիստեմի գէնքեր ստանալով սկսեցին մի չտեսնուած կոտորած, աւեր ու

սրածութիւն, սկսուեցան հրդեհներ, որոնք մի քանի ժամում կուլ տուին միլիոններ և շինութիւնները մէջ շատերը կենդանի այրուեցան: Բազուկներ հայերը բողոքեցին կառավարչապետի օգնական Մալամային և վերջապէս փետր. 9-ին ճաշից յետոյ կոտորածը դադարեց երկու կողմից էլ մի քանի հարիւր զոհեր տալուց յետոյ: Բազուկ հայերը վախեցած, որ ապագայում էլ կարող են նման դէպքերը կրկնուել՝ սկսեցին փախչել քաղաքից և շատերը բոլորովին զաղթեցին:

Բազուկին արձագանք տուեց Երևանը և փետր. 30-ին թուրքերն այստեղ սկսեցին կոտորած, որի առաջն առան առաջնորդը, քաղաքագլուխն ու նահանգապետը: Սոյն կոտորածներից յետոյ մի քանի շարամիտ պարսիկներ, անցնելով Պարսկաստան ուղեցին այնտեղ էլ նոյն տեսակ զազանութիւններ ստեղծել, բայց Պարսից կառավարութեան ձեռք առած խիստ միջոցները խանգարեցին միակ փորձը, որ եղաւ մարտի 8-ին Մէշէդ քաղաքում: Բայց Կովկասը նորից ալեկոծուեց և մայիսի 9-ին խիստ կոտորած սկսուեց Նախիջևանում և գիւղերից քաղաքը լցուած թուրքերն սկսեցին կողոպտել հայոց խանութները և 12-ին մայիսի Նախիջևանը բոլորովին արիւնոտուեց: Կոտորածը շուտով տարածուեց նաև շրջակայ գիւղերը՝ Զահուկ, Կարախանբեկլու և այլն: 13-ին դադարեց Նա-

խիջևանի կոտորածը, բայց գիւղերը երկար ժամանակ արեան ծով էին ներկայացնում: Այս կոտորածը ոգևորեց Երևանի թուրքերին և մայիսի 23-ին յանկարծ թուրքերը յարձակուեցան հայերի վրայ, բայց հայերն այնպիսի ընդդիմութիւն ցոյց տուին, որ թուրքերը մի քանի օր վախից աներից չէին դուրս գալիս: Կոտորածը դադարեց 25-ին մայիսի թուրքերի պարտութեամբ:

Սարսափելի էր նաև Շուշու կոտորածը օգոստոսին, որտեղ նոյնպէս հայերը յաղթեցին: Առանձնապէս վնասուեց Վարանդա, Զանգեզուրը, և երկիրը մատնուեց սովի, որ բաւական ժամանակ շարունակուեց:

Նոյեմբերի 18-ից սկսուեց Գանձակի մի քանի օր տեղ սարսափելի կոտորածը, որին հետևեցին լայնածաւալ հրդեհներ, իսկ նոյեմբերի 22-ին սկսուեց Թիֆլիսի կոտորածը, որ երեք օր տևեց և վերջացաւ հայերի յաղթութեամբ: Կոտորածներ եղան նաև ուրիշ տեղերում: Կոտորածների ու ապագայ բարդութիւնների առաջն առնելու համար համար Թիֆլիսում հայ թուրքական համագումար եղաւ պետական լիազօրները մասնակցութեամբ և եղբայրասպան կոտորածները դադարեցին:

ՓՈԽԱՐԲԱՆ ԿՈՎԷՍՍՈՒՄ

Ազգի այս ցաւալի ճգնաժամին կաթողիկոսը մի քանի անգամ բողոքեց Պետերբուրգ կալուած-

ների գրաւման առթիւ, բայց ոչ մի հետեանք
չերեաց. 1905 թ. փետրուարին Կովկասի փո-
խարքայ նշանակուեց Կոմս Իւարին Իւանովիչ

Կոմս Ի. Ի. Վառնցով Դաշկով

Վօրոնցով-Դաշկովը. Կաթողիկոսը շտապեց բո-
ղոքել փոխարքային և առանձին պատգամաւո-
րութիւն ղրկեց Պետերբուրգ, որոնք մինիս-

տրների խորհրդի նախագահ Վիտտէին ներկա-
յացրին Կաթողիկոսի բողոքը, իսկ մարտի 22-ին
ներկայացան փոխարքային և նա խոստացաւ բա-
ւարարութիւն տալ հայութեան բողոքին:

Բացի այս մինչև փոխարքայի Կովկաս գալը
Թիֆլիս հաւաքուեցան Կովկասի 24 հայաբնակ
կեդրոնների ներկայացուցիչները և առաջնորդա-
րանում մի շարք ժողովներով կազմեցին մի
հանրագիր 20 կէտից բաղկացած, որի մէջ շեշ-
տուած են հետեւեալ հարցերը:

ա) Տեղական ինքնավարութիւն, օրէնքներ քննող
զեմսովային ժողով, բ) դատարանների վերակազմու-
թիւն, գ) իրաւահաւասարութիւն, դ) խօսքի, ժողով-
ների, համախմբումների, ստաշկանների և ընկերակցու-
թիւնների ազատութիւն, գրաքննութեան վերացում. ե)
լեզուի ազատութիւն, զ) անձի և քնակարանի անձնու-
մխելիութիւն. է) դպրոցներ և պարտադիր ուսում. ը)
մայրենի (հայ) լեզուն, գրականութիւնը կրօնն ու
պատմութիւնը դպրոցներում. թ) խղճի ազատութիւն.
ժ) հայ եկեղեցու ինքնավարութիւն. ժա) վերադարձ
հայ դպրոցների և կալուածների. ժբ) հայ կաթողիկ
համայնքը Կովկասում. ժգ) հարկերի չափը, ժդ) բան-
ւորական օրաժամ, միութիւններ և ընկերակցութիւն-
ներ, ժե) գիւղացի և հող. ժզ) գիւղացական հողերի
յեռզնման հարցը. ժէ) գիւղացիք և արքունի հողերը.
ժը) ռուսաց հպատակ թիւրքահայոց իրաւահաւասա-
րութիւնը. ժթ) հայ զինուորը Կովկասում ծառայի. ի)
ամփոստիա հայերի վերաբերեալ:

Մայիսի 5-ին Թիֆլիս ժամանեց Կովկասի
փոխարքան, որ նոյն օր և եթ այցելեց Վանքի

մայր եկեղեցին: Փոխարքային զիմաւորեց կաթողիկոսի կողմից առանձին պատգամաւորութիւն, իսկ յունիսին Թիֆլիս հասաւ Վեհ. կաթողիկոսը և 25-ին յունիսի տեսնուեցաւ փոխարքայի հետ ու կրկնեց իր խնդիրը կալուածների, դպրոցների և այլ հարցերի վերաբերեալ: Փոխարքան խոստացաւ կատարել և 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրովարտակով վերագործարկին եկեղեցական և դպրոցական կալուածները: Սոյն հրովարտակի հիման վրայ շուտով վերաբացուեցան հայոց եկեղ.-ծխական դպրոցները 1874 թ. ծրագրով:

ՄԿՐՏԻՉ Ա.-ի ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԵՐԸ

Ռուսաստանի ազատարար շարժումի հետևանքներից մէկն էլ այն էր, որ կաթողիկոսը ազգային եկեղեցական հաստատութիւնները կարգի բերելու համար նախ մի մասնախումբ կազմել տուեց էջմիածնի միաբաններից ու ձեմարանի ուսուցիչներից, իսկ մայիսի 10-ին տուած առաջին աշխարհաբար կոնդակով՝ հրամայեց օգոստոսի 15-ին հրաւիրել մի ժողով՝ կեդրոնական ժողով, որի նպատակն էր լինելու մշակել հաստատուն կանոնադրութիւն թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների, գործակալների և հոգևոր վարչական հաստատութեանց պաշտօնեաների ընտրութեանց իրաւունքը: Յունիսի 7-ին լոյս

տեսաւ երկրորդ աշխարհաբար կոնդակը որպէս հրահանգ, որի մէջ ասուած է, որ մօտ 20,000 մարդ մի պատգամաւոր է ընտրում և կեդրոնական ժողովն ունենալու է 60 պատգամաւոր և լինելու է «ռուսահայոց եկեղեցական գործերի կարգադրիչ և անօրէն, կարող է իր քննութեան ենթարկել և որոշումներ տալ ռուսահայոց բոլոր եկեղեցական գործերի վերաբերմամբ»: Իսկ առաջին նստաշրջանի համար իբրև անյետաձգելի կարևորութիւն ունեցող խնդիրներ լինելու են «դպրոցական, անտեսական գործերը և թեմական ժողովները կարգաւորելու հարցերը»:

Բնական է որ սոյն երկու կոնդակները թիւրիմացութեան տեղիք կտային, որովհետև թէ Ռուսաստանում, թէ Պարսկաստանում և թէ Տաճկաստանում, հնում թէ նորում բոլոր եկեղեցական գործերի կարգադրիչ և քննիչ եղել են հոգևորականութիւնն ու աշխարհականները, մինչդեռ սոյն կոնդակները միանգամայն զրկում էին հոգևորականութեան եկեղեցական գործերը քննելու ու կարգադրելու իրաւունքից: Այս հիման վրայ 1906 թ. յունիսի 15-ին էջմիածնի միաբանութիւնը մի ժողով դումարելով բողոք ներկայացրեց կաթողիկոսին 14 ստորագրութեամբ, որով բողոքում էին որ եկեղեցական գործերը պիտի կարգադրի զուտ աշխարհական ժողովը և դժգոհ էին՝ որ կաթողիկոսը չէր խորհակցել նրանց հետ, այլ միայնակ էր վճռել

հարցը: Յունիսի 30-ին տուած կոնդակով որոշեց որ և՛ հոգևորականներն ու կանայքը մասնակցեն ընտրութեանը:

Ժողովն առաջին նիստ արեց օգոստ. 15-ին, իսկ 16-ին բացուեց պաշտօնապէս Էջմիածնի նորակառոյց հիւանդանոցում կաթողիկոսի ճառով, որ յիշեցրեց «հեռու մնալ չափազանցութենէն, ժամանակը վատ է, հարկաւոր է խօսեմով թիւն, որչափ կարելի է այնչափ խօսեցէք յանդուգն դործեր չսկսիք...» Ժողովի նախագահ ընտրուեց Սիմէօն Զաւարեանը:

Կեդրոնական ժողովը հակառակ իրեն տուած հրահանգների իրեն յայտարարեց սահմանադիր և դուրս եկաւ իր իրաւասութեան սահմաններէից, ուստի և օգոստոս 30-ին Էջմիածնի դաւառապետը փակելով ժողովը համաձայն կովկասի փոխարքայի կարգադրութեան՝ պատգամաւորներից ստորագրութիւն վերցրեց 24 ժամուայ ընթացքում հեռանալ Էջմիածնից: Միաժամանակ հետեւեց բարձրագոյն նկատողութիւն յանուն կաթողիկոսի այդպիսի ժողով դուրս բերու համար:

Կեդրոնական ժողովի փակումից յետոյ կառավարութիւնը հայոց դպրոցների ծրագիր մշակելու առաջարկն արեց կաթողիկոսին և ծրագիր մշակելու համար որոշուեցաւ կազմել մի յանձնաժողով, որին մասնակցէին կառավարութեան կողմից ընտրուած հայ երեք ներկայացուցիչները:

Կաթողիկոսն, իր կողմից երեք ներկայացուցիչն նշանակեց, որից երկուսը աշխարհական և մէկը հոգևորական: Շատ չանցած՝ 1907 թ. հոկտեմբերի 29-ին վախճանուեց Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսը և տեղապահ նշանակուեց Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանը:

Մինչ այս, դպրոցական յանձնաժողովը, որ նիստեր էր անում փոխարքայի դիւանատանը Թիֆլիսում, երկփեղկուեց և համաձայնութեան չգալով կաթողիկոսի ներկայացուցիչները հեռացան, իսկ յանձնախմբի միւս անդամները մշակեցին մի ծրագիր:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ԹԻՒՐԻԱ

Ռուսաստանի ազատարար շարժումը ագրեց նաև հարևան պետութիւնների վրայ և մեծ շարժում սկսուեց Պարսկաստանում, այնպէս որ 1906 թ. Շահը ստիպուեց Մէջլիս գումարել ու սահմանադրութիւն յայտարարել: Սակայն Շահը շուտով դրժեց իր խօսքը և ետ վերցրեց սահմանադրութիւնը, ուստի և շարժումը յունիսին ընդլայնուեց և ժողովուրդը 1909 թ. գահին կեց անելով Մահմէդ Ալի շահին, թագաւոր հրատարակեց նրա 10 տարեկան որդի Ահմէդ Միրզային, իսկ Շահն անցաւ Ռուսաստան և Օդեսայում բնակութիւն հաստատեց:

Մեծ շարժում սկսուեց նաև Թիւրքիայում շնորհիւ Երիտասարդ Թիւրքերի: Դեռ 1876 թ.

դեկտեմբերի 11-ին, երբ եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչներն ուզում էին դեսպանաժողովով ճնշուած ազգերի համար բարենորոգումներ մտցնել, Սուլթանը մի սահմանադրութիւն հրատարակեց, որ ծրագրել էր Միդհատ փաշան, այն է՝ Պատասխանատու նախարարական խորհուրդը, Ընդհանուր ժողով երկու խորհրդարանից, Ծերակոյտ և պատգամաւորական ժողով, մամուլի, ժողովների և այլ ազատութիւններ, անփոփոխելի դատաւոր, նախական կրթութիւնը պարտաւորեցուցիչ և այլն։ Պարլամենտը բացուեց, բայց հակազդեցիկ քաղաքականութիւնը յաղթելով 1877 թ. փետրուարի Միդհատն իր մարդոց ու ծրագիրների հետ անկման դատապարտուեց։

Երիտասարդ թիւրքերն անցան Եւրոպա և այնտեղ կենդրոնացան։

1908 թ. յուլիսին սկսուեց նրանց շարժումը Մակեդոնիայում և դա այնպիսի սպառնական դիրք ընդունեց, որ Սուլթան Համիդը յուլիսի 11-ին տուած իրազէով սահմանադրութիւն յայտարարեց, բայց որովհետև նորից ուզում էր վերականգնել հին ռէժիմը, Երիտասարդ Թիւրքիան նրան զահրնիկեց արեց և թագաւոր հրատարակեց Մահմէտ Ե-ին։

Այդ բանը շատ նպաստաւոր էր հայերի համար, որոնք օգտուեցան ազատութիւնով—բանտարկեալներն ազատուեցան, մամուլը շունչ

քաշեց և որ գլխաւորն է ճանապարհները բացուեցան։ Օրմանեան Մաղաքիա պատրիարքը, որ 12 տարի աշխատել էր հայերին ջարդերից ազատ պահելու համար մասամբ գոնէ համակերպուել նախկին ռէժիմին, հրաժարական տուեց, բայց հայերից մի խմբակ զանազան ցոյցեր կազմակերպեց նրա դէմ։ Պատրիարքական տեղապահ ընտրուեց Եղիշէ եպ. Դուրեանը, որ յուլիսի 16-ի Խառն ժողովի նիստի համաձայն շրջաբերական հրատարակեց յուլիսի 19-ին, որով պատուիրում էր երեսփոխանական ժողովի ընտրութեան համար նախապատրաստութիւն տեսնել։ Ժողովն ունենալու է 140 պատգամաւոր, որոնցից 80 հոգի Կ. Պօլսից, 20 եկեղեցական և 40 էլ գաւառական ներկայացուցիչներ։ Շուտով բացուեց Ազգայն ժողովը, որ ցայսօր համաձայն Ազգային Սահմանադրութեան շարունակում է իր գոյութիւնը։

Շատ չանցած Կ. Պօլիս եկաւ նախկին պատրիարք Մատթէոս արքեպ. Իգմիրլեանը, որ անմիջապէս Կ. Պօլսի պատրիարք ընտրուեց, իսկ 1908 թ. նոյեմբերի 1-ին էջմիածնի Ազգային ժողովը կաթողիկոսական թեկնածուներ ընտրեց Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իգմիրլեանին և Եղիշէ եպ. Դուրեանին, որոնցից առաջինը հաստատուեց կաթողիկոս և 1909 յունիսին ժամանեց էջմիածին։

ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԵՒ ԳԷՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ.

Մատթէոս Բ. Իգմիրլեանի կաթողիկոսութիւնը տեւեց ընդամենը 15 ամիս և աչքի էր

Մատթէոս Բ. Իգմիրլեան

ընկնում միայն միակողմանիութիւնը: Երուսաղէմում իր առողջութիւնը կորցնելով և կիսա-

հիւանդ ընդունելով ս. օծումը նա իր առջև կանգնած տեսաւ բազմաթիւ հարցեր Ռուսահայքում և նորից հոգի առնող հայկական ջարդերը, որոնցից Արիւնլից էր Ատանայի կամ

Գեորգ Ե. Կաթողիկոս

Կիլիկեան կոչուած ջարդը 1909 թ., որին զոհ գնացին 30,000 հայեր, իսկ յեղափոխական յորջորջուած Սերովբեան Մուշեղ եպիսկոպոսը, ոք

իր անտակտ գործունէութեամբ մասամբ պատ-
ճառ էր դառել այդ ջարդին, փախաւ Ամերիկա
անպաշտպան թողնելով Ստանայի հայերին:

1910 թ. դեկտեմբերի 11-ին վախճանուեց
Մատթէոս Բ. կաթողիկոսը և 1911 թ. դեկտեմ-
բերի 13-ին Համազգային ժողովը կաթողիկոսա-
կան թեկնածուներ ընտրեց Գէորգ արքեպ.
Սուրէնեանցին և Կ. Պօլսի նախկին պատրիարք
Նղիշէ արքեպ. Դուրեանին, որոնցից առաջինը
հաստատուեց կաթողիկոս:

Վեհ. Գէորգ Ե-ի կաթողիկոսութիւնը պատ-
մութեան մէջ ունի բաւական աչքի ընկնող տեղ,
որովհետեւ նրա օրով վերակենդանացաւ հայոց
հարցը և 1913 թ. հոկտեմբերի 13-ին տօնուե-
ցաւ հայոց տառերի գիւտի 1500 ամեայ և հայ
տպագրութեան սկզբնաւորման 400 ամեայ յօբե-
լեանը, որ յայտնի է «Մեծ տօն» անուամբ:
Տօնախմբութեան վայրն էր ս. էջմիածինը և
Օշական գիւղը, որտեղ գիւղական եկեղեցումն է
գտնուում Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՅԻ ՎԵՐԱԿԵՆԴԱՆԱՅՈՒՄԸ

1911 թ. Նէմէսի ապստամբութիւնը միան-
գամայն վհատեցրեց Թիւրքիային, իսկ Թիւրք-
իտալական պատերազմը, որին հետևեց Ալբանի-
այի ապստամբութիւնը դարձաւ հիմնաքար Բալ-
կանեան պատերազմի, որը սկսուեց 1912 թ.
աշունքին. Բօլքարիան, Սերբիան, Չերնօգորիան

և Յունաստանը միացած ուժերով յարձակուե-
ցան և փոքր ժամանակամիջոցում տիրելով Եւ-
րոպական Թիւրքիայի մեծ մասին հասան
նոյնիսկ Կ. Պօլսին: Եւրոպական պետութիւնների
խաղացած վատ դերը կարողացաւ ազատել Կ.
Պօլսան իր անկու լից, իսկ երբ հաշտութեան բա-
նակցութիւններն սկսուեցան, գծտութիւն ըն-
կաւ դաշնակիցների մէջ և Բօլքարիան ամենից
շատ տուժեց ու Թիւրքիան օգուտուելով դաշ-
նակիցների անհամաձայնութիւններից նորից ետ
խլեց Ադրիանօպօլ քաղաքն ու իր ամբողջ գա-
ւառամասը, որին տիրելիս մեծ կորուստներ
էր ունեցել Բօլքարիան: Սոյն պատերազմի ժա-
մանակ հայերը կամաւորների մի գունդ ունէին
Բօլքարական բանակում՝ իրենց սրտին մօտ
համարելով բալկանեան ազգերի ազատագրու-
թիւնը:

Սոյն պատերազմի վախճանն այն եղաւ, որ
Թիւրքիան կորցրեց Եւրոպական Թիւրքիայի նա-
հանգներից ամենալաւ մասը, իսկ Ալբանիան
ճանաչուեց անկախ երկիր, որ պէտք է ունենայ
աւփական ինքնավարութիւն առանձին իշխանով:

Սոյն պատերազմը մի նոր հարուած էլ հաս-
ցրեց Թիւրքիային և Հայոց հարցը նորից երևաց
հրապարակի վրայ, որովհետեւ ոչ միայն վրտա-
րանդի հայերի, ու եւրոպացի հայասէրների
մամուլի միջոցով բարձրացրած բողոքի ձայնը
պահանջեց հայերին էլ տալ խաղաղ ու կուլ-

տուրական կեանք վարելու միջոց, այլ և վեհա-
փառ Գէորգ ե. կաթողիկոսը դիմեց ռուսաց ար-
քուհիին օգնել այս հարցի լուծմանը և Պօղոս

Պօղոս Նուրարի փաշա

Պօղոս Նուրարի փաշա
վրայ նշանակուած է ընդհանուր նահանգապետ
եւրոպացիներից, որին աջակից են տեղացի-
ներից ընտրուած ներկայացուցիչները:

ԱՄԵՐԻԿԱՆՅԵՐ

1818 թուականին բողոքական հոգևորական-
ները մուտք գործեց Սուրիա և Տաճկաստա-
նի այդ կողմերում Առաքելութիւններ հաստա-
տելով սկսեց կրօնական էժանագին հրատարա-

կութիւններով ողողել երկիրը, որին հետեց և
տեղացի շատ հայերի բողոքականալը, որոնց
արտագաղթին սկսեց նպաստել առաքելութիւն-
ներ հիմնող ընկերութիւնը և առաջին անգամ
հայերն սկսեցին գաղթել Ամերիկա: 1831 թ.
այդ Առաքելութիւնը իր ճիւղը բացեց Կ. Պոլ-
սում և սկսեց հարստանալ նորանոր դաւանա-
փոխներով, որոնց ամերիկացիք ցոյց էին տալիս
ճանապարհները և փող վաստակելու պատրուա-
կով ողարկում Ամերիկա: Այս օրինակին հե-
տեցին և ոչ դաւանափոխներ, իսկ վերջին հայ-
կական կոտորածներն ու սարսափները հիմք
դրին մասսայական արտագաղթին և թիւրքահա-
յերից շատերը դիմեցին ազատ Ամերիկա: 1910 թ.
Միացեալ Նահանգներում հայերի թիւը 5508 էր,
իսկ ամբողջ Ամերիկայում 25,845, իսկ այժմ
դա կրկնապատուած է: Տեսնելով որ այս գաղ-
թականութիւնը մեծանում է, ս. էջմիածինը
առանձին թեմ հաստատեց սեփական առաջ-
նորդով:

Ամերիկահայերը գլխաւորապէս զբաղուած
են վաճառականութեամբ և արհեստներով, հաս-
տատուած են կուսակցական հատուածումներ և
հրատարակում են հայերէն լրագիրներ, որոնցից
աչքի են ընկնում Հայրենիք, Երիտասարդ Հա-
յաստան, Ազգ եւ Կոչնակ:

Ամերիկան էլ պատկանում է հայ վտարան-
դիներին հիւրընկալող երկիրների շարքին:

Փ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Խ Ն

Մեր կեանքի հետ զուգընթացաբար զարգացաւ նաև զրաւանդութիւնը:

Սկզբում հայերը ինչպէս նաև բոլոր հարեւան ազգերը, գործ էին ածում որոշ նշանադիրներ, բայց շատ քիչ մնացորդներ ունենք այդ ժամանակներից և զրանք յիշատակում են միայն պատմիչներից մեզ աւանդ թողած զրաւանդութեան մէջ: Մեպհական զրի պակասութիւնը րացուեց յունական և ասորական գրով և լեւզոնով և մեր առաջին պատմագիրը, որի աշխատութիւնը մնացել է մինչև այժմ Ղերուբնակամ Լաբուբնա եղեսացին է, որ գրել է Աբգար թագաւորի պատմութիւնը ասորերէն, երկրորդն է Զենոբ Գլակը, որը նոյնպէս գրել է ասորերէն Լուսաւորչի օրերի ու գործերի պատմութիւնը. երրորդն է Ագաթանգեղոս, ու գրել է դարձեալ Լուսաւորչի պատմութիւնն ու գործերը յունարէն. այս երեք պատմագիրներից յետոյ Փաւստոս Բիւզանդացին գրեց Արշակ Բ-ի իր նախորդների ու ժամանակակից դէպքերի պատմութիւնը, միայն ենթադրում են, որ մեզ հասած նրա գրուածքը կիսատ է և պակասաւոր:

Սոցանից յետոյ գալիս են ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի ժամանակները, երբ արդէն 404-406 թուականներին զաղափարում են հայ գրեր և այդ երկու մեծ հայրերի ջանքերով բացուած դպրոցներից ելնում են մի շարք աշակերտներ, որոնցից Մովսէս Խորենացին ի մի ժողովելով եղած նիւթերն ու աւանդութիւնները գրեց Հայկազանց և Արշակունեաց լիակատար պատմութիւնը, Կորիւն Սքանչելին գրեց ս. Մեսրոպի կենսագրութիւնը և տառերի գիւտի պատմութիւնը, Եղիշէ վարդապետը՝ Վարդանանց նահատակութեան պատմութիւնը, Ղազար Փարպեցին Վահան Մամիկոնեանի քաջագործութիւնների նկարագիրը տուեց, Եզնիկ կողբացին քննադատեց ժամանակին հայ եկեղեցուն անհանգստութիւն պատճառող աղանդները, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփան իմաստասիրութեան նմուշները տուեց: Այդ օրուանից հայկական պատմագրութիւնը կազմակերպուել է և դարերի ընթացքում հետզհետէ պատմական շրջանների հետ մենք ունենք պատմագիրներ՝ Սէբէոսի պատմութիւնը Հերակլ կայսեր արշաւանքի մասին, որ սկսում է Հայկից և վերջանում Եօթներսրդ դարով. Մովսէս կազանկատուացի, որ տուել է Աղուանից ազգի ու եկեղեցու պատմութիւնը, Ղևոնդ, որ գրեց արաբացիների արշաւանքի մասին, Ասողիկ, որ գանազան շրջաններն է իր մէջ պարփակում, Ուխտանէս, որ նկարագրում է հայոց և վրաց

եկեղեցու բաժանումը, Թովմա Արծրունի, որ Արծրունեաց ցեղի պատմութիւնն է տալիս: Բազմաթիւ բաժանեաց և թուրքական հարստութիւնների պատմութիւնն արդէն ապահովուած են պատմիչներով, որպիսիք են Արիստակէս Լաստիվերացի, Յովհաննէս Դրախսանակերտցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Բարձրբերդցի, Սմբատ պատմիչ թաթարաց, Ստեփանոս Օրբելեան (մեծ մասամբ Օրբելեանց պատմութիւնն է անում) Մատթէոս Ուռհայեցի, Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Մագիստրոս և այլն:

Սոցանից յետոյ գալիս են նոր պատմիչները, որոնք արդէն տալիս են աւելի նոր ժամանակները, որպիսիք են Թովմա Մեծոփեցի, Առաքել Դաւրիժեցի (Շահ-Աբասի արշաւանքները), Աբրահամ Կրետացի (Նազըրըշահի պատմութիւնը), Չաքարիա սարկաւազ և այլն:

Հայոց ազգի կանոնաւոր և սիստեմատիք պատմութիւն կազմողն եղաւ Վենետիկի Միքիթաբեան Միքայէլ վ. Չամչեանը, որ 1784-1786 թ. հրատարակեց եռահատոր հայոց պատմութիւն, որի մէջ նա ի մի է ժողովել հայ և օտար պատմիչներից տուած պատմութիւնը:

Մ. վ. Չամչեանի գրած պատմութիւնն այնուհետեւ ծառայել է իբրեւ հիմք, իսկ իբրեւ նոր ժամանակի պատմիչներ պէտք է յիշել Շահխաթունեան Յովհաննէս Եպիսկոպոսին, որ գրել է «Պատմութիւն ս. էջմիածնի» և հինգ գաւառացի

Այրարատայ», Մսեր Մսերեանց՝ «Պատմութիւն կաթողիկոսացն էջմիածնի», Ա. Պէրպէրեան՝ պատմութիւն Կ. Պօլսի պատրիարքութեան և ազային Սահմանադրութեան, Գալուստ Շերմազանեան՝ մելիքների պատմութիւնը, Ղուկաս վ. Ինճիճեան Հնախօսութիւն և Ստորագրութիւն հին Հայաստանի, Ղեւոնդ վ. Ալիշան՝ Այրարատ, Սիսուան, Սիսական, Շիրակ և այլ բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, Ա. Երիցեան՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկո-

Միքայէլ վ. Չամչեան

սութիւն և Կովկասու Հայքը և այլն:

Հայոց պատմութեան դասագրքերն ու առհասարակ ընթերցանութեան գրքերն երևացին աւելի ուշ ժամանակներում և դրանցից առաջինն եղաւ «Խրախճան պատմութեան Հայոց» դարձեալ Միքայէլ վ. Չամչեանի, որից յետոյ

Եփրեմ վ. Զագրճեանը (Վիեննա) տուեց աշխարհաբար լեզուով մի բաւական ընդարձակ դասագիրք, Յովսէփ Զերքեղեանը (Թէոդոսիա) հրատարակեց մի դասագիրք առանց վերջին ժամանակների պատմութեան: Սոցանից յետոյ լոյս են տեսել բազմաթիւ դասագրքեր, որոնց մէջ աչքի են ընկնում հետեւեալները՝ Կ. վ. Շահնազարեանի, Ս. Պալասանեանի, Յ. Տէր Աբրահամեանի, Գէորգ Աբովեանի, Կ. Բասմաճեանի, և մի շարք այլ հեղինակների գրքերը: Թիւրքահայոց պատմաբան Մատթիա Գարագաշեանը գրեց քրննական պատմութիւն հայոց, որ հասցրել է մինչև Արշակունեաց հարստութիւնը:

Մ. Գարագաշեան
Մ. Գարագաշեան զարգացման նպաստեց հայկական տպագրութիւնը, որ սկիզբ առաւ 1512 թուականին և Վինետիկում տպուեց Պարգատումար 'ի տպարանի Ճ. I. Z. A. և տպագրիչնէ ոմն Յակովբ: Այնուհետև 1565 թ. Աբգար դպիր Թոխաթցին հախ Վենետիկում և ապա Կ. Պոլսում մի շարք գրքեր տպագրեց իրեն օգնական ունենալով իր Սուլթանշահ որդուն: Այս ժամանակների բոլոր տը-

տպագրութիւնները զուտ եկեղեցական գրքեր էին, ինչպէս են Սաղմոս, Տաղարան, Փամագիրք,

Աբգար Դպիր

Սուլթանշահ

Մաշտոց, Պատարագատետր և բացի այս լոյս են տեսել նաև Ուրբաթագիրք և քերականութիւն:

Հայ տպագրութեան երրորդ վայրն էր Հոռմը և ապա Ամստերդամում 1666 թ. Ոսկան վարդապետ երևանցին տպեց Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութիւնը, 1669 թ. Աստուածաշունչ և բացի այս Առաքել վ. Դաւրիժեցու պատմագրութիւնը: 1674 թ. Ֆրանսիայի Մարսէյ քաղաքում լոյս տեսաւ «Համառօտութիւն Ճարտասանական արհեստի» 'ի տպարանի ս. Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարին, որի շարունակել է ոմն Մատթէոս Յօհաննեսեան վանանդեցի: Հայ տպագրութեան մեծ զարկ տուողներն եղան Վենետիկ Մխիթարեանները և Մխի-

Մխիթար Սերաստացի
որ երկար գոյութիւն
ունեցաւ: Վենետիկի

Ճանիկ Արամիան

Մխիթարեաններէից մի
մասը բաժանուելով
հիմնեցին Վեննայեան

Թար Սերաստացին հի-
մնելով Միաբանու-
թիւնը սկիզբ դրեց
կանոնաոր տպագրու-
թեան, որից օրինակ
վերցրին Կ. Պօլսեցիք
և բազմաթիւ տըպա-
րաններ բացեցին: Էջ-
միածնում առաջին
տպարանը բացուեց
Սիմէօն կաթողիկոսի
օրով, իսկ Թիֆլիսում
Ներսիսեան զպրոցը
բացեց մի տպարան,

Կ. Վ. Շահնագարեան

միաբանութիւնը և մեծ զարկ տուին տպագրա-
կան գործին: 50-ական թուականներին դերձակ
Ճանիկ Արամեանը մի շարք գրքեր տպեց Փարի-
զում, իսկ Կ. Վ. Շահնագարեանը տպարան հիմ-
նեց Անգլիոյ Մանչէստր քաղաքում և մի շարք
պատմագիրներ հրատարակեց:

ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԻՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայկական տպագրութեան զարգացման հետ
մեր մէջ էլ տեղ գտաւ լրագրական գրականու-
թիւնը և առաջին պարբերական հրատարակու-
թիւնը՝ «Ազդարար» սկսուեց հրատարակուել 1794
թ. Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքում խմբա-
գրութեամբ Յարութիւն քահ. Շմաւոնեանի:
Ռուսահայոց մէջ առաջին Լրագիրն եղաւ «Կով-
կաս» շաբաթաթերթը, որ սկսուեց հրատարա-

Խաչատուր Արովեան

կուել 1846 թ., իսկ այնու-
հետեւ ամեն տեղ ծաւա-
լուեց և այսօր հրատարակ-
ւում են մօտ 120 հայերէն
լրագիր, շաբաթաթերթ և
ամսագիր:

Հայոց գրականութիւնը
հնում գուտ պատմական,
կրօնական և փիլիսոփայա-
կան բնաւորութիւն էր կը-
րում և առհասարակ գրում
էին գրաբար, այնպէս որ ժողովրդին հասկանալի

չէր։ Այդ անյօրմարութեան վերացնողն եղաւ Քաջատուր Աբովեանը, որ Դորպատի համալսարանից իր հետ հայ աշխարհ բերելով կուլտուրական Եւրոպայի մտաւոր զարգացումը գրեց առաջին աշխարհաբար վէպը՝ «Վէրք Հայաստանի» և այդպիսով սկիզբ դրեց հայ վիպագրութեան աշխարհաբար լեզուով։ Նրա օրինակին հետեց

Պ. Պռօշեան

Րաֆֆի

Պերճ Պռօշեանը և մի շարք վիպասանութիւններ տպեց 60-ական թուականներին լոյս տեսնող «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագրում։ Այնուհետև աշխարհ է գալիս Րաֆֆին, որի վէպերը ծառայեցին իբրև հիմք մեր նորագոյն գրականութեան։

Մինչ Ռուսահայոց մէջ աշխարհաբար լեզուն հետզհետէ ծաղկում էր, թիւրքահայոց մէջ

նա մեծ վէճերի տեղիք տուեց և սկսուեց գրական վէճ թէ որը պէտք է լինի գերակշռող գրաբարը թէ՛ աշխարհաբարը։ Վիճողների գլուխն էին անցել Վենետիկի Մխիթարեան Արսէն վ. Բագրատունին, որ հրատարակեց իր մեծագին աշխատութիւն «Քերականութիւն ի պէտս գագացելոց» գիրքը և իր «Հայկ դիւցազն» դրքով

Արսէն վ. Բագրատունի

Արսէն վ. Այտնեան

ապացուցանում էր, որ հայոց լեզուի ամբողջ հարստութիւնը թագնուած է գրաբարի մէջ, իսկ աշխարհաբարեանների պարագլուխն էր Վիննայի Մխիթարեան Արսէն վ. Այտնեան որ հրատարակելով իր մեծագին «Արդի հայ լեզուի Քերականութիւն» գիրքը ապացուցում էր աշխարհաբարի կարևորութիւնը և պահանջում, որ լեզուն պէտք է հասկանալի լինի ժողովրդին։ Հայոց լեզուի աշխարհաբարի անկերպարան դրու-

Թիւնը ոմանց մինչև անգամ ծիծաղաշարժ սխալ-
 ների մէջ գցեց և Մինաս Չերազը ստիպուած
 եղաւ լեզուն կոկելու համար առաջարկել որ
 փոխեն հոլովման ձևերը, որպէս զի այդպիսով
 հեշտացնեն լեզուն: Ռուսահայոց մէջ աշխարհիկ
 լեզուի զարգացման համար մեծ աշխատանք է
 դրել պատմաբան և լեզուագէտ Ստեփանոս Պա-
 լասանեանը և Մանուկ Աբեղեան: Վերջինը դեռ
 շարունակում է տալ նորանոր հետազոտութիւն-
 ներ և մինչև անգամ վերջերս տուեց հայերէն
 ձեռագիր տառերի օրինակները:

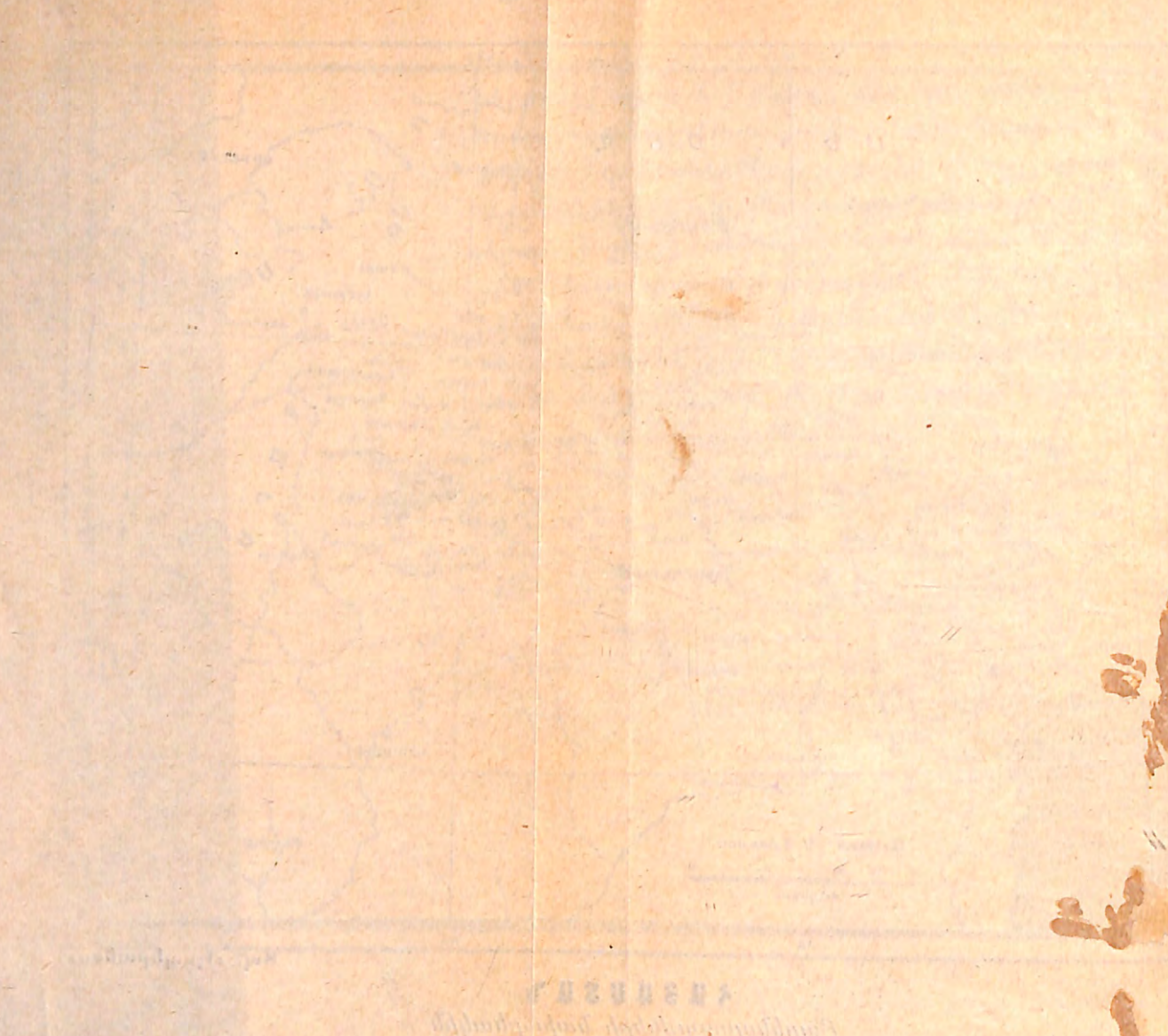

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Բարենտրոգումների Նախօրեակին

Յպ. Վեպերամբոս

5526

5051000

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001505

ԳԻՆՆ Է 1 Ր. 25 Կ.

‘ԴՐՃԿԼ’ Тифлисъ, Николаевская площ. № 3,
Айку Теръ-Аствацатрянцу համ Tiflis, Nikolaevskaja
pl. № 3, Hajk Ter-Astvacatrjanc.